

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloo osakond
Lähiajaloo õppetool

Simo Runnel

ITAALIA FAŠISM EESTI PÄEVALEHTEDES
AASTATEL 1919–1940

Magistritöö

Juhendaja: prof. E. Medijainen

Tartu 2005

SISUKORD

Sissejuhatus	4
<i>Esimene peatükk. Fašismi mõiste ja juhikultus</i>	13
Itaalia fašismi mõiste	13
Juhikultus	34
Lõpetuseks	52
<i>Teine peatükk. Varane fašism</i>	54
Fašistlik liikumine	54
Sisepoliitika pärast võimuletulekut	64
Suhted kirikuga	74
Välispoliitika pärast võimuletulekut	77
Lõpetuseks	80
<i>Kolmas peatükk. Kriiside ajajärk</i>	81
Itaalia ja Eesti	81
Siseasjad	87
Majandus	94
Välispoliitika	99
Suhted kirikuga	110
Sõda	112
Lõpetuseks	129
<i>Neljas peatükk. Itaalia lähenemine Saksamaale</i>	131
Itaalia ja Eesti	131
Perioodi iseloomustus	132

Siseasjad	133
Rassism	141
Välispoliitika	143
Lõpetuseks	163
Kokkuvõte	165
Italian Fascism in the Daily Newspapers of Estonia in 1919– 1940	169
Kasutatud materjalid ja kirjandus	174
Lisa	179

SISSEJUHATUS

FAŠISMIEELNE ITAALIA JA EESTI

Itaalia ja Eesti, nagu teistegi Euroopa maade ajalugusid 19. sajandil ühendavaks jooneks oli rahvuslik liikumine, milles eestlased võtsid eeskujuna ka itaallastelt, kelle ühendamise eest võidelnud Giuseppe Garibaldi pidas tolelaegse Eesti populaarseima ajalehe "Sakala" väljaandja Carl Robert Jakobson "kõige õilsamaks meheks".¹ G. Garibaldi peetakse aga Itaalia poliitikasse tunnuslikku värvi särkide kandmise kombe toojaks, sellega olid tema punasärklased teatud mõttes eelkäijateks fašistidest mustsärklastele. Itaalia fašistide juht Benito Amilcare Andrea Mussolini pidas aga tähtsaks asjaolu, et ta sündis veidi pärast rahvuskangelase G. Garibaldi surma, justkui oleks ta selle mantlipärija.² Fašistlikus Itaalias püüti G. Garibaldi kujutada hingelt fašistina.³ Populaarse ajaloolise kaju kellegi eelkäijaks pidamine ei anna põhjust järjepidevuse nägemist vaidlustamata jätta. (Näiteks tegutsesid Teise maailmasõja ajal Itaalias Garibaldi brigaadid kommunistide asutatutena fašismi vastu, seega pretendeerisid sama isiku pärandile üksteise suhtes kõige vaenulikumad pooled.) Samas annab kahe isiku võrdlemine nende kodumaal mõningat põhjust võrrelda suhtumist väidetavasse eelkäijasse ja järeltulijasse ka mingis kaugemas geograafilises punktis, antud juhul Eestis.

Veelgi emotsionaalsemal kujul kui ajakirjanduses väljendusid Eesti intelligentsi vaated ilukirjanduses. Gustav Suits kirjutas aastal 1905 ühes luuletuses: "Italia – nii olgu Eesti tulevik". Seega nähti Eestis Itaaliat ka veel alanud 20. sajandil ühe olulise eeskujuna. G. Suitsu jaoks pidi eeskujuna olema eelkõige kultuuriline. Kultuuriga on aga seotud iga maa poliitika. G. Suitsu tuleviku Eestile eeskujuks toodud Itaalia sai minevikuks, kust oli välja kasvanud teistsugune oleviku Itaalia. Selle tulemusel sai varasemad ideaalid ümber hinnata, aga ka nende juurde kindlaks jääda.

¹ E. Jansen. C. R. Jakobsoni "Sakala". Tallinn, 1971. Lk. 29.

² Д. Мэк Смит. Муссолини. Минск, Москва, Нью-Йорк, Смоленск, Калининград, Берлин, 1995. С. 9.

³ C. Hibbert. Benito Mussolini elulugu. Tallinn, 1997. Lk. 58.

Rääkides B. Mussolinist kui poliitilist tegevust sotsialistina alustanust, ei vaja tõestamist, et ka sotsialism polnud Eestis kaugeltki mitte tundmatu. Olgugi, et sotsialismi osas võtsid Eesti elanikud eeskujuga mujalt, kinnitab esifašisti sotsialistlik minevik veelkord, et Itaalia fašism ei tekkinud eestlase teadvuse jaoks tühjale kohale, tegemist oli muutusega tuttava maailma piirides. Siit tuleneb aga teine teoreetiline võimalus – näha fašismi rahvusliku liikumise asemel sotsialismi edasiarendusena või nende sümbioosina.

FAŠISM JA EESTI

Veelgi olulisemad käesoleva töö seisukohalt on tekkinud Itaalia fašismi mõju iseseisvale Eestile. Positiivse suhtumise levimise korral Itaalia fašismi Eestis olu loomulik ka kohalike fašistide või vähemalt fašismi jäljendajate esilekerkimine. See omakorda sundinuks ajakirjandust fašismi suhtes veelgi selgemalt seisukohta võtma. Eesti fašismi teket on nii kinnitatud kui ka eitatud. Peamiselt on fašismi olemasolust Eestis räägitud seoses 1930. aastatega, aga sel perioodil valitsenud vaadete juured ulatuvad kindlasti ka 1920. aastatesse. Fašistliku režiimi maksmapanemise soovi korral kus tahes pidid vähemalt enne uute näidete tekkimist võrdlevaks eeskujuks olema sündmused Itaalias. Eriti palju fašismi ilminguid on Eestist leidnud oma nõukogudeaegses käsitluses Olaf Kuuli – tähtsamateks neist on vabadussõjalaste liikumine ja Konstantin Pätsi diktatuur.⁴ Aastal 1988 kirjutas sama autor siiski juba, et K. Pätsi režiim oli “fašistlikku laadi või fašistlike joontega”, kuid ei olnud fašistlik.⁵ Igatahes oli 1930. aastatel olemas ka väike Eesti Rahvusfašistide Kogu nimeline organisatsioon. Väljapoole Eestit on fašistidest eeskujuga võtvana paistnud sinne vabadussõjalaste liikumine.⁶ Alati pole eri maade võrdlemise juures Eestist fašiste siiski leitud – S. Payne peab vabadussõjalasi paremradikaalideks ja K. Pätsi konservatiivseks parempoolseks, mõlemat nähtust fašismist eristades.⁷ Määratlused on aga juba sellepärast vaieldavad, et L. Baradati arvates ei tohiks sõna ‘radikaalne’ mingil juhul kasutada parempoolsusest rääkides.⁸ Konservatiive loetakse aga traditsiooniliselt kõiki parempoolseteks, seega tundub kahtlane ka konservatiivsete parempoolsete mõiste kasutamine. See näitab, et kõiges pole õigus ka nendel, kes fašismi olemasolu Eestis eitanud on.

⁴ O. Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni: fašismi ja fašismivastase võitluse ajaloost kodanlikus Eestis. Tallinn, 1976.

⁵ O. Kuuli. Vapsidest, K. Pätsist ja fašismist.// Aja Puls, 1988. Nr. 14. Lk. 4.

⁶ E. Nolte. Die faschistischen Bewegungen. München, 1979. S. 236.

⁷ S. Payne. Fascism: Comparison and Definition. Madison, 1987. P. 16.

⁸ Leon P. Baradat. Political Ideologies: their origins and impact. Englewood Cliffs, 1984. P. 23.

Andres Kasekampi järgi eitasid vabadussõjalased endi kuulumist fašistide hulka ja sidemeid nendega, kirjutasid Itaalia fašistidest aga ainult head.⁹ Selliste väidete järgi fašismi mõjude määramisel ei saa aga teha kaugeleulatuvaid järeldusi, teadmata, mida kirjutati ja teati fašismist üldiselt, ja mida oli sellest kirjutatud eelneval perioodil, enne vabadussõjalaste liikumise teket ja poliitiliseks muutumist.

TÖÖ EESMÄRK

Ülalöeldust on näha, et Itaalia fašismi kajastamine Eestis väärrib lähemat uurimist. Käesoleva magistritöö autor on sellega alustanud oma peaseminaritöös,¹⁰ kuid teema vajab laiendamist ja süvendamist. Töö maht ei võimalda uurida kõiki Itaalia fašismist rääkivaid eestikeelseid materjale. Allikatena tundub kõige otstarbekam olevat vaadelda päevalehti, sest esmast informatsiooni sündmustest ja uutest nähtustest välismaal said 1920. ja 1930. aastate Eesti elanikud tolleaegsete päevalehtede vahendusel, kuigi üksiku kirjutise tasandil on neist põhjust oodata vähem sügavat analüüsi kui pikema ilmumisperioodiga trükistest, ja poliitilisi otsuseid langetati ilmselt ametlikke dokumente kasutades.

Kuigi fašismi käsitlemist ajalehtedes on uuritud – nii leidub Tartu Ülikooli raamatukogus teos, mis heidab valgust oletatavale Jaapani fašismile sealses ingliskeelses ajakirjanduses¹¹, maailmas on vaadeldud ka Itaalia fašismi kajastamist¹² ja Eestis on uuritud satiiri selle kohta, mida Nõukogude ajal fašismiks nimetati (konkreetselt vabadussõjalaste liikumise),¹³ samuti on ühe või teise fašismi kajastamisest rääkivaid lõike töödes, kus põhiteema on midagi muud¹⁴ – ei ole teised ajaloolased otseselt tegelenud Itaalia fašismiga Eesti päevalehtedes.

Ideaalne oleks kindlaks teha kõigi tolleaegsete Eesti elanike ja kodanike ettekujutus fašismist, kuid kuna see ei ole võimalik, piirdub töö valitud päevalehtede ettekujutuse uurimisega. Töö lähtub eeldusest, et mingi poliitilise nähtuse kaasaegse ajakirjanduse ettekujutus sellest nähtusest ei ole täielikus kooskõlas reaalsusega, kuid tagantjärele avaneb uusi vaatenurki. Juba nähtuse kaasajal saadud informatsiooni ja selle analüüsi põhjal kujuneb hinnang nähtusele. Hinnang võib olla kooskõlas endale võetud eesmärkide ja väärtushinnangutega, kuid võib olla ka nende suhtes ekslik.

⁹ A. Kasekamp. Vabadussõjalaste liikumine.// Looming, 1991. Nr. 8. Lk. 1127.

¹⁰ S. Runnel. Itaalia fašismi ainestik 1920. aastate Eesti päevalehtedes. Peaseminaritöö. Tartu, 2000.

¹¹ O. Fält. Fascism, Militarism or Japanism? The interpretation of the crisis years of 1930–1941 in the Japanese English-language press. Rovaniemi, 1985.

¹² L. A. Urgo. British Newspaper Reaction to the Rise of Mussolini: August 1922-August 1923. Georgetown, 1967.

¹³ E. Uuk. Fašismivastane satiir eesti kodanlikus ajakirjanduses. Diplomitöö. Tartu, 1959.

¹⁴ M. Liidja. Evald Tammlaan publitsistina. Diplomitöö. Tartu, 1959; A. Tiisväli. Pahlbärgi “Ringhääling” 1931–1933. Kursusetöö. Tartu, 1960.

Hiljem lisanduva informatsiooni ja mõtete alusel on võimalik hinnangut korrigeerida. Käesoleva töö eesmärgiks on välja selgitada, kui tõepäraseid fakte Itaalia fašismi kohta edastasid valitud perioodil valitud päevalehed, kuidas nad neid analüüsisid ja miliseks kujunes antud lehtede üldhinnang sellele nähtusele. Võimaluse korral tuleks seejuures uurida, kas ajakirjanduslike tekstide põhjal on võimalik kindlaks teha ajakirjanduse ja teiste eestlaste suhtumise erinevust või päevalehtede suhtumise omavahelist erinevust. Informatsiooni tõepärasust mõjutab see, milliseid infoallikaid kasutatakse, mille hindamine oleks järgmiseks küsimuseks. Milliste Itaalia fašismi külgedega oldi üldse tuttav ja millest jäeti seejuures kirjutamata? Teksti kvaliteeti ja usaldusväärsust mõjutab see, kes on selle kirjutanud. Järelikult tuleb vaadelda ka seda, kes üldse kirjutasi Itaalia fašismist. Inimestel on kombeks tulevasi arenguid ennustada, kuid ennustuse täidminekut saab lõplikult hinnata alles tulevikus. Kuna antud töö on kirjutatud uuritavatest tekstidest mitukümmend aastat hiljem, ei tohiks analüüsi hindamisel kõrvale jätta ka seda, kui hästi osati ette näha Itaalia fašismi tulevikku. Kui esines eksimusi teadmistes ja hinnangutes, siis millest olid need tingitud? Millised tegurid mõjutasid Itaalia fašismi kohta avaldatud kirjutiste sisu? Ühtlasi olgu Eesti näitel uuritud, millist pilti suutis Itaalia fašism endast välismaailmale luua. Töö põhiküsimusele ja seda selgitavatele küsimustele püüab käesolev töö vastuseid leida võimaluste piirides, arvestades magistritööd iseloomustavate raamidega.

Valminud tööd saab paratamatult kasutada juba uutel eesmärkidel. Tulenevalt sellest, et allikmaterjaliks on päevalehed, tekib ühe teema näitel pilt nendest ja neis edastatud informatsiooni usaldusväärsusest 1920. ja 1930. aastail. Lõpuks saab fašismialaste ajakirjanduslike materjalide abil täiendada ka fašismialases kirjanduses pakutavat pilti, mis on osa detaile unustanud – mõnele teemalegi tähelepanu mittepööramist on varasemas kirjanduses põhjendatud selle piisava käsitlemisega ajakirjanduses.¹⁵

L. Baradati arvates tuleb fašismi uurida kahel olulisel põhjusel – et jõuda paremale arusaamisele selle põhjustest, et seda tulevikus vältida, ja et parandada arusaamist demokraatlikest ühiskondadest, et neid täiustada.¹⁶ Käesolevat tööd saab kasutada ka neil eesmärkidel, kuid need ei ole siiski töö enda eesmärgid. Küsimusele, milline riigikord on eelistatavaim, peaks iga uurija ja kodanik iseseisvalt vastuse leidma.

¹⁵ E. Wiskemann, 1949. P. xiv.

¹⁶ L. P. Baradat, 1984. P. 250.

KIRJANDUS

Lähtuvalt töö eesmärgist on valitud kasutamiseks peamiselt fašismi ajaloost rääkivat kirjandust, et võrrelda ajakirjanduses pakutud ja teaduslikes uurimustes esitatavat pilti Itaalia fašismist. Kuigi pilt ei saa kummaski olla ühtne, eristab sõjajärgseid kirjutisi sõjaeelsetest teatud informatsiooni kättesaadavaks muutmine nende kirjutamisel, ja teaduslike tekste ajakirjanduslikest läbiv teaduslike meetodite rakendamine. Valitud teosed kõnelevad samuti teema ajakirjanduses kajastamist puudutavatest tähtsamatest faktidest. Kasutatud on aga ka ajakirjanduse ajalugu, millest valitud perioodi kohta on olemas Epp Laugu koostatud raamat “Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1940”.¹⁷

Itaalia fašismi üldkäsitlustest on kasutatud Alexander De Grandi,¹⁸ Alan Casselsi¹⁹ ja Ernst Nolte²⁰ omi. Itaalia-Etioopia sõjast rääkivatest raamatutest on kasutatud T. Coffey uurimust²¹ ja Itaalia-Saksa suhete kohta Elizabeth Wiskemanni oma.²² Töö ratsionaliseerimise huvides on alustatud Tartus kättesaadavatest teostest, kuid tutvutud on ka mõnede teiste tähtsamate fašismi uurimise klassikute omadega.

Lähtuvalt B. Mussolini isiku tähtsusest antud teema juures on kasutatud ka tema elulugusid. Fašismi ajaloost rääkivate raamatutena on eesti keeles olemas ühe B. Mussolini tänapäevase biograafia tõlge,²³ A. Palgi kirjutatud sõjaeelne biograafia²⁴ ja üks B. Mussolini autobiograafiast²⁵ (mille ühtedel andmetel kindlasti²⁶ ja teistel kõige tõenäolisemalt kirjutas diktaatori vend Arnaldo²⁷). Neist raamatutest uusima puhul on iseloomulik asjaolu, et üle poole sellest on pühendatud Teise maailmasõja aastatele, mis osutab sellele, et autori vaatenurk on vastaspoolel sõdinud riigi kodaniku oma, ja selline ebaproportsionaalsus ei anna ka tunnistust kõige kõrgemast kvaliteedist. A. Palgi kirjutatud biograafia peamiseks puuduseks on varajane kirjutamisaeg – Ernst Nolte arvates muutus korralik fašismiuurimine võimalikuks alles aastast 1945,²⁸ autobiograafia, mis on valminud autori 45. eluaastal, pole piisavalt objektiivne.

¹⁷ Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1940. Tartu, 2000.

¹⁸ *A. J. De Grand*. Fascist Italy and Nazi Germany: The ‘fascist’ style of rule. London, New York, 1996.

¹⁹ *A. Cassels*. Fascist Italy. Northbrook, 1968.

²⁰ *E. Nolte*. Three Faces of Fascism: Action Française, Italian Fascism, National Socialism. London, 1965.

²¹ *T. M. Coffey*. Lion by the Tail: The Story of the Italian-Ethiopian War. New York, 1974.

²² *E. Wiskemann*. The Rome-Berlin Axis: A History of the Relations between Hitler and Mussolini. New York, London, 1949.

²³ *C. Hibbert*, 1997.

²⁴ *A. Palgi*. Mussolini. Rakvere, 1935; *A. Palgi*. Mussolini. II osa. Rakvere, 1936.

²⁵ *B. Mussolini*. Minu elulugu. Tartu, Tallinn, 1939.

²⁶ *Д. Мэж Смут*, 1995. С. 130.

²⁷ *Д. Рудли*. Муссолини. Москва, 1999. С. 15.

²⁸ *E. Nolte*, 1965. P. ix.

Kasutatud on ka Tartu Ülikooli raamatukogus leiduvate teadusajakirjade artikleid ja retsensioone, mis on kasulikud peamiselt üksikküsimuste selgitamisel.

ALLIKAD

Päevaleheks nimetatakse vähemalt neli korda nädalas ilmuvat ajalehte. Aastal 1924 ilmus Eestis 9 ja aastal 1929 juba 14 päevalehte,²⁹ lisaks sellele kujunesid igapäevasteks ka aastal 1926 tööd alustanud Raadio-Ringhäälingu saated. Kõigi materjalide läbitöötamine oleks seega väga aeganõudev ja ebaotstarbekas. Töös lähemalt vaadeldud päevalehed on erakondlikult sõltumatu “Päevaleht”³⁰ (aastatel 1924–25 ilmus see esmaspäeviti nime “Nädal” all), Eesti Rahvaerakonnaga seotud “Postimees”,³¹ Eesti Tööerakonnaga seotud “Vaba Maa”³² ja alates aastast 1938 “Rahvaleht”,³³ millest sai “Vaba Maa” asendaja. Erinevalt maaparteisid esindavatest “Kajast” ja “Maalehest” oli nende lehtede levik suurem linnades.

Vaadeldavaid kirjutisi on töö mahu piiramiseks valitud Hando Runnelile kuuluva bibliograafia abil, kuhu on kantud kõigi vaadeldud lehtede igast numbrist võrdses proportsioonis tähtsamate artiklite pealkirju, samas on aga eelkõige lühemaid uudiseid välja jäetud. “Päevalehe” ja “Postimehe” puhul on kasutatud ka Eesti Kirjandusmuuseumis leiduvat bibliograafiat, kus see on küll liiga Eesti-keskne, et ainult sellega piirduda. (Nii on selles bibliograafias ka Itaalia fašismiga seotud kirjade koguarv väiksem, suuremat tähelepanu on aga pööratud Itaalia-Eesti suhetele.) Lisaks bibliografeeritud artiklitele on vaadatud ka tähtsamate sündmuste toimumise aegu ilmunud ajalehenumbreid, samuti pisteliselt juhuslikke bibliograafiasse kandmata Itaalia- ja fašismi-ainelisi artikleid ja uudiseid. Vaadeldaval perioodil ilmus kolmes lehes kokku neljakohaline arv Itaalia fašismi käsitlevaid artikleid.

Arvesse on võetud võimalust võrrelda maailmavaateliselt mõneti erinevaid päevalehti. Kuni Itaalia fašistidel puudus Eestis sõsarpartei, puudusid Eesti erakondlikus ajakirjanduses ka eeldused Itaalia küsimuses väga suurte lahkkelide tekkeks. 1920. aastate puhul võib öelda, et “Postimees” esindas parempoolset ja “Vaba Maa” suhteliselt vasakpoolset erakonda. Järgnevalt liikus “Vaba Maa” paremale ja “Postimees” vasakule. “Päevaleht” oli aga erakondlikult sõltumatu. Selles lehes väideti, et sõnavabadus võib eksisteerida peamiselt nendes lehtedes, mis on erakondadest

²⁹ A. Avistu. Ajaleheturunduse algusaegadelt.// Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost. Tartu, 2000. Lk. 47.

³⁰ “Päevaleht” – ilmus alates 1905 Tallinnas. (Seda on nimetatud ka 1863–94 Tartus ja 1894–1905 Tallinnas ilmunud “Eesti Postimehe” tegevuse jätkajaks.)

³¹ “Postimees” – ilmus alates 1857 Pärnus “Perno Postimehe” nime all ja alates 1886 Tartus “Postimehe” nime all.

³² “Vaba Maa” – ilmus alates 1918 Tallinnas.

³³ “Rahvaleht” – ilmus alates 1923 Tallinnas 2–3 korda nädalas, alates 1938 “Vaba Maad” asendava “Päevalehena”.

majanduslikult sõltumatud.³⁴ “Päevalehele” heideti ühes “Vaba Maa” artiklis ette Saksa orientatsiooni (nii Saksamaa- kui ka baltisaksa-sõbralikkust), millega seoses nimetati siiski ka asjaolu, et ühes Saksa lehes räägitakse “Päevalehe” Prantsuse orientatsioonist.³⁵ “Päevalehte” pidas “Vaba Maa” vähemalt teatud ajal parempoolseks leheks, rääkides parempoolsete lehtede ühisrindest, kuhu kuulunud ka “Postimees” ja “Kaja”³⁶.³⁷ “Päevalehte” ja “Kaja” nimetas sotsialistist Riigikogu liige Oskar Gustavson ühes kõnes “parema tiiva mustadeks kommunistideks”.³⁸ Seoses varasema perioodiga on “Päevalehte” peetud liberaaldemokraatliku kallakuga väljaandeks.³⁹ Tähelepanuväärne on aga ka asjaolu, et algselt pidi “Päevaleht” hakkama ilmuma “Töölise” nime all, nimetades ennast veel aastal 1935 “Eesti töölikonnale kõige lähemal seisvaks leheks”.⁴⁰ Tööerakonna ja Rahvaerakonna ühinemine tsentristlikuks Rahvuslikuks Keskerakonnaks aastal 1932 ei tähendanud nende ega nendega seotud lehtede lähedust eelneval perioodil. Ühes Jaan Tõnissoni artiklis aastal 1920 nimetati Tööerakonda poolsotsialistlikuks ja “riikliselt otse hädaohtlikuks”.⁴¹ Teravas toonis ründas J. Tõnisson “Postimehe” veergudel Tööerakonda veel ka aastal 1930.⁴² J. Tõnisson nägi oma erakonda ja ajalehte riikliku mõtlemise kaitsjana kihihuviliste rühmituste vastu,⁴³ mis sarnaneb sellega, millist rolli nägi fašism endal Itaalias rahvusliku ühtsuse tagajana.

Sotsialistide häälekandjad⁴⁴ olid Itaalia fašismi suhtes ilmselt teistest Eesti lehtedest kriitilisemad, millest saab aimu “Vaba Maa” vahendusel.⁴⁵ Seal refereeritud sotsialistide lehe järgi valitsenud Eestis “fashistlik püüd”, mis seisnenud sotsialistide-vaenulikkuses; sellele vastandati “tsiviliseeritud rahvaste” juures esinevat teistsugust suhtumist “mussolinlastesse”. Eesti sotsialistide suhtumine Itaalia fašismi polnud aga alati kõige teravam, mida näitab samas “Vaba Maa” artiklis esinev meeldetuletus, et B. Mussolinile Vabadusristi määramise⁴⁶ ajal valitsuses esindatud

³⁴ Tja. (Jaan Taklaja). Ajakirjanduse vabadusest.// Päevaleht (Pvl). 16. detsember 1930.

³⁵ Uus tegur meie ajakirjanduses.// VM. 5. oktoober 1921.

³⁶ “Kaja” – ilmus alates 1919 Tallinnas.

³⁷ “Päevalehe” järjekorraline silmamoondamine.// VM. 20. oktoober 1923.

³⁸ “Päevaleht” ja tema poolvend.// VM. 20. märts 1924.

³⁹ E. Lauk. Eesti ajakirjanduse arengujooni XX sajandi algusest 1930. aastate lõpuni.// Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloo 1900–1940. Tartu, 2000. Lk. 23.

⁴⁰ H(arald). Tammer. 1905. aasta laps.// Pvl. 16. detsember 1935.

⁴¹ J(aan). Tõnisson. Miks tuleb tööerakonna vastu olla.// Pm. 27. november 1920.

⁴² Jaan Tõnisson. Ahju taga...// Pm. 5. november 1930; Jaan Tõnisson. Õhurikkujate saatuse kiirendamiseks.// Pm. 11. november 1930.

⁴³ Jaan Tõnisson. “Postimehe” töö ja selle tähendus Eesti rahvuslikus arenemises 75 aasta jooksul.// Pm. 12. detsember 1931.

⁴⁴ Eesti sotsialistide häälekandjateks olid 1917–21 “Sotsialdemokrat”, 1921–23 “Tulevik”, 1923–26 “Ühendus”, 1927–38 “Rahva Sõna”.

⁴⁵ Mussolini ja Eesti sotsialistid.// VM. 8. detsember 1925.

⁴⁶ B. Mussolinile määrati III liigi 1. järgu Vabadusrist.

sotsialistid selle vastu häält ei tõstnud, kuigi hiljem teistele langetatud otsuse eest etteheiteid tegid. Sotsialistide lehtede põhjalikum vaatlemine pole antud töös aga tingimata vajalik, sest eesmärgiks pole kõigi erinevate vaadete täielik kaardistamine, pigem keskmisele lehelugejale avanenud pildi nähtavale toomine. Samadel põhjustel pole tingimata vaja vaadelda ajalehte “Kaja”, mille kohta H. Tammer “Päevalehes” augustis 1934 kirjutab, et selle viimased kirjutised lubavad järeltada, et fašism Põllumeestekogudes pinda on leidnud.⁴⁷

“Päevaleht” on nimetatud Eesti suurimaks päevaleheks ja “Vaba Maad” suuruselt teiseks Tallinnas.⁴⁸ “Postimees” oli keskseks leheks Tartus. “Postimeest” ja “Vaba Maad” on peetud eesti ajakirjanike koolideks.⁴⁹ Kuigi suurima tiraažiga ajaleheks oli “Esmaspäev”, võib vaadeldud lehti kvaliteedile orienteerituse tõttu pidada mõjukamateks.

Kuigi allikate puhul pakub huvi eelkõige neis avaldunud eestlaste seisukoht, nägid nende autorid endid vahel rohkem osana maailma ajakirjandusest kui eesti ühiskonnast. Nii ütles toimetaja E. Laaman, et ajakirjandus on endale õigusega võtnud seitsmenda suurriigi nime.⁵⁰ Aastal 1930 toodi “Postimehes” ära G. E. Luiga sõnad, kes rõhutas Eesti ajakirjanduse puudustest rääkides eeskätt ühekülgset informatsiooni – ajalehtedel puudusid esindajad tähtsamates välismaa keskustes, mistõttu oldi eeskätt Saksa informatsiooni mõju all.⁵¹ J. Tõnisson heitis 1934 “Postimehes” ajalehtedele ette kõmu, laimu ja väljamõeldiste levitamist, kritiseerides eriti vabadussõjalaste häälekandjat.⁵²

Päevalehtede põhjal ei saa teha otseseid kaugeleulatuvaid järeldusi lugejate arvamusest loetu kohta, kahe maailmasõja vahelisel perioodil ei ilmunud ajalehtedes üldiselt lugejakirju. (On kirjutatud, nagu neid seal üldse poleks olnud,⁵³ kuid mõned üksikud siiski olid.⁵⁴) Mitmete lehtede väljaandmisega seotud A. Veiler oli K. A. Hindrey väitel öelnud, et rahva arvamuse saab ta teada ühissaunas, pannes lehed vastavalt sellele käima.⁵⁵

TÖÖ STRUKTUUR

Töö struktuur põhineb valdavalt periodiseeringul. Eeldatavalt oli kõigil perioodidel ka ühiseid jooni, mida on vaadeldud esimeses peatükis (fašismi mõiste ja fašistliku juhikultuse käsitlemist).

⁴⁷ *H(arald). T(ammer)*. Faschism propaganda-artiklina ja tegelikult.// Pvl. 11. august 1934.

⁴⁸ *L. Lumiste*. Eesti ajakirjanduse ajalugu. Stockholm, 1977. Lk. 175.

⁴⁹ *Ibid*. Lk. 192.

⁵⁰ Moodne ajakirjandus ja ta toimetajad.// Pvl. 22. veebruar 1930.

⁵¹ Ajaleht enne ja nüüd.// Pm. 16. veebruar 1930.

⁵² *Jaan Tõnisson*. Hädaohtlik areng meie ajakirjanduses.// Pm. 9. veebruar 1934.

⁵³ *H. Harro*. Ajakirjandusžanride areng.// Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost. Tartu, 2000. Lk. 106.

⁵⁴ Kirjad toimetusele.// Pvl. 2. mai 1933; (*Eduard*) *L(aaman)*. Vene-Saksa tulised kartulid ja fašistlik propaganda Eestis.// Vaba Maa (VM). 25. jaanuar 1936.

⁵⁵ *K(arl). A(ugust). Hindrey*. Eesti võitis 500 krooni.// Postimees (Pm). 18. juuli 1934.

Aine perioodideks jagamise üks võimalus oleks Eesti ajakirjanduse alusel. Eesti ajakirjanduse kuueosalises periodiseeringus on kolmanda perioodina eristatud tervikuna aastaid 1918–40 nimetuse all “Poliitiline ajakirjandus rahvusriigis. Ajakirjanduse industrialiseerumine”.⁵⁶ Siiski võiks omaette perioodina välja tuua aastal 1934 alanud “vaikiva ajastu”, mil piirati sõnavabadust.

Töö jaotamisel peatükkidesse on aga rohkem arvestatud Itaalia sisepoliitilise arengu perioodidega, eeldades, et koos fašismi muutumisega muutusid ka seda kajastavad kirjutised. S. Payne jagab Itaalia fašismi ajajärgu liikumise ja režiimi perioodiks, viimase alaperioodid on omakorda 1) oktoober 1922–1925. a. algus – koalitsioonivalitsuse konstitutsiooniline jätk; 2) 1925–29 diktatuuri ülesehitamine; 3) 1929–32 suhteline tegevusetus ja konsensus; 4) 1933–36 aktiivne välispoliitika ja jätkuv konsensus; 5) 1936–40 autarkia ja poolnatsifitseerimine; 6) 1940–43 sõda; 7) 1943–45 Salò nukurežiim.⁵⁷ Itaalia fašismi arengut võib käesoleva töö seisukohalt selle piiresse jäävas ajavahemikus periodiseeritud järgmiselt: 1) fašistlik liikumine 1919–22; 2) fašistliku režiimi kujunemine 1922–25; 3) varajane fašistlik režiim 1925–29; 4) ülemaailmne majanduskriis 1929–33; 5) majanduskriisi-järgsed aastad 1934–36; 6) lähenemine rahvusssotsialistlikule Saksamaale 1936–40. Töö peatükkideks jagamisel on arvestatud kolme suurema perioodiga: 1) tõusujoones liikuv varane fašism 1919–29, see tähendab fašistliku liikumise asutamist, võimuletulekut, diktatuuri kehtestamist ja leppimist katoliku kirikuga; 2) kriiside periood 1929–36, mil suuremad kriisid olid majanduskriis, sõda Etioopiaga ja uus tüli kirikuga; 3) lähenemine Saksamaale 1936–40, millega kaasnesid osalemine Hispaania kodusõjas, lahkumine Rahvasteliidust, rassistlik seadusandlus, liidu sõlmimine Saksamaaga, Albaania vallutamine ning suhete teravnemine Suurbritannia ja Prantsusmaaga.

Iga peatükk jaguneb alapeatükkideks ja need omakorda alalõikudeks. Peatükkide lõpul on kokkuvõtvad lõigud. Töö lisadest leiab bibliograafia alusel koostatud tabelid erinevate autorinimedega kirjete kohta erinevatel aastatel.

⁵⁶ E. Lauk. Ajakirjanduse ajaloo periodiseerimisest. Eesti ajakirjanduse arenguetapid (kuni 1944).// Keel ja Kirjandus, 1996. Nr. 11. Lk. 768.

⁵⁷ S. G. Payne. Fascism: Comparison and Definition. Madison, 1987. P. 68.

ESIMENE PEATÜKK

ITAALIA FAŠISMI MÕISTE JA JUHIKULTUS

ITAALIA FAŠISMI MÕISTE

Fašistlik liikumine, režiim ja ideoloogia. Ajal, kui Eestis valitses demokraatia ja erinevatest õpetustest juhitud poliitilised jõud said valimistel vabalt konkureerida, sai järjest selgemaks, et Itaalia puhul tuleb rääkida fašistlikust riigist, kus teised ideoloogiad on maha surutud. Seega sai ka fašismist objektiivselt kirjutada vabamalt Eestis kui Itaalias. Samas puudub selgus ja üksmeel fašismi mõiste defineerimisel tänaseni. Selle defineerimine võib olla mahuka fašismiteemalise raamatu autorile aukohal seisvaks eesmärgiks.¹ A. Heywood väidab, et sõna 'fašist', nagu teisigi poliitilisi mõisteid, kasutatakse tavaliselt valesti.² Mõned analüütikud on avaldanud arvamust, et erinevate maade fašistlikuks peetavad liikumised on üksteisest liiga kaugel selleks, et rääkida nähtusest nagu üldine fašism (ingl. k. *generic fascism*).³ Et aga käesoleva töö sissejuhatuses on juttu võimalusest, et fašism oli olemas ka Eestis, siis tuleb siinkohal arvestada tema üldise tähenduse olemasolu variandiga. Samuti pidid Eesti päevalehed fašismisüüdistuste olemasolu korral andma vastuse küsimusele, kas fašism väljaspool Itaaliat oli reaalne.

M. Hagopian on pidanud otstarbekaks eristada sarnaselt teiste samasse klassi kuuluvate nähtustega (nn. ismidega) fašistlikku liikumist, režiimi ja ideoloogiat.⁴ Mõtet edasi arendades tuleks fašistlikku liikumist ja fašistlikku režiimi ühendavaks jooneks pidada asjaolu, et mõlemad juhitud oma tegevuses fašistlikust ideoloogiast, mille definitsioon määrab sel juhul ka fašismi definitsiooni. Sõna 'fašism' ei anna selle ideoloogia kohta rohkem selgust, kui et see peaks olema mingil moel seotud teatud tüüpi organisatsiooniga – itaaliakeelne sõna *fascismo* tuleb sõnast *fascio*,

¹ S. G. Payne, 1987. P. vii.

² A. Heywood. Political Ideologies: An Introduction. New York, 1992. P. 1.

³ S. G. Payne, 1987. P. 190.

⁴ M. N. Hagopian. Režiimid, liikumised, ideoloogiad: Võrdlev sissejuhatus poliitikateadusse. Tallinn, 1993. Lk. 7–9.

mis tähendab kimpu, salka või liitu. Fašist peaks kas olema seotud taolise organisatsiooniga või lähtuma oma tegevuses samasugusest ideoloogiast nagu tegi seda vastav organisatsioon Itaalias. Selline arusaam eeldab sõna algtähenähtuse teadmist ja meelespidamist.

Ernst Nolte pakkus välja “fašismi miinimumi” – kuus tunnust, mis tema arvates on omased kõigile fašismi vormidele: antimarksism, antiliberalism, antikonservativism, juhprintsip, parteiarmee ja püüd totalitarismile.⁵ C. Coheni arvates on fašism sulam kolmest filosoofilisest traditsioonist – absolutismist, organitsismist ja irratsionalismist.⁶ L. Baradati arvates on kõigile fašistlikele süsteemidele omased kolm olulist joont – irratsionalism, totalitarism ja rahvuslik militarism.⁷ M. Knoxi arvates oli B. Mussolinil kaks kinnisideed – müüdid revolutsioonist ja rahvusest.⁸ Nimetatud punktidest suhtusid toleaeegsed Eesti päevalehed eeldatavalt kõige positiivsemalt rahvusluse ja antimarksismi. Sel juhul pidid need mõjutama ka hinnanguid fašismile teistest punktidest positiivsemalt, kui kahe rahva rahvuslust nähti kooskõlas olevana.

Kuna üksmeelt fašismi mõiste käsitlemisel pole tekkinud praegusekski, pole põhjust lõpliku tõe avaldamist oodata ammugi omaaegsetelt Eesti päevalehtedelt. Siiski on neis avaldatud materjalidel vähemalt ajalooline väärtus. Ülevaade toleaeegsest fašismi mõiste käsitlemisest aitab aru saada ka kirjutisi mõjutanud teguritest.

Fašism ja Itaalia fašism. Inglisekeelses kirjanduses on kasutatud Itaalia fašismi ja fašismi üldises mõttes mugavamaks eristamiseks võimalust kirjutada esimest suure ja teist väikese algustähega.⁹ Eesti keeles pole see suurtähe harvema kasutuse tõttu kõige sobivam, pealegi kirjutatakse nimisõnast ‘fašism’ tuletatud omadussõna itaalia keeles erinevalt inglise keelest alati väikese algustähega.¹⁰ Kuid ka omaaegsete ajakirjanduslike tekstide puhul pole alati päris selge, kas autor on pidanud silmas ainult Itaalia fašismi või fašismi üldiselt. Igatahes on Itaalia fašism vaieldamatult ka osa viimasest, seega pole antud teema puhul vahetegemine esmajärgulise tähtsusega. Ühtne algustähe kasutus võimaliku kahe erineva asemel peegeldab ehk ka eestlasele omast ühtsemat suhtumist nimetatavasse objekti.

Nõukogude ajal hakati sõna ‘fašism’ seostama pigem Saksa natsionaalsotsialismi kui mussolinismiga, nii võib see olla ka paljude praeguste päevalehtede lugejate jaoks. Hoopiski ei seostu sõna lugeja jaoks sellega võrreldes väidetavalt olemas olnud Eesti fašismiga. Oleks võimalik

⁵ S. G. Payne. A History of Fascism, 1914–1945. Madison, 1995. P. 5.

⁶ Communism, Fascism and Democracy: The Theoretical Foundations. New York, 1966. P. 261–262.

⁷ L. P. Baradat, 1984. P. 256.

⁸ M. Knox. Common Destiny: Dictatorship, Foreign Policy, and War in Fascist Italy and Nazi Germany. Cambridge, 2000. P. 60.

⁹ R. Bessel. Introduction.// Fascist Italy and Nazi Germany: Comparisons and contrasts. Cambridge, 1996. P. 1.

¹⁰ R. Griffin. General Introduction; Fascism in Italy.// Fascism. Oxford, New York, 1995. P. 1, 15.

Itaalia fašismi defineerimine praeguse lugeja jaoks üldisest fašismist eristamise kaudu. 1920. aastatel (sõnalisel tasandil ka 1930. aastatel) tunni fašismi peamiselt seoses Itaaliaga ja sellist lähenemist ei esinenud. Nii pole üheski 1920. aastate artiklis leidnud käsitlemist Itaalia fašistide suhtumine juutidesse. Veel aastal 1932 mõistis B. Mussolini oma artiklites hukka antisemitismi ja rassismi,¹¹ kuigi antisemitismi äärmiselt oluliseks pidanud Adolf Hitler juba oma peateoses “Minu võitlus” püüdis B. Mussolinile omistada ebateadlikku võitlust “juudi maailmahüdra” vastu.¹² Rõhutamist vääriks ka asjaolu, et Itaalia fašistlik režiim oli kodumaal A. Hitleri omast vähem verine, mille tõsi aastal 1934 välja “Vaba Maa”, nimetades Itaaliat Saksamaast ja Nõukogude Liidust vähem “julmaks”.¹³ Kolooniates olid siiski ka Itaalia fašistid äärmiselt verised – Kürenaika rahustamine nõudis aastatel 1928–1932 sealsest 225 000 elanikust 60 000 elu.¹⁴ Eesti lehtede lugejad seda teada ei saanud – aastal 1938 mainis “Postimees” küll, et 25 aasta jooksul on Liibüa elanikkond vähenenud kahe kolmandiku võrra, kuid ei teatanud selle põhjustest.¹⁵ Seda võib seletada osaliselt üldise kommunikatsiooni vähesusega Eesti ja Aafrika vahel, mis andis viimase mässulistele vähem võimalusi endast märku anda kui oli märksa paremini koheldud Itaalia-sisesel opositsioonil.

Umberto Eco on eristanud B. Mussolini fašismi, mis põhineb karismaatilise juhi ideel, korporatiivsusel jne. ja üldisemat igikestvat fašismi, mille taga on mõtte- ja tundelaad, millele on omased näiteks traditsioonikultus ja alanduse tundmine.¹⁶ U. Eco teooria küsitavaim punkt on, et “piisab sellest, kui üks tunnus on olemas, et selle ümber saaks kalgestuda fašism.” Sellise meetodi rakendamine fašismi olemasolu määramiseks oleks olnud oodatav pigem just fašismi ajaloo varasel perioodil, kui uue nähtuse kohta oli veel vähe teadmisi. U. Eco kasutusele võetud igikestva fašismi mõistega seoses on avaldatud arvamust, et “Eco meetodiga on võimalik kogu Õhtumaailma ajalugu kirjutada ümber fašistlikuks”.¹⁷ Itaalia puhul aastatel 1919–1945 oli selline oht väiksem kui teistel aegadel ja teistes kohtades, sest sai üldiselt piirduda nende fašistideks nimetamisega, kes seda enda kohta ise tegid. Siiski pidid Eesti päevalehed kirjutama ka teistest riikidest, mis muutis nende ülesande raskemaks. Tol ajal oli aga kõigil meeles, et mõiste tekkis Itaalias.

Fašismi defineerimine ongi lihtsam, kui rääkida mitte üldisest, vaid üksnes Itaalia fašismist. Uurimistöõ ei pea mõisteid kasutama tingimata ühtviisi uuritava objektiga, vaid võib lähtuda hilisemast tõlgendusest. Itaalia fašismi ideoloogia tunnusteks on M. Hagopian pidanud etatismi,

¹¹ E. Wiskemann, 1949. P. 112.

¹² Ibid. P. 21.

¹³ J. Autoritaarsuse pahesid.// VM. 14. juuli 1934.

¹⁴ S. G. Payne, 1995. P. 233.

¹⁵ Prantsusmaal tuleb võidelda Itaaliaga üksi.// Pm. 14. detsember 1938.

¹⁶ U. Eco. Igikestev fašism.// Vikerkaar 1995. Nr. 9–10. Lk. 65–75.

¹⁷ A. Hvostov. Fašismikriitika kriitikat.// Vikerkaar, 1996. Nr. 3. Lk. 104.

karismaatilist juhtimist, elitarismi, hüpernatsionalismi, voluntarismi, antiparlamentarismi ja antimarksismi.¹⁸ Fašistideks võiks pidada kõiki itaallasi, kellele on omane selline ideoloogia. Muidugi ei esitanud ükski Eesti päevalehtedes ilmunud artikkel definitsioonina sama tunnuste kombinatsiooni. Esiteks on tegemist ühe autori nägemusega, teiseks oleks üksiku ajaleheartikli puhul raske nõuda küllaldast uurimistööd kõikehõlmava definitsiooni loomiseks.

Omaette probleemiks on fašismi asukoha määramine poliitiliste jõudude skaalal. Kõige tabavamaks võib pidada määratlust, mille järgi fašislikke valitsemiskordi iseloomustab ühtaegu poliitiline parempoolsus ja majanduslik vasakpoolsus.¹⁹ Seejuures peetakse poliitilise parempoolsusele ehk konservatiivsusele iseloomulikuks inimloomuse poliitiliste vahenditega muutmise võimaluse mitteuskumist; olemasoleva sotsiaalse, poliitilise ja moraalse korra kinnistamise sihti; sotsiaalses ja majanduslikus ebavõrdsuses ka plusside nägemist; rahvuslikkuse aus pidamist; ratsionaalsuse ja irratsionaalsuse ühendamise tendentsi. Majanduslikule vasakpoolsusele peetakse iseloomulikuks riigi turumehhanismi sekkumise toetamist; nii maa- kui ka linnatöölise huvide eest seismist; vaestele ja viletsatele majandusliku ja sotsiaalse julgeoleku tagamise õigeks pidamist. Lisaks vasak-parempoolsuse teljele on aga kasutatud ka autoritaarsuse-demokraatlikkuse telge.²⁰ Asetades fašismi neid ideid kombineerides lisaks veel autoritaarsete ideoloogiate hulka, võib niimoodi määrata tema asukoha kolmemõõtmelisel koordinaatteljestikul. Sedalaadi analüüse toleaesed Eesti päevalehed ei esitanud, mis oli tingitud nüüdispolitoloogia noorusest.

Eesti päevalehed rääkisid vasakpoolsusest ja parempoolsusest Itaalia puhul vähe. Fašismi asukoha määramine tekitas kõhklusi. Novembris 1922 kirjutas "Päevaleht": "Võimalik, et fascistid selged parempoolsed ei ole, sest nende leeris leidub inimesi kõigist erakondadest ja kõigist rahvaklassidest."²¹ Tõenäoline, et edasised arengud muutsid kirjutaja seisukoha selgemaks, kuid tuleb hinnata tema kiirustavast sildikleepimisest hoidumist, kuigi andekama ajakirjaniku jaoks oleks ülesanne ehk lihtsamaks osutunud.

Kui Itaalia fašismist rääkides ei torika silma selle parempoolseks või vasakpoolseks nimetamine, esineb vahel teisigi sõnu, mida tavaliselt peetakse nimetatud mõisteid väljendavateks. "Päevalehes" aastal 1930 Harald Tammeri refereeritud Rootsi poliitilise ideoloogi ja Soome lapualaste häälkandja toimkonna liikme Rytger Essén'i järgi on fašism ühtaegu revolutsiooniline

¹⁸ M. N. Hagopian, 1993. Lk. 388–391.

¹⁹ R. Toomla, 1999. Lk. 42–43.

²⁰ A. Heywood, 1992. P. 10–11.

²¹ -e-. Maailmapoliitika uued mured.// Pvl. 6. november 1922

oma meetodites kui ka konservatiivne põhimõtetes.²² A. Heywood iseloomustab raskusi ideoloogiate vasakult paremale reastamise tähenduse seletamisel sellega, et kui algselt olid parempoolsed reaktsioonilised ja vasakpoolsed revolutsioonilised, siis hiljem on ka kõige parempoolsemaks peetav fašism olnud revolutsiooniline.²³ Samuti võib Nõukogude Liidu hilisemaid kommuniste pidada nii vasakpoolseteks kui ka konservatiivideks. Rääkides fašismi revolutsioonilistest meetoditest ja konservatiivsetest põhimõtetest võib fašismi lugeda ideoloogialt parempoolseks, kuid asja teeb keerulisemaks see, et fašistidel oli üle ühe erineva põhimõtte, mis pealegi ajas muutusid. Võib rääkida ka poolsuse muutumisest ajas, kuid ikkagi kerkib uuesti üles küsimus, millist põhimõtet pidada määravaks. Lapualastega seotud isiku kui fašistide hulka arvata võidava jaoks oligi ilmselt kasulik asju keerulisemast küljest näidata.

Mõistete kasutamine ajakirjanduses. Kuigi ajakirjandusliku teksti analüüsil sõnastuslike detailide ületähtsustamist on kritiseeritud, põhjendades seda ajakirjanduses terminoloogilisele täpsusele hea stiili ja loetavuse eelistamisega,²⁴ on siiski ajakirjandusliku teksti suure leviku tõttu oluline, millist terminoloogiat seal kasutatakse ja kuidas seda lahti seletatakse. A. Avistu järgi sõltub ajalehe tiraaž pärast üksikmüügi teket müüdavast uudisest, mistõttu iga numbri esikülj peab olema võimalikult ligitõmbav ja sellega on tekkinud ajalehe suurem orienteeritus sensatsioonile.²⁵ (Vaadeldud lehtede puhul esines siiski ka esikülje täielikult reklaamile müümist, mis on teiseks rahateenimise võimaluseks.) Siiski võib väita, et ka ajalehe kojutellimine sõltub paljuski sellest, kas ta suudab pikema aja vältel piisavalt sensatsiooni pakkuda. Üksikmüük on lihtsalt inimeste sensatsioonijanu selgemalt päevavalgele toonud. Sensatsiooni tagaajamine soodustab mõistete moonutatud kasutamist. Ajakirjandusliku teksti keelekasutus võib negatiivselt mõjutada ka teaduslikku kirjandust, milles näiteks on jõutud selleni, et fašistlik Itaalia, mida B. Mussolini sageli totalitaarseks riigiks nimetas, hiljem sotsiaalteadlaste käsitlustes enam alati totalitaarsete riikide hulka ei kuulu nende kasutusele võetud uute kriteeriumite tõttu.²⁶ Esimesena olid aga fašistide 1920. aastate keskel omaks võetud mõiste 'totalitarism' kasutusele võtnud Itaalia fašismi oponendid.²⁷ Teoreetiliselt oleks siis ka võimalik, et võetaks laiemalt kasutusele mingi selline definitsioon fašismi kohta, mille alla Itaalia samuti ei mahu, millisele võimalusele viitab muuhulgas tavakasutuses vahel

²² *H(arald). T(ammer)*. Demokraatiast ja fashismist.// Pvl. 3. juuli 1930.

²³ *A. Heywood*, 1992. P. 9.

²⁴ *P. Palk*. Baltikumi lähiajalugu Briti ajakirjanduse andmetel.// *Ajalooline Ajakiri*, 1998. Nr. 4. Lk. 106.

²⁵ *A. Avistu*. Ajaleheturunduse algusaegadelt.// Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1940. Lk. 57.

²⁶ *A. Cassels*, 1985. P. 73.

²⁷ *A. J. De Grand*, 1996. P. 2.

esinenud fašismi samastamine rassismiga. Itaalias valitsenud režiimi süsteemituse tõttu ongi Norman Kogan fašistliku riigi olemasolus kahelnud.²⁸

Eesti päevalehtedes puudus uudse fašismi-mõiste (kirjutati 'fascism', aga ka 'fashism' ja 'faschism') tõlgendamisel ühtsus, mida võib seletada sõnavabaduse ja demokraatiaga, millest mingi osa säilis kogu perioodi vältel. Järgnevalt on vaadeldud erinevaid tõlgendamisvõimalusi.

Itaalia fašism kui millegi vastand või vastasus. Üheks defineerimise võimaluseks on teha seda vastandi kaudu. Fašismialases kirjanduses on fašismi peetud samaaegselt antiliberaalseks, antikommunistlikuks ja antikonservatiivseks.²⁹ Aastal 1921 pidas "Päevaleht" fašiste eelkõige antikommunistideks.³⁰ "Postimees" seevastu nägi fašismi teket osana Itaalia kodanlaste ja sotsialistide vahelisest võitlusest, milles osalevat Itaalia oludele iseloomulikuna "niisugune kodanlaste-rahvuslaste võitlusorganisatsioon kui fascism".³¹ Hiljem nimetas siiski ka "Postimees" võitlust enamluse vastu arenemiskäigul ka rahvuslike ideede kandjaks saanud liikumise algsihiks.³² Selline vaade sobib kokku E. Nolte teooriaga, mille järgi fašismi tekkimise eeltingimuseks on olemasoleva liberaalse süsteemi vastu protesteeriv bolševism, mille vastu riigi võimetust nägev fašism võitlema asub.³³ Ühes aastal 1925 ilmunud artiklis avaldati arvamust, et fašismi tekke oleks võinud ära hoida see, kui mõõdukate sotsialistide juhid oleksid õigel ajal Lenini poolehoidjatest eraldunud.³⁴ Paraku poleks selline samm Lenini poolehoidjaid olematuteks teinud ja oleks andnud neile koguni rutem rohkem tegevusvabadust äärmuslikuma poliitika ajamiseks. Samuti juba varem kommunismi vastu võitlemist fašistide peaülesandena näinud "Vaba Maa" tõi ühes artiklis ära ka Itaalia ajalehe "Critica Sociale" arvamuse, mille järgi fašistid olid teadlikult või ebateadlikult "kodanluse sihtide teenistuses", kuigi koosseisu poolest polevat olnud tegemist kodanluse liikumisega.³⁵ Seega nähti kodanlust tervikuna, kuigi väikekodanlust ja keskklassi samastades on teiste kaasaegsete mõtteavaldustest leitud fašismis nii vana keskklassi vastuhakku uuele, organiseeritud tööliskonnast väljakasvanud keskklassile, kui ka vastupidi, uue keskklassi vastuhakku kapitalistlikule majandussüsteemile.³⁶ L. Baradati järgi tähendab kodanlus keskklassi, kuid kui Ameerika Ühendriikides loetakse peaaegu kõiki keskklassi kuuluvaks, siis Karl Marx mõtles

²⁸ S. G. Payne, 1987. P. 76.

²⁹ S. G. Payne, 1995. P. 7.

³⁰ H. Rebane. Itaalia saadikutekogus.// Pvl. 3. juuli 1921.

³¹ Itaalia sisemised raskused.// Pm. 5. jaanuar 1922.

³² dr. Fascistide liikumise arenemisest ja sihtidest.// Pm. 9. detsember 1922.

³³ E. Nolte. Die faschistischen Bewegungen. München, 1979. S. 10–11.

³⁴ Mussolini.// VM. 11. juuli 1925.

³⁵ A(do). A(nderkopp). Kommunistid ja Itaalia parlamendi valimised.// VM. 19. mai 1921.

³⁶ W. Schieder. Der Strukturwandel der faschistischen Partei Italiens in der Phase der Herrschaftstabilisierung.// Faschismus als soziale Bewegung: Deutschland und Italien im Vergleich. Göttingen, 1983. S. 70.

kodanluse all jõukat haritud kaupmeeste klassi.³⁷ R. De Felice järgi aga oli fašistidel toetajaid kõigis ühiskondlikes klassides, kuid suurimad toetajad tulid väikekodanluse hulgast, millel olid vastuolud nii proletariaadi kui ka suurbodanlusega.³⁸ Kodanliku koosseisu eitamine on seletatav kas sellega, et viidatud ajaleht mõtles kodanluse all üksnes suurbodanlust, või sellega, et algallika arvates oleks kodanluse liikumine pidanud koosnema ainult kodanlastest.

“Vaba Maa” autor D.N. arvas Itaalia fašistide võimuletuleku järel, et võib “peaaegu matemaatikavormelisse” sõnastada üldisema reegli: “mida kaugemale ilmasõja kurnast sündinud enamluse pealetungimine kusagil läinud, seda tugevam tuleb seal vastuhoop”.³⁹ Toimuvat üldine “vasturevolutsiooni võidukäik”, Itaalia fašistide riigipööre olevat üheks osaks sellest Ungari ja Baieri sündmuste⁴⁰ järel ja oodatavate Venemaa omade eel. Ennustuse täitumata jäämine näitab aga reegli vähemalt osalist paikapidamatust. Kõige suuremad polnud ka Itaalia vasakpoolsete saavutused, mille tipuks jäi Itaalia tõus maailmas esikohale streikide arvu poolest elanikkonna suuruse kohta 1920. aasta esimesel poolel.⁴¹ Fašismi tõusu pidamist vastuhoobiks enamlusele võib lugeda mõneti ebaloogiliseks, sest enamluse tõus ise ei olnud veel hoop fašismile. Autor peaks märkima, millist jõudu teenivaks ta fašiste loeb.

“Tule ja vee põhimõteteks”, mille vahel küll kõige sõbralikumad suhted olla võivat, nimetati ühes “Postimehe” artiklis fašistlikku monarhistlikku Itaaliat ja kommunistlikku Venemaad.⁴² Giuseppe Tamburrano hinnangul oli Nõukogude liit ise 1920. aastatel rohkem antisotsialistlik kui antifaašistlik.⁴³ “Postimehe” autor lähtuski aga vastandamisest kahe riigikorra olemuslikust erinevusest, mitte nende omavahelistest suhetest. Tuleb siiski meele pidada, et kõik nähtused, mida saab põhjendatult vastanditeks pidada, peavad mingil alusel kuuluma samasse kategooriasse.

Vastandamise korral nähti Itaalia fašismi küll eelkõige antivasakpoolsusena, kuid oli ka teisi võimalusi. Fašismis peeti demokraatiaga vaenujalal seisvaks “poliitilise elu vooluks”.⁴⁴ Aastal 1935 tõi “Vaba Maa” ära ajalehe “Times” arvamuse, et tähtsam ei ole enam vahe mitte enamluse ja fašismi vahel, vaid diktatuuri ja demokraatia vahel.⁴⁵ Fašismi pole aga alati demokraatia täieliku

³⁷ L. P. Baradat, 1984. P. 169.

³⁸ R. De Felice. Interpretations of Fascism. Cambridge, London, 1977. P. 176–177.

³⁹ D.N. Fašistide riigipööre Itaalias.// VM. 1. november 1922.

⁴⁰ Ungari ja Baieri sündmused – kommunistide juhtimisel eksisteerisid märtsist augustini 1919 Ungari Nõukogude Vabariik ja aprillist maini 1919 Baieri Nõukogude Vabariik, mõlema vastu kasutati sõjalist jõudu.

⁴¹ История Италии: в трех томах. Том 3. Москва, 1971. С. 23.

⁴² Elen. Itaalia kirjad. Fašistline Itaalia ja kommunistlik Venemaa.// Pm. 8.–9. märts 1924.

⁴³ G. Tamburrano. Survival in Defeat: Pietro Nenni.// Italian Socialism: Between Politics and History. Amherst, 1996. P. 64.

⁴⁴ Fascism ja demokratism vastamisi.// Pvl. 5. detsember 1926.

⁴⁵ Natsid sarnanevad ikka rohkem enamlastele.// VM. 13. august 1935.

vastandina nähtud – Eduard Laamani järgi võis nii enamliku kui ka fašistliku üheparteilise valitsemisviisi juures näha “ürgdemokraatia kombeid”, mis seisnenud ürgdemokraatiale iseloomulikus parteidevahelise võitluse puudumises.⁴⁶ Sama autor vastandas siiski fašistlikku ja enamlikku erakonda demokraatlikele erakondadele.⁴⁷ Tõepoolest, kui kunagi oleks saanud rääkida parteide puudumisest kui kombest, siis diktatuuri puhul on konkureerivad parteid kõrvaldatud vägivallega. “Timesi” moodi demokraatia ja diktatuuri eristamise primaarseks pidamine võiks aga omane olla eeskätt kõige põhimõttekindlamatele demokraatidele.

“Päevalehes” Harald Tammeri refereeritud R. Essén aga arvas, et fašism ei ole ei demokraatlik ega antidemokraatlik, asudes ühiselu hindamisel teisel seisukohal – moraalse distsipliini seisukohal.⁴⁸ Ühes “Päevalehe” artiklis nimetati fašismi vastandiks “anarhias ujuvat ebaparlamentarismi”.⁴⁹ (Fašismi positiivseteks nõueteks nimetati aga “Postimehes” distsipliini ja enesedistsipliini.⁵⁰) Ühes “Vaba Maa” artiklis aastal 1924 nimetas keegi välismaa ajakirjanik fašismi vastasteks üheaegselt “sotsialiste, rahvuslasi, mõningaid suurtööstureid ning intelligentsi edustajaid”.⁵¹ Teisisõnu kõiki, kes kuidagi fašistidest eristusid. Vähemalt rahvuslaste vastasteks pidamist tuleks aga ekslikuks pidada, kui mitte võtta arvesse, et poliitilised vastased lihtsalt võisid muuhulgas rahvuslikke vaateid jagada. Kui aga B. Mussolini peaeesmärk oli võim, siis oli tema peavastaseks pärast võimuletulekut tõepoolest demokraatia, mis toob lõpuks kaasa kõigi valitsejate langemise. Sel juhul võis ta oma vastasteks lugeda peale teistsuguste ideoloogiate esindajate võrdselt ka kõiki tema väljavahetamisele pretendeerivaid fašiste.

Aastal 1938 kirjutas H. Fr. “Postimehes”, et fašism näeb peamise vaenlasena just demokraatiat, pidades viimast majanduslikult lahutamatult seotuks kapitalismiga ja poliitiliselt enamlusega ühtelangevaks, võideldes ka nende nähtustega.⁵² M. Blinkhorn väidab, et kuigi fašism säilitas alati antikapitalistliku iseloomujoone, ei lastud sellel kunagi oluliselt poliitikat mõjutada.⁵³ Ei saa nõustuda L. Baradatiga, kes väidab, et fašismi tõus oli kapitalismile raskeimaks löögiks ülemaailmse majanduskriisi kõrval,⁵⁴ sest sellega ta väidab, nagu oleks fašism olnud kapitalismile

⁴⁶ E. Laaman. Erakonnad Eestis. Tartu, 1934. Lk. 8–9.

⁴⁷ Ibid. Lk. 12–13.

⁴⁸ H(arald). T(ammer). Demokraatiast ja fashismist.

⁴⁹ -e-. Uus valimisõigus Itaalias ja Inglismaal.// Pvl. 11. aprill 1928.

⁵⁰ L(eonhard). N(eumann). Itaalia fascistlise valitsuse all.// Pm. 12. oktoober 1924.

⁵¹ Mustsürgimeeste maalt.// VM. 5. jaanuar 1924.

⁵² H. Fr. “Demokraatia ja kapitalismi vastu”.// Pm. 21. juuli 1938.

⁵³ M. Blinkhorn, 1984. P. 25.

⁵⁴ L. P. Baradat, 1984. P. 163.

kahjulikum kui kommunism. Marksistide jaoks oli fašism kapitalismi kõrgeim aste.⁵⁵ Siiski ei ole fašismi määrav tunnus selle majanduspoliitika.

Konstantin Konik kirjutas aastal 1935 “Postimehes”, et fašism ja rahvussotsialism on kõige ägedam reaktsioon Prantsuse revolutsioonile.⁵⁶ Renzo De Felice järgi on rahvussotsialism küll antimodernistlik ja regressiivne, kuid Itaalia fašism progressivistliku ja revolutsioonilise algupäraga, pärinedes valgustusest ja Prantsuse revolutsioonist.⁵⁷ Kuid ka reaktsioon mingile revolutsioonile pärineb vastavast revolutsioonist, küsimus on ainult, milline üldhinnang viimasele antakse, mis pealegi ei pruugi puudutada kõiki detaile.

Fašismis irratsionalismi nägemine ei torganud silma, selle asemel tõi “Rahvaleht” aastal 1939 ära B. Mussolini sõnad, mis kritiseerisid mõistuse väljalülitamist.⁵⁸ Ometi oli fašismi puhul standardne halvustada konkureerivaid vaateid “viljatu intellektualismi” mõistega.⁵⁹ Muidugi ei ole minimaalselt mõistust kasutav isik veel intellektuaal.

Vastandite otsimine, mida pole küll otseselt teinud kõigi viidatud artiklite autorid, tähendab siiski lihtsustamist ja mitte kõigi asjaolude arvessevõtmist. Võrdludeks olgu toodud, et fašistide enda eeskujul nägi R. Coudenhove-Kalergi fašismi sillana “kommunistliku sunniriigi ja anglosaksliku vabaduseriigi vahel”.⁶⁰ Samal ajal on öeldud ka konservatiive püüdvat järgida keskteed liberalismi ja sotsialismi, individualismi ja kollektivismi vahel.⁶¹ Piltlikult väljendudes ei peeta silda aga selle ühendatud punktide vastandiks. Muidugi on võimalik näha mingisuguse kesktee variandina kõiki, kes ei jää igas suhtes absoluutsesse äärmusesse. Seda, et on olemas selgem arusaam sellest, mille vastu ollakse, kui sellest, mida pooldatakse, on usutud samuti iseloomustavat konservatiive.⁶² Ka kesktee otsimist saab pidada äärmusluse vastandiks. Üksikule äärmusele otsitakse siiski vastandit teisest äärmusest. Vastandite otsimist võib pidada ajakirjanduslikele tekstidele nende suhtelise lühiduse tõttu üsna iseloomulikuks jooneks. Eesti päevalehtedes teema käsitlemise vastandamisel ülesehitamiseks puudusid aga suuremad eeldused, sest ei Itaalia ega Eesti poliitiline maastik ei olnud kaheparteiline.

⁵⁵ R. Thurlow. Fascism. Cambridge, 2000. P. 1.

⁵⁶ K(onstantin). Konik. Võitlus demokraatia poolt ja vastu.// Pm. 24. jaanuar 1935.

⁵⁷ S. Payne, 1995. P. 458.

⁵⁸ Mussolini esitas omad nõudmised.// Rahvaleht (RI). 27. märts 1939.

⁵⁹ G. H. Sabine, T. L. Thorson, 1965. P. 809.

⁶⁰ R. N. Coudenhove-Kalergi. Totaalne riik – totaalne inimene. Tallinn, 1988. Lk. 43.

⁶¹ A. Heywood, 1992. P. 74.

⁶² Ibid. P. 53.

Fašism kui Itaalia rahvuslus. Novembris 1922 “Päevalehes” avaldatud Victor Poomi⁶³ artiklis fašismi kohta nimetati liikumist itaallastele au tegevaks rahvusliku idee liikumiseks.⁶⁴ Fašismi olemasolust kui aust rääkimiselt on aga kerge jõuda fašismi puudumise häbina mõistmisele. Seejuures ei pruukinud autor siiski eriti tähtsustada Itaalia fašistide ja Eesti poliitiliste jõudude vahelisi erinevusi.

B. Mussolini leidis oktoobris 1924 “Postimehes” esitlemist kui “kõigi klasside ja kõigi seisuste jumaldatud kangelane”,⁶⁵ mis tähendab, et erinevate kihtide vastandamine ei jäänud domineerima. Hetkel, kui väide esitati, ei pidanud see aga kõige paremini paika, sest B. Mussolini ja fašistide populaarsus oli seoses Matteotti kriisiga madalseisus. Nähtavasti lasi autor end mõjutada rohkem ametlikust propagandast kui rahva tegelikest mõtetest. Jaanuaris 1933 tõi “Vaba Maa” aga ära B. Mussolini sõnad, et vajaduse korral valitseb ta kõigi klasside vastu, kui see sünnib riigi huvides.⁶⁶ Ometi ei olnud ta kõikvõimas ja pidi toetuma vähemalt mingisugustelegi jõududele. Aastal 1930 toodi “Päevalehes” ära B. Mussolini ütlus, mille järgi usutakse välismaal küll, et fašismi näol on tegemist türanniaga, kuid tegelikult valitseb Itaalias kogu rahvas end ise.⁶⁷ Väide on võrdväärne fašistliku režiimi demokraatlikuks kuulutamise ja Väite tõestamiseks oli fašistidel ette näidata vaid valimiste ja rahvahääletuste läbiviimine, hiljem ka korporatsioonide tegevus, kuid kõik see kujutas endast üksnes ülevalt teostatava juhtimise vormistamist. B. Mussolini sõnad näitavad aga juba ise, et tõenäoliselt on Eesti ajakirjaniku arusaam Itaalia fašismist tema omaga võrreldes teistsugune.

“Päevalehes” ära toodud fašistide valitsemise teise aastapäeva ajal öeldud sõnadega nimetas B. Mussolini fašismi “usuks ning kireks”.⁶⁸ See on kordus B. Mussolini aastal 1922 Napolis peetud kõnest, kus ta ütles: “Me oleme loonud müüdi. Müüt on usk, see on kirk. Ei ole vajalik, et see oleks reaalsus.”⁶⁹ Väide läks lahku fašistliku filosoofi Giovanni Gentile sõnadest, kes ütles, et fašism ei ole religioon.⁷⁰ Ka B. Mussolini ise ütles D. Mack Smithi järgi sageli, et fašism ei ole ususüsteem, vaid tee poliitilisele võimule.⁷¹ Vasturääkivust ei tohiks lahendada asjaolu, et igasugune usk ei ole religioosne, sest antud juhul nimetati usuks tervet ideoloogiat. Fašismi müüdiks oli aga rahvus. Ajakirjanik ilmselt ei valinud vastukäivate väidete vahel, vaid kasutas seda, mis talle ette juhtus.

⁶³ Viktor Poom – Vektor Poom – ajakirja “Laevandus” toimetaja.

⁶⁴ Victor Poom. “Fascio”.// Pvl. 12. november 1922.

⁶⁵ Elen. Itaalia kiri. Mussolini Napoli näituse avamisel.// Pm. 4. oktoober 1924.

⁶⁶ Mussolini ja tema looming.// VM. 11. jaanuar 1933.

⁶⁷ Mussolini uhked, väljakutsuvad sõnad.// Pvl. 22. mai 1930.

⁶⁸ K. E. Soans. Faschistide valitsemise aastapäeva pühitsemine.// Pvl. 22. november 1923.

⁶⁹ G. H. Sabine, T. L. Thorson. A History of Political Theory. Fort Worth, Philadelphia, San Diego, New York, Orlando, Austin, San Antonio, Montreal, London, Sydney, Tokyo, 1965. P. 814.

⁷⁰ Communism, Fascism and Democracy. 1966. P. 365.

⁷¹ Д. Мэж Смит, 1995. С. 61.

Vahetult enne fašistide võimuletulekuni viinud “marssi Rooma” edastas “Vaba Maa” Eesti Telegraafiagentuuri (ETA)⁷² teadaande, milles nimetati fašistliku liikumise eesmärgiks “kaitsta vabasid asutusi ja sõjalist au ning alal hoida Itaalia suurust”.⁷³ Eesti oludesse ülekantult oleks saanud kaitsta Eesti asutusi, Vabadussõja või sõjaväelist au, aga Eesti suurusel oli juttu olnud vaid kui vaimult suureks saamise võimalusest. See aga tähendas, et ka suurolemise soov oli Eestis põhimõtteliselt olemas ja sellisel kujul esitatult võisid fašismi peaesmärgid leida järgijaid. Seega ei kandnud ETA teadaanne iseenesest negatiivset sõnumit.

“Postimehes” kinnitati ka tagantjärele fašistliku liikumise perioodi kohta, et “fascism sugugi mitte klassivõitluse põhjendav organisatsioon ei olnud”.⁷⁴ Väide on seletatav olevikuolude minevikku ülekandmisega, kuid ka varase fašismi mitmenäolisusega. Fašisti sünonüümina leidis kasutamist sõna ‘rahvuslane’.⁷⁵ Alates aastast 1921 kandis fašistide organisatsioon tõepoolest nime Rahvuslik Fašistlik Partei (*Partito Nazionale Fascista*), ja nimi ei olnud valitud põhjendamatult. Suhteliselt oluline oli olnud aga ka aastal 1910 asutatud Itaalia Rahvuslik Assotsiatsioon. Fašismi sünonüümina rahvuslusest rääkimine ei tähendanud, et rahvusluse sünonüüm oleks olnud fašism.

Esindatud oli ka seisukoht, mille järgi on fašism midagi, mis “võis ainult Itaalias pinda leida”, seda küll edu saavutamise mõttes, mitte järeleaimamise püüde poolest.⁷⁶ See on seletatav sellega, et polnud veel kogemust sarnaste liikumiste laiemast esilekerkimisest seoses ülemaailmse majanduskriisiga. Kui Saksa rahvusluse pidada fašismiks, olid selle saavutused märgatavamad, kuigi – nagu Itaaliagi puhul – ajutised. Itaalia fašismi suurema edukuse eeldamine tähendas selle olemuslikult tõhusamaks pidamist.

“Vaba Maa” avaldas intervjuu, kus küsiti fašismi definitsiooni B. Mussolinilt endalt, mille peale viimane kahtles võimalikkuses “vormeli kitsa raamidesse suruda liikumist, mis on nii lai ja täieline”, millele aga lisas, et “meile, itaallastele, on fašism rahvas, mis rahvuseks muutub, rahvus, mis riigiks muutub ja riik, mis väljaspool ilmas otsib teid ja võimalusi, mis ta ekspansiooni suudaks rahuldada”.⁷⁷ Seega viitas leht algallikale tuginedes ühtaegu fašismi rahvuslikkusele, etatistlikkusele ja imperialistlikkusele. Fašismist kui Itaalia rahvuslusest rääkides võiks arvata, et see tähendas itaallaste teistest rahvustest paremaks pidamist, kuid alati polnud see nii – Teise maailmasõja päevil

⁷² Eesti Telegraafi-agentuur – 1920 Tallinnas asutatud aktsiaselts. Vahetas teateid Reuteriga (*Reuters Ltd.*) Londonis, *Agence Havas*’iga Pariisis, Wolffii Telegraafibürooga (WTB) Berliinis ja vastavate agentuuridega naaberriikides.

⁷³ *Eta*. Fascistide kongress.// VM. 26. oktoober 1922.

⁷⁴ *L(eonhard)*. *N(eumann)*. Itaalia enne fascistlist riigipööret.// Pm. 9. oktoober 1924.

⁷⁵ *K. Soans*. Uus Itaalia.// Pvl. 17. aprill 1924.

⁷⁶ Fascism ja hitleriaada.// Pm. 8. veebruar 1924.

⁷⁷ *K. Bögholm*. Mussolini ja Itaalia tulevik.// VM. 6. jaanuar 1927.

nimetas B. Mussolini itaallasi mitte millekski kõlbavaks keskpäraseks rassiks.⁷⁸ See aga oli ilmselt öeldud kitsamale ringile ja peegeldab vaid asjaolu, et juht minetas sisemise usu ideedesse, mida ta avalikult kuulutanud oli ja millest tingitud võitlust ta veel jätkas.

Konstantin Konik kirjutas aastal 1930 “Vabas Maas”, et B. Mussolini diktatuur toetub rahvuslikule ideele, kuid lahutada rahvusideed liberalismist ja demokraatiast on võimatu ja rahvusele hädaohtlik, ning fašistlikku diktatuuri tuleb võtta ajutise nähtusena.⁷⁹ Et lahutamine ei olnud võimatu, seda näitas juba asjaolu, et see aset leidis. Fašism sõja tagajärjel tõepoolest langes, kuid diktaatoril on olemas ka võimalus mitte sõda algatada. Tundub, et pikaajaliselt püsida võivaid ideede kombinatsioone on rohkem kui K. Konik seda võimalikuks pidas. Pole tõestatud, et ka liberalism, demokraatia ja rahvus ei oleks ajutised nähtused. Siiski võib hinnata K. Koniku õiget ennustust, et Itaalia fašismile järgneb demokraatia.

Aastal 1934 tõi Harald Tammer “Päevalehes” ära neli fašismi teesi, mille ütles olevat lõplikul kujul välja töötatud peamiselt Bologna kongressil aastal 1922: täielikud kodanikuõigused sotsiaalses organisatsioonis on saavutatavad ainult töö kaudu; töö peab olema juhitud harmoonilistest pingutustest inimese materiaalse heaolu ja moraali tõstmiseks; rahvus rassi kõigi materiaalsete ja vaimsete väärtuste ülima sünteesina peab seisma kõrgemal isikutest, kategooriatest ja klassidest ning sündikalistlik organisatsioon peab kindlustama töö saavutused igat liiki parasitismi vastu ja lahendama tekkivad vastuolud teadmises, et kõigest kõrgemal seisavad isamaa ja ühiskond.⁸⁰ H. Tammer märkis, et nende ideede teostamine ei ole Itaalias sugugi õnnestunud. Siiski polnud tegemist fašistide algprogrammiga, mille täitmisest oldi veelgi kaugemal. Algprogramm polnud H. Tammerile tõenäoliselt kättesaadav või ei teadnud ta seda ka otsida.

Mais 1937 kirjutas I. P. “Vabas Maas”, et Itaalia “ühine rahvustunne” on 20. sajandile omane massipsühholoogiline nähtus, kuna aga tõeline rahvuslus peitub individualismis.⁸¹ Selle väitega on raske nõustuda, sest rahvus on üks kollektiivi liikidest. Rahvustunne võib indiviiditi erineda, kuid on siiski suunatud kollektiivile. G. Sabine'i ja L. Thorson'i järgi oli fašism rahvuslik kahes mõttes: ükski tunne peale rahvusluse ei olnud küllalt üldine ega küllalt jõuline, et kontrollida lahkuminevaid huviseid, mis tuli ühendada, ning rahvuslus oli parlamentarismi ja internatsionalismi vastand, kuid mitte selles mõttes, mis tähendabkuks respekti rahvusluse kui kultuuriväärtuse või kõigi rahvaste

⁷⁸ C. Hibbert, 1997. Lk. 182.

⁷⁹ K(onstantin). Konik. Demokraatia kriis?// VM. 15. mai 1930.

⁸⁰ H. T. Faschism propaganda-artiklina ja tegelikult.// Pvl. 11. august 1934.

⁸¹ I. P. Rahvustunne ja massitunne.// VM. 14. mai 1937.

moraalse eesõiguse vastu.⁸² Sellest seisukohast võib aru saada nii, et rahvuslus on olemuselt kollektiivne, sest kontrollib isegi lahkuminevaid huvisid, ja eriti kauge individualismist on fašistlik rahvuslus, sest kultuuri võib seostada individuaalsusega.

Fašism kui vägivald. 1990. aastate filoloogide seletuse järgi on fašism “ülireaktsiooniline ja marurahvuslik terroridiktatuur”,⁸³ seega kindlasti seotud vägivallaga. Ka 1920. aastatel peeti vahel sellist seost olemuslikuks. Eesti päevalehtedele oli tuttav B. Mussolini seisukoht, et kahe leppimatu vaenlase võitluse lõpuleviimiseks on ainuke ajaloos esinenud ja edaspidigi ainsana kasutamist leidev abinõu vägivald.⁸⁴ See tähendas, et vähemalt see, kes niimoodi ütles, pidi olema valmis vägivalda kasutama. A. Casselsi filoloogide omast usaldusväärsemal hinnangul fašistlik režiim küll kasutas terrorit, kuid ei olnud rajatud terrorile.⁸⁵ Siiski polnud ka fašistlik liikumine vägivalla algatajaks, Esimese maailmasõja järel kasvas see Itaalia poliitilises elus algul väiksest fašistide organisatsioonist sõltumatult.⁸⁶ Detsembris 1922 kirjutas ka “Päevaleht”, et B. Mussolini fašistliku liikumise juhina oli vastuhakkaja ja seaduserikkuja, kuid seaduste rikkumisega alustasid kommunistid ja sündikalistid.⁸⁷ Tähelepanu vääris aga ka asjaolu, et fašistid kasutasid vägivalda rohkem kui nende vastased. M. Knoxi arvates oli fašistlik partei poliitiliselt liiga nõrk, et sisse pühitseda terrorivalitsust ülemkihi toetuse puudusel.⁸⁸ Siit edasi oleks võimalik väita, et tegelikult oli ka ülemkiht fašistlik. Selliseks väiteks oleks ehk võimeline U. Eco, kuid mitte 1920.–30. aastate Eesti päevalehed, mis järgisid rohkem nominalismi põhimõtet.

“Vaba Maa” kaastöölise omapärase mõttekäigu järgi aastast 1928 olevat fašism ja kommunism “demokraatia pioneerid”, olles “ainult kaks isesugust väljendust ühele ja samale otsingule – vabadusele ja individuaalsele initsiatiivile”.⁸⁹ Neid takistavat rahuldavaid tagajärgi saavutamast eksikombel vägivalla tarvitamine ainuüksi vajaliku inimesest täielikuma arusaamise asemel, aga sellega võivat nad kiirendada tõelise demokraatia avaliku mässu läbi saabumist. Mässust rääkides seostas ta seega ka demokraadid vägivallaga, teiselt poolt ta justkui eitas diktatuuride diktaatorlikkust, millega ta ähmastas vahet demokraatia ja diktatuuri vahel. Tegu paistab olevat autoriga, kes omistas liiga suurt tähtsust sellele, mida keegi ise enda kohta ütles.

⁸² G. H. Sabine, T. L. Thorson, 1965. P. 807.

⁸³ Eesti keele sõnaraamat. Tallinn, 1999.

⁸⁴ Mustsürgimehed tegevuses.// VM. 10. jaanuar 1925.

⁸⁵ A. Cassels, 1985. P. 70.

⁸⁶ S. G. Payne, 1995. P. 95.

⁸⁷ -e-. Mussolini.// Pvl. 4. detsember 1922.

⁸⁸ M. Knox, 2000. P. 84.

⁸⁹ Marquess of Londonberry. On demokraatia lagunemas?// VM. 28. oktoober 1928.

1930. aastatel refereeriti korduvalt “Enciclopedia Italianas” B. Mussolini nime all ilmunud artiklit fašismist, mis oli kirjutatud koos Giovanni Gentilega ja ilmus Itaalias “Fašismi doktriini” pealkirja all korduvalt massitiraažis.⁹⁰ Teatavaks sai kirjutises väljendatud mõte, et sõda on fašismile meelepärane sündmus.⁹¹ “Päevaleht” märkis, et see on vastuolus Briandi-Kelloggi paktiga, millega Itaalia oli ühinenud. Sõja pidamiseks on aga vaja ka teist sõdivat poolt. B. Mussolini on öelnud, et sellel pole olulist tähtsust, kes sõja võidab – rahva suureks tegemiseks tuleb ta lahingusse saata.⁹² Ta väljendas otsesõnu rahulolu Teises maailmasõjas Napolile tehtud õhurünnakute üle, sest see aitavat napollastel saada põhjamaa rassiks.⁹³ Aastal 1939 kirjutati “Päevalehes” A. Huxley raamatu “Eesmärgid ja vahendid” põhjal, et “kõigil fašistlikul plaanimisel on üks lõplik siht: teha rahvuslik ühiskond tõhusamaks sõjamasinana”.⁹⁴ Kui see oli nii, siis võib tagantjärele küsida, kas ei valitud selle eesmärgi saavutamiseks valesid vahendeid.

Aastal 1937 kirjutas A. R. “Vabas Maas”, et Itaalias, Saksamaal ja Venemaal esinev “totaalriik” ei tähenda niivõrd “üksiku diktatuuri masside üle”, kuivõrd “massides esineva keskmise inimtüübi /.../ vägivaldset maksmapanekut.”⁹⁵ See mõte tundub olevat pärit esmakordselt aastal 1930 ilmunud J. Ortega y Gasseti raamatust “Masside mäss”.⁹⁶ Artikli autor ei pruukinud siiski seda eesti keelde tõlkimata teost lugenud olla, vaid võis tugineda ka vahendajale.

Vägivallas võib näha osa ka kannatajatel. Jaanuaris 1934 kirjutas “Päevalehes” Karl Ast: “Faschism on inimhulkade loidumus – tõbi, mida kasutavad enese maksmapanemiseks fanaatilised egoistid.”⁹⁷ Siit võib välja lugeda üleskutse ilmutada vägivallavastases võitluses aktiivsust ja astuda survele vastu omapoolse survega.

Jaanuaris 1936 kirjeldas “Vaba Maa”, kuidas Itaalias tehakse propagandat Etioopia vastu sellega, et näidatakse filmis sealset inimeste peksmist ja öeldakse, et see seal tavaline nähe on.⁹⁸ See tähendas sõnumi vahendamist fašistidest kui vägivallavastastest võitlejatest, kes K. Asti valemiga kooskõlas soovivad astuda vägivalla vastu omapoolse vägivallaga. Samuti nagu kommunismivastase võitluse puhul osutus aga fašistidepoolne vägivald suuremaks. Sõnumit võib võtta ka kui fašistide silmakirjalikkuse kohta käivat, kuid sõltub lugejast, milliseid mõtteid see temas tekitab.

⁹⁰ История Италии. Том 3. 1971. С. 100.

⁹¹ Mussolini ja Stimson.// Pvl. 26. august 1932.

⁹² C. Hibbert, 1997. Lk. 150.

⁹³ Ibid. Lk. 184.

⁹⁴ H. D. “Maailmaparanduse kokaraamat”.// Pvl. 7. jaanuar 1939.

⁹⁵ A. R. Massiprobleem.// VM. 19. november 1937.

⁹⁶ J. Ortega y Gasset. Masside mäss. “Vagabund”, 2002.

⁹⁷ K. Rumor (Karl Ast). Otsekui unes ... ent siiski ilmsi.// Pvl. 25. jaanuar 1934.

⁹⁸ E. V. Film sõja teenistuses.// VM. 9. jaanuar 1936.

Fašism kui korporatism. Juhan Vilmsi aastal 1936 ilmunud raamatu järgi ei olnud “korporatiivne mõiste” uus leiutus, sest Prantsusmaal nimetati juba tsunfte korporatsioonideks ja keskaja kord oli täielikult korporatiivne.⁹⁹ Samas raamatus väidetakse aga, et esimeseks korporatiivseks riigiks sai aastal 1927 Itaalia.¹⁰⁰ Eduard Laaman läks Juhan Vilmsist lahku sellega, et kirjutas “Vabas Maas”, et “korporatiivne kord” tähendab küll nii keskaja seisuslikku korda kui ka fašistlikku korda, kuid et need tähendavad kahte täiesti erinevat asja.¹⁰¹ Tegelikkus on, et ühesugune nimetus tuleb sarnastest tunnustest, iseasi kui olulised need tunnused fašistliku Itaalia puhul olid. Kuid et antud teemat suhteliselt palju kajastati, näitab, et vähemalt Itaalia korporatismi illusioon oli oluline.

Ettekujutuse kujunema hakanud korporatiivsest korrast Itaalias said Eesti lehelugejad juba fašistliku liikumise perioodil. Nimelt mainiti V. Poomi artiklis, et fašistid on ellu kutsunud viis korporatsiooni: “tööstusline, põllutööstusline, ärimehed, haritlased ja meremehed”.¹⁰² Korporatismi eelduseks on peetud riigi suuremat sekkumist majandusse, kuid B. Mussolini valitsuse rahandusministrit aastatel 1922–1925 Alberto de Stefanit on nimetatud ortodoksseks *laissez-faire* teoreetikuks.¹⁰³ Kuigi riigi poliitika sõltus rohkem B. Mussolinist, ei jõutud siiski niipea riiklike korporatsioonide moodustamiseni. Fašistliku korra arenedes jõudis aga korporatiivse riigi nimetus Itaalia kohta ka ajakirjanduse veergudele.¹⁰⁴ Hiljem on siiski väidetud, et korporatiivset riiki Itaalias ei loodudki.¹⁰⁵ Ka “Vaba Maa” kirjutas veebruaris 1934, et korporatsioonide riikliku iseloomu tõttu ei saa Itaaliat nimetada korporatiivseks riigiks – ühtelugu eksitavat sellega, et peetakse sealseid korporatsioone majandusliku omavalitsuse üksusteks, kuna nad tegelikult on puhtadministratiivsed riigiasutused.¹⁰⁶ Teiselt poolt võiks öelda, et just korporatsioonide tihe seotus riigiga tegi riigivõimu korporatiivseks. Juhan Vilms kirjutas “Päevalehes”: “seisuslike ametiühingute võimu vähendamise ja korporatsioonide loomisega /.../ ei saa nüüd enam sarnastada praegust korporatiivset korda Itaalias keskaegse seisusliku korraldusega.” Kuid just tema väitis oma raamatus, et keskaegsed korporatsioonid olid kaasaegsetega põhimõtteliselt sama nähtus. See ei pea tähendama, et tema vaated põhilises muutusid, vaid oma erinevaid tekste kirjutades tähtsustas ta erinevaid asjaolusid.

⁹⁹ J. Vilms. Korporatiivne ühiskond: fašism ja demokraatia: kutseesindusliku korra uuestisünd. Tartu, 1936. Lk. 7–10.

¹⁰⁰ Ibid. Lk. 37.

¹⁰¹ (Eduard) L(aaman). “Korporatiivne” Eesti?// VM. 29. juuni 1934.

¹⁰² V. Poom. “Fascio”.

¹⁰³ A. Cassels, 1968. P. 58.

¹⁰⁴ Itaalia majanduselu ümbervalamine.// Pm. 4. juuni 1934; J. V-s. (Juhan Vilms). Korporatiivne majandus- ja kultuurielu korraldus Itaalias.// Pvl. 6. juuli 1934.

¹⁰⁵ История Италии. Том 3. 1971. С. 94.

¹⁰⁶ R. S. Kolm diktatuuri.// VM. 10. veebruar 1934.

Fašism kui demokraatia vorm. A. Rocco kirjutas, et fašism on vastu demokraatiale, mis võrdsustab rahvuse enamusega, on aga sellest hoolimata kõige puhtam demokraatia vorm, kui rahvust mõeldakse kvalitatiivselt ja kvantitatiivselt kõige võimsama ideena, mis tegutseb rahvuse sees kui väheste või ühe isiku südametunnistus ja tahe.¹⁰⁷ Ülal oli näidatud, et Eesti päevalehtedes vastandati fašismi demokraatiale, kuid võib eeldada, et samas vähemalt refereeriti fašistide enda veidi teistsuguseid teooriaid.

E. Oissar kirjutas detsembris 1933 “Postimehes”, et B. Mussolini nimetab demokraatiat “ilma kuningata reshiimiks”, kuid arvab, et demokraatia puhul on tegemist paljude kuningatega, kes on palju kahjulikumad ja türanlikumad kui üksainus.¹⁰⁸ B. Mussolini arvates olevat fašism “organiseeritud, tsentraliseeritud ja autoritaarne demokraatia”. Loogiliselt võiks sellest järeldada, et B. Mussolini andis ka fašismile negatiivse hinnangu, mida ta ilmselt siiski teha ei soovinud.

Selgub aga, et fašismist kui demokraatia vormist ei rääkinud mitte ainult fašistid. Aastal 1938 kirjutas H. Tammer “Päevalehes”, et mitmel pool on demokraatlikult mõtlevate juristide peas tekkinud küsimus, et kas diktatuur ei ole üks demokraatia vormidest, sest diktaatori autoriteet näib püsivat rahva üldisel tahtel.¹⁰⁹ Sellele vastamiseks võttis ta appi E. Gordoni ja M. Mouskheli raamatu, mille järgi demokraatia ja diktatuur on siiski erinevad asjad, sest diktaatorid võimule tulekul ei kasuta mitte rahva usaldust, vaid tema laiskust, passiivsust ja resigneerumist sündinud fakti ees. Tegelikult võib diktaatoril olla ka rahva usaldus, kuid see ei tee diktatuurist demokraatiat, sest rahva nõusolekut diktaatori võimulpüsimiseks üldse ei küsita, või kui küsitakse, siis küsitluse tulemusi võltsitakse.

Fašism kui sotsialismi vorm. Sr kirjutas jaanuaris 1933 “Vabas Maas”, et fašism on omandiõiguse juriidiliselt puutumata jätnud, kuid tal on küllalt võimu “rahva üldhuvidele vastava” suuna pealesurumiseks nii tööandjatele kui ka -võtjatele.¹¹⁰ Autor võttis kokku, et fašism on “teatud sotsialismi kuju eraomandusõiguse säilimisega”. Kuid alamaid saavad valitseda ka kapitalistlikumad ja demokraatlikumad riigid. Aastal 1935 viitas Eduard Laaman “Vabas Maas” B. Mussolinile, kes ütles, et fašism on “pooleni sotsialism”.¹¹¹ G. Sabine’i ja L. Thorson’i järgi oli fašism sotsialistlik kahes mõttes: see apelleeris publikule, mille hulgas populaarsed poliitilised liikumised olid tavaliselt olnud sotsialistlikud ja see vajas läbivat poliitilist kontrolli äri ja tööstuse üle, kuid ei olnud sotsialistlik selles mõttes, et oleks sisaldanud mingit tõsist kavatsust rahvusliku tulu

¹⁰⁷ Communism, Fascism and Democracy. 1966. P. 352.

¹⁰⁸ E. Oissar. Demokraatia ja diktatuur.// Pm. 20. detsember 1933.

¹⁰⁹ H(arald). T(ammer). Demokraatia ja diktatuur.// Pvl. 27. august 1938.

¹¹⁰ Sr. Plaanimajanduse edasitung.// VM. 11. jaanuar 1933.

¹¹¹ (Eduard) L(aaman). Mussolini va banque.// VM. 8. oktoober 1935.

ümberjaotamiseks töölisklassi huvides.¹¹² Aastal 1936 kirjutas “Postimees”, et B. Mussolini kuulutab “proletaarset” Itaaliat.¹¹³ Veel Salò vabariigi päevil kirjutas B. Mussolini, et südames on ta vana sotsialist.¹¹⁴ Kuid ideoloogiat võib vaadata ka kui ideedesüsteemi paiknemist poliitilisel skaalal konkurentide suhtes, misjuhul oli itaallaste hulgas õigemaid sotsialiste.

Itaalia fašism kui vana asi uues vormis. Teise maailmasõja ajal ütles B. Mussolini, et fašism ei ole õpetusena mitte midagi uut.¹¹⁵ Kui väide on õige või Eesti ajakirjanike hulgas oli arvestataval hulgal selle jagajaid, pidid nad kirjutama, millise õpetuse jätkajaks fašismi peeti.

Fašistliku režiimi perioodil kalduvus seda kommunismile vastandada liikumise perioodiga võrreldes nõrgenes, mis on mõistetav, kuna kommunistide legaalsele tegevusele tuli peagi lõpp. See vähendas vastandamiseks põhjust andvate sündmuste hulka, ei olnud aga ise suurema vastandamise põhjuseks, sest legaalse tegevuse lõpetasid ka teised parteid, jäi ainul fašistlik. Aastal 1925 avaldati arvamust, et “tegelikult ei ole Vene kommunistliku diktatuuri ja Itaalia mustasärgimeeste vahel mingit vahet”.¹¹⁶ Sellist seisukohta on seostatud fašismi liberaalsete kriitikutega,¹¹⁷ kelle hulka vaadeldud päevalehed pididki kuuluma. Tol ajal seletati Itaalias toimuvat Venemaal toimuva kaudu, kus uuelaadne režiim kehtestati varem. Seda erinevalt hilisemast ajast, mil fašismi hukkamõist on maailmas laiemalt tunnustatud kui kommunismi oma, mis on võimalikuks teinud väited nagu “stalinism on fašismi nõukogude väärdvorm”¹¹⁸ või Franz Borkenau arvamuse, et alates aastast 1929 oli Nõukogude Liit fašistlik riik.¹¹⁹ M. Knoxi järgi oli ka B. Mussolini enda kauaaegne vaade, et Nõukogude Liit on fašismi slaavi liik.¹²⁰ Võimalik oleks aga arendada ka teooriat fašismi ja kommunismi ühisosast ehk nende osalisest kattuvusest, mis sel juhul ei peaks hõlmama kõiki fašismi ja kommunismi alaliike.

Aastal 1930 nägi “Päevaleht” Itaaliat ja Venemaad välispoliitiliste liitlastena.¹²¹ Sellest ei saa järeldada nende režiimide ühisesse päritolusse uskumist, küll aga ühistesse huvidesse. B. Mussolini kohta väideti “Vabas Maas”, et ta on “läbi ja läbi Nietzsche ja Trotski ideede ning tegude teostaja”.¹²² Seega võidi üheaegselt näha tema ühisjooni nii kommunistidega kui ka mingi teise

¹¹² G. H. Sabine, T. L. Thorson, 1965. P. 807

¹¹³ Diktatuur ja demokraatia.// Pm. 22. märts 1936.

¹¹⁴ C. Hibbert, 1997. Lk. 312.

¹¹⁵ Ibid. Lk. 304.

¹¹⁶ Fašism teelahkmel.// VM. 30. september 1925.

¹¹⁷ S. G. Payne, 1995. P. 447.

¹¹⁸ J. Kaplinski. Fašismist meil ja mujal.// Vikerkaar, 1988. Nr. 7. Lk. 81.

¹¹⁹ E. Nolte, 1965. P. 8.

¹²⁰ M. Knox, 2000. P. 144.

¹²¹ Kas läheneme uuele maailmasõjale?// Pvl. 2. detsember 1930.

¹²² Elder Fählmann. Fascistide revolutsioon Itaalias.// VM. 14. november 1922.

vanema õpetusega. Kui aga L. Trotski jäljendamiseks lugeda ainult riigipöörde tehnoloogia ülevõtmist, siis peaks seda teha saama küllaltki erinevate eesmärkide teostamiseks, kuigi tekivad sarnased probleemid uue korra legitiimsuse põhjendamisel.

“Vaba Maa” Saksa kaastöeline Helmuth von Gerlach nägi fašistlikus Itaalias maad, kus “vana Preisimaa pärandus riigivõimu jumaldamises uuesti üles on võetud”.¹²³ Selline mõtteavaldus ei olnud midagi ainukordset, sest aastal 1931 kirjutas ka A. Hitler, et preislus pole mitte geograafiline, vaid moraalne mõiste, ning B. Mussolini on preislane.¹²⁴ Itaallased ise rääkisid mõistagi rooma, mitte preisi traditsioonidest, ja need olid tõepoolest vanemad ja kodusemad. Rohkem põhjust Itaalia fašismi teket Saksa mõjudega seletada oli aga pärast Teist maailmasõda, kui A. Hitlerit ja B. Mussolinit mäletati juba liitlastena. Pärast Teist maailmasõda on Berliini-Rooma telje kujunemise eelmänguna nähtud 50 aastat varasemat Prantsusmaaga tülli läinud Itaalia ühinemist Saksamaa ja Austria-Ungari liiduga ja sellele järgnenud saksa moodide jäljendamisele asumist ülemkihti kuulunud itaallaste hulgas.¹²⁵ A. Hitlerit ja B. Mussolinit on peetud ühtviisi saksa filosoofi F. Nietzsche õpilasteks,¹²⁶ sealjuures Mussolinit teda paremini mõistnuks.¹²⁷ Iseküsimuseks jääb, kui võrd saksalikuks seda pidada, sest F. Nietzsche suhtus ise sakslastesse kriitiliselt.

Kolmas võimalus fašismi millegi varem väljaspool Itaaliat esinenuga seostada on selle Saksa kommunisti August Thalheimeri kombel 20. sajandi bonapartismiks pidamine¹²⁸ või bonapartismi pidamine esimeseks fašismiks.¹²⁹ Samasugusele tõlgendusele hakkasid aga ka Eesti päevalehed varakult lähenema – esmalt oli juttu B. Mussolini “napoleonilikuse lühedusega” antud käskudest,¹³⁰ hiljem kirjutati, et ta “suure Napoleoni eeskujul toimivat”, tema poliitika aga tuletab rohkem meelde kolmanda Napoleoni “lühikest hiilgust”, mis seisnes demokraatia jalge alla tallamises ja rahva välise hiilgusega uimastamises.¹³¹ Mõistagi pole väliste tunnuste võrdlemine päevalehtedes samavõrd sügav kui eespoolnimetatud ajaloolis-poliitilised analüüsid. B. Mussolini ja keiser Napoleon III valitsemisaja pikkus ja langemine sõjalise ebaedu tagajärjel olid aga tõesti küllaltki sarnased. Samas sai sõjaline ebaedu saatuslikuks ka Napoleon I-le.

“Vaba Maa” tõi ära Bernard Shaw kiidusõnad, mille järgi B. Mussolini leidis Itaalia eest samasuguses olukorras kui Napoleon I Prantsusmaa, suutis aga ilma Napoleoni võimuvahenditeta

¹²³ *Helmuth v. Gerlach*. Fascism ja katolitsism.// VM. 25. juuli 1929.

¹²⁴ *K. Heiden*. One Man against Europe. Harmondsworth, 1939. P. 76.

¹²⁵ *A. Cassels*, 1985. P. 8.

¹²⁶ *E. Wiskemann*, 1949. P. 1–22.

¹²⁷ *Ibid.* P. 269.

¹²⁸ *S. G. Payne*, 1987. P. 180.

¹²⁹ *S. G. Payne*, 1995. P. 41–42.

¹³⁰ *Viktor Poom*. Mussolini ja fašistide poliitika.// Pvl. 14. november 1922.

¹³¹ *A(nton). J(ürgenstein)*. Mussolini sõit Aafrikasse.// Pm. 22. aprill 1926.

teha Itaaliaga sama, mida Napoleon tegi Prantsusmaaga.¹³² D. Mack Smithi järgi pärines mõte, et B. Mussolini on teinud Itaalia heaks sama palju kui Napoleon I Prantsusmaa heaks B. Mussolinilt endalt, nagu võrdlused tema ja Napoleon I vahel fašistlikus propagandas üldse sagedane teema oli.¹³³ Kuna aga D. Mack Smith mainib seda hilisematest aastatest rääkivas peatükis kui on B. Shaw võrdluse päritolu, siis pole päris võimatu, et B. Mussolini antud juhul kordas ise tema kohta varem kasutatud kiitust.

Otsiti Napoleonile viitavat B. Mussolini tegudes, kus tegija seda arvatavasti mõelnud ei olnud, kui aastal 1932 kirjutas “Vaba Maa”: “Arvatavasti pole juhuslik, et just Milanos, mille kuulsa katedraali /.../ ehituse viis lõpuni Napoleon, on Mussolini /.../ viinud lõpuni suurepärasema raudteejaama Euroopas.”¹³⁴ Aastal 1936 kirjutati “Päevalehes”, kuidas itaallased austavad C. Kolumbust ja Napoleoni, keda mõlemat nad peavad itaallasteks.¹³⁵ See ei olnud aga ainult fašistlikule perioodile omane joon, sest itaallaseks on Napoleoni Itaalias peetud ka pärast Teist maailmasõda.¹³⁶ Kui aga fašismi pidada itaaliaalikuks nähtuseks, siis ongi fašismi seisukohalt oluline, milles täpselt itaaliaalikkust näha.

Harald Tammer vaatles aastal 1933 “Päevalehes” fašismi Claude Henri de Saint-Simoni õpetuse järelkäijana.¹³⁷ Tuginedes professoritele C. Bouglé ja B. Lauergne, kõrvutas ta fašismi selles osas rahvussotsialismi, uussotsialismi ja uuskapitalismiga ning riikidest Itaaliat Saksamaa ja Ameerika Ühendriikidega. C. H. Saint-Simoni õpetuse tuumana tõi Harald Tammer välja riigi ja rahvusvahelise elu korporatiivsel alusel korraldamise kava ühes üksikisiku vabaduse armutu mahasurumisega. C. H. Saint-Simoni nime mainimine seoses fašismiga on siiski haruldane. Tema õpetus ei sobi kokku fašismi rahvusluse põhimõttega, nähes ette riigipiiride kadumist, samuti mitte fašismi irratsionalismiga, sest rõhutas mõistuspärast ühiskonnakorraldust. Fašismile antava hinnangu seisukohalt on oluline, et tegemist on veel ühe nimega, kelle õpetust Eestis järgida ei soovitatud.

Ühes “Vaba Maa” avaldatud intervjuus kasutas B. Mussolini allikale viitamata kõige otsemalt Gustave Le Boni mõtteid, vastates küsimusele, kas rahvas võib diktaatorit armastada: “Rahvamass armastab jõulisi iseloome. Rahvamass on naine.” ja lisades: “Tänapäeva inimese omadus uskuda kõike, mida talle räägitakse, on otse uskumatu. /.../ Kõik võimu saladus seisab

¹³² Bernard Shaw kaitseb Mussolinit.// VM. 18. oktoober 1927.

¹³³ Д. Мэк Смит, 1995. С. 217.

¹³⁴ W. Säck. Monumentaalseim jaamahoone Euroopas.// VM. 30. aprill 1932.

¹³⁵ M. V. Itaallased ähvardavad paigutada neeguse loomaaeda.// Pvl. 5. aprill 1936.

¹³⁶ L. Barzini, 1964. P. xi.

¹³⁷ H. T. Saint-simonism poliitilise moevooluna.// Pvl. 24. november 1933.

selles, et käsitleda massi nagu kujur marmorit.” G. Le Bon on kirjutanud hulkade naiselikkusest¹³⁸ ning sarnasusest metslase ja lapsega,¹³⁹ nende äärmisest kergeusklikkusest,¹⁴⁰ samal ajal kui rahvahulkadel ei olewat iialgi olnud nii suurt mõju kui tema kaasajal.¹⁴¹ B. Mussolini taotletava geniaalsuse auraga ei sobinud kokku rõhutada, et ta kordab vaid teiste mõtteid. Tänapäeval on aga arusaamad massipsühholoogiast paljuski teised kui selle rajajal G. Le Bonil.

Üksikuid fašismi elemente peeti Itaalia varasemast ajaloost pärit olevateks. Nii peeti “Mussolini armeed” “Garibaldi ja vana Rooma vaimus” korraldatud olevaks.¹⁴² B. Mussolini ja G. Garibaldi võrdlusest on juttu käesoleva töö alguses, siit selgub, et fašiste ka Eestis tema järglastena nähti. Rooma eeskujud Itaalias on samavõrd loomulikud. Vanast Roomast pärinevana tutvustati ka fašistide tervitamisviisi, ning lisati, et “nende nimetuski sealt pärit on”.¹⁴³ Üksiku itaaliakeelse sõna pärinemist ladina keelest ei saa aga üle tähtsustada, sest terve itaalia keel kuulub romaani keelte hulka. Kirjutati, et B. Mussolini “igatsevalt vaatab tagasi Rooma keiserriigi poole, kes oma alla heitis kõik Vahemere ääres elavad rahvad”.¹⁴⁴ Sellest väitest võib vastavalt lugeja maitsele võtta kas kõrge hinnangu fašismi suurejoonelisusele või negatiivse hinnangu tema vallutajalikkusele.

Aastal 1932 kirjutas W. Säck “Vabas Maas” Giuseppe Garibaldi ja tema naise Anita mälestuspidustustest, mille käigus maeti Anita Garibaldi B. Mussolini käsul ellu kutsutud vanade roomlaste matmiskombe järgi ümber.¹⁴⁵ Artiklis öeldi, et igal juhul kriipsutati alla G. Garibaldi punaste särkide ja fašistide mustade särkide aadete sarnasust: “nagu Garibaldi oma sõduritega sõdis Itaalia ühtsuse eest, nõnda praegune faschistlik noorsugu annab enda elu ja jõu, et teha Itaaliat suureks ja võimsaks.” Kuigi kindlat värvi särkide kandmises poliitiliste vaadete märgiks võib näha järjepidevust, olid sõjaväeriietusena kindlatel mudritel igipõlised traditsioonid.

Nähti ka erinevusi varasematest Itaalia traditsioonidest. Aastal 1938 kirjutas “Postimehe” Rooma kirjasaatja, et fašism hindab küll kõrgelt *Risorgimentot* nagu eelnev demokraatiagi, kuid muudab selle antidemokraatlikuks ja sotsialiseerib enam.¹⁴⁶ Seda võib siiski pidada erinevuseks nüanssides, sest Itaalia liberalismki polnud enamuse valitsemisaja jooksul olnud kuigi demokraatlik – valimisõigus oli olnud vaid vähestel.

¹³⁸ G. Le Bon. Hulkade psühholoogia. Tartu, 1936. Lk. 31.

¹³⁹ Ibid. Lk. 28.

¹⁴⁰ Ibid. Lk. 32.

¹⁴¹ Ibid. Lk. 5.

¹⁴² Elder Fählmann. Fascistide revolutsioon Itaalias.

¹⁴³ Victor Poom. “Fascio”.

¹⁴⁴ Helmuth von Gerlach. Mussolini ja Briand.// VM. 29. mai 1930.

¹⁴⁵ W. S(äkk). Faschistlikus Roomas.// VM. 10. juuli 1932.

¹⁴⁶ Ajalugu algab alles nüüd.// Pm. 15. veebruar 1938.

Aastal 1936 nimetas "Postimees" Itaaliat maailma vanimaks kuningriigiks,¹⁴⁷ pidades teda võibolla Rooma riigi õigusjärglaseks. L. Baradat märgib aga, et oma filosoofilise baasi osas pidi Itaalia fašism, erinevalt Saksa rahvusotsialismist, toetuma peamiselt välismaalastele.¹⁴⁸ Selle seletuse järgi võib aga juba eeldada, et fašistlikud ideed võisid eestlaste hulgas kujuneda teiste nimede all ka muidu kui otse Itaaliast võetuna. Siit saab lisaargumendi toetamiseks väidet, et ajakirjanduses vahel fašismiga seostatud kohalikud jõud tegelikult ei olnud fašistlikud.

Fašismi Preisimaa pärandiga seostanud H. v. Gerlach kirjutas veel, et miski ei iseloomusta B. Mussolinit paremini, kui N. Machiavelli järeleahvimine, kes "seadis üles teooria, vürst seadku end üle õiguse ja moraali, sest võim olla talle siht iseeneses".¹⁴⁹ Aastal 1932 tõi "Päevaleht" ära B. Mussolini sõnad, mille järgi pole midagi ekslikumat kui arvamus, et Itaalia on esitanud teatud ettepanekud rahvusvahelisele desarmeerimiskonverentsile "machiavellistel kaalutlustel",¹⁵⁰ millega ta tunnistas N. Machiavelli nimega seonduva negatiivseks või vähemalt mitte asjassepuutuvaks. Samal aastal kirjutati aga "Vabas Maas", et N. Machiavelli teoste väljaanne on pühendatud B. Mussolinile ja nimetatud autorit oli talle lapsepõlves isa ette lugenud, mis jätnud talle nii siis kui ka 40 aastat hiljem sügava mulje.¹⁵¹ See jutt pärines intervjuust kirjanik E. Ludwigile, kellele A. Cassels arvates B. Mussolini oma lugemusest petliku mulje jättis, kuna ta tavaliselt raamatuid vaid lühidalt sirvis.¹⁵² C. Hibbert seevastu väidab siiski, et vähemalt varasemas eas luges B. Mussolini innukalt ja valikuta poliitilist filosoofiat, kusjuures kõik loetu teda sügavalt mõjutas.¹⁵³ Inimese lugemisharjumuste kohta ei saa aga langetada kindlat otsust, kui ta neid ei dokumenteerinud. "Päevalehe" andmetega läks "Vaba Maa" vastuollu aastal 1937, väites, et B. Mussolini "ei varja kunagi oma machiavellismi".¹⁵⁴ Fašismi teoreetik Alfredo Rocco nimetas N. Machiavellit suurimaks uusaegseks poliitiliseks kirjameheks.¹⁵⁵ Seega nägid Itaalia fašistid teda enamasti avalikult positiivses ja eeskujuväärivas rollis, kuid Eesti ajakirjandus ei märganud juhtida tähelepanu sellele, kui nad endaga vastuollu läksid.

Aastal 1937 tutvustas "Päevaleht" José Ortega y Gasseti raamatut "Masside mäss", mis nimetas fašismi üheaegselt tagasilangemiseks barbaarsusse ja massinimese esilekerkimise

¹⁴⁷ Euroopa kroonitud pead.// Pm. 2. veebruar 1936.

¹⁴⁸ L. P. Baradat, 1984. P. 274.

¹⁴⁹ Helmuth von Gerlach. Mussolini ja Briand.

¹⁵⁰ Mussolini suur kõne faschismi 10. aastapäeval.// Pvl. 25. oktoober 1932.

¹⁵¹ -g. Mussolini vestlused Emil Ludvigiga.// VM. 1. september 1932.

¹⁵² A. Cassels, 1968. P. 53.

¹⁵³ C. Hibbert, 1997. Lk. 21.

¹⁵⁴ Machiavelli.// VM. 17. märts 1937.

¹⁵⁵ Communism, Fascism and Democracy. 1966. P. 348.

tulemuseks.¹⁵⁶ Selline seletus on vastuoluline – ühelt poolt nimetatakse fašismi millegi vana tagasitulekuks, teiselt poolt uue nähtuse tagajärjeks. Siiski ei saa välistada, et mõni uus nähtus toob tagasi mingi vana nähtuse, kuid nende kombinatsioon ise peab olema uus. Samas annab uuema välismaise filosoofia vahendamine tunnistust ajalehe tasemest ka siis, kui filosoofia ise on vaieldav.

JUHIKULTUS

Juhi roll Itaalia fašismis. Fašistlik Itaalia erines diktaatorina valitseva juhi olemasolu tõttu põhimõtteliselt 1920. aasta põhiseaduse kehtimahakkamise järgest Eestist, kus nõrgad riigivanemad sõltusid täielikult parlamendi enamusest. Kiiresti vahetuvatele valitsusjuhtidele oleks olnud eriti sõnavabaduse tingimustes raske luua sellist aupaistet, milline tekkis Itaalias tsensuuri toel *duce* ehk juhi ümber, keda kehastas Benito Mussolini. Olukord muutus aga Itaaliaga sarnasemaks pärast 12. märtsi 1934 riigipööret. Võib oletada, et oma osa oli muutuses ka sellel, kuidas oli Eesti ajakirjandus kujutanud Itaalia fašistide juhti ja tema ümber kujunenud kultust. Vähemalt ei olnud eesti rahvast ja Eesti poliitikuid piisavalt ette valmistatud selleks, et sarnase arengu kordumist ära hoida.

G. Le Boni arvates alistuvad hulgad instinktiivselt mõne juhi alla;¹⁵⁷ hulk on valmis mässu tõstma nõrga valitsuse vastu, kuid langeb looka tugeva ees.¹⁵⁸ Juht on aga harva avalikust arvamusest ees, võttes tavaliselt omaks selle eksitused.¹⁵⁹ Ajal, kui G. Le Boni raamatut rohkem usuti, võis sellel olla ka suurem mõju jooksvate ajaloosündmuste kujunemisele. Pealegi kirjeldab iga selline raamat suures osas oma aega, mis antud juhul ei olnud veel kauge minevik. Maaailma riigijuhte võib peale oma kodanike juhtijatena nägemise käsitleda ka kui neist maadest kirjutavate ajakirjanike tegudega juhtijaid, positiivset või neutraalset informatsiooni edastavat ajakirjanikku aga tema teenindajana. Ka negatiivne informatsioon võib mõjuda juhi mainet tõstvalt, kui inimesed näevad, et temast palju kirjutatakse, seega on ta mõjukas isik.

A. Casselsi järgi on kahe peamise lähenemisviisina Itaalia fašismile nähtud: 1) püüdu võtta selle lugu kokku B. Mussolini biograafiasse. Seda esindasid Itaalia Teise maailmasõja aegsed fašismi vastased ning pärast sõda oma maa mainet parandada püüdnud itaallased; 2) hiljem mõjule pääsenud fašismi Itaalia eelneva ajaloo otsese tulemusena vaatlemist.¹⁶⁰ M. Hagopiani järgi on tajutud pinget nii teoorias kui ka praktikas B. Mussolini isikuga seotud kultuse ja fašistliku etatismi

¹⁵⁶ *José Ortega y Gasset*. Euroopa valitseja – massinimene.// Pvl. 26.–27. märts 1937.

¹⁵⁷ *G. Le Bon*, 1936. Lk 103.

¹⁵⁸ *Ibid.* Lk. 45.

¹⁵⁹ *Ibid.* Lk. 172.

¹⁶⁰ *A. Cassels*, 1985. P. 1.

vahel.¹⁶¹ Üldiselt tuleks siiski fašismi üheks tunnuseks lugeda juhikultust. Küsimus fašistide juhiks oleva üksikisiku rollist taandub sellele, kas konkreetne isik on suuteline vastavat funktsiooni täitma. Ehk nagu on kirjutanud seoses teise temaga A. Zinovjev: “Üksikute ajalooliste tegelaste isiklikud omadused mängivad tähtsat osa ajaloo protsessis vaid niivõrd, kuivõrd need vastavad protsessi objektiivsetele nõudmistele, võimalustele ja seaduspärasustele.”¹⁶² Kuivõrd ajalehtede näol on suuresti tegemist päevauudiste edastajatega, siis võib lähema uurimiseta oletada hetkel domineeriva isiku ületähtsustamist ja pikaajaliste arengute alahindamist. Vaatluse all oleval ajalõigul tähtsustati päevalehtedes üksikisikut siiski vähem kui praegu, mida näitab ajalehtedes anonüümsena ilmunud artiklite osakaal, millel on sarnasust keskaegsete kunstiteoste anonüümsusega. Siiski oleks võimalik anonüümsuses näha ka üksikisiku tähtsustamist tema privaatsuse kaitsmise kaudu. Pealegi võib olla erinevusi kirjutaja ja kujutatava tähtsustamises.

B. Mussolini pikaajalise Itaalia fašistide etteotsa jäämise tõttu on raske eristada 1920.–30. aastatel kirjutatus teadlikult või ebateadlikult puhtalt juhi rolliga (ka konkreetse isiku näitel) seonduvat sellest, mis seondub B. Mussolini kui tuntud isikuga tema tõeliselt isiklike omaduste tõttu, isikuga, kes teoreetiliselt oleks võinud oma kohalt taanduda ja juba kord tunduks saanuna ajakirjanduse huviorbiidis edasi püsida. Mõningast võrdlusalust pakub vaid Fiume valitsejaks olnud kirjanik G. D’Annunziost,¹⁶³ kuningast, paavstist, teistest fašistide juhtidest ja Itaaliat külastanud välismaistest tipp-poliitikutest kirjutatu. Itaalia-teemalistes artiklites oli B. Mussolini kõigist neist tunduvalt tähtsamal kohal. G. D’Annunziot peeti ühes “Päevalehe” artiklis aastal 1922 ka B. Mussolini kõrval fašistliku liikumise eesotsas seisnuks.¹⁶⁴ Väidet võib tõepäraseks pidada ainult juhul, kui vaadelda liikumist formaalsest organisatsioonist laiemalt. E. Nolte arvates tähistas G. D’Annunzio Fiume-ettevõtmine septembris 1919 olulist astet varase fašismi teel, kuna fašistliku stiili põhielemendid kujunesid välja Fiumes.¹⁶⁵ A. Casselsi järgi pidi B. Mussolini mängima teistele suurriikidele alt üles vaatama sunnitud Itaalias rahvusliku kangelase rolli, vastupidisel korral oleks teda võinud asendada keegi teine, mistõttu ta suhtunud ettevaatusega oma potentsiaalsesse rivaali G. D’Annunziosse.¹⁶⁶ G. D’Annunzio kui poliitiku tähtsustamine Eesti päevalehtedes võis tulla suuresti ka tema tuntuusest kirjanikuna, samal ajal kui vaid poliitikaga tegelejaid tunti halvemini. G.

¹⁶¹ M. Hagopian, 1993. Lk. 388.

¹⁶² A. Zinovjev. Gorbatšovism. Tallinn, 1990. Lk. 8.

¹⁶³ Gabriele D’Annunzio (1863–1928) – omaaegseid tuntumaid itaalia kirjanikke ja poliitikuid. Vallutas 1919 septembris koos 300 poolehoidjaga Fiume, valitses seda diktaatorina, oli eeskujuks B. Mussolinile, kuulutas detsembris 1920 Itaaliale sõja, lahkus jaanuaris 1921 Fiumest, järgnevalt ühines fašistidega.

¹⁶⁴ Victor Poom. “Fascio”.// Pvl. 12. november 1922.

¹⁶⁵ E. Nolte, 1965. P. 11.

¹⁶⁶ A. Cassels, 1985. P. 77–79.

D'Annunzio poliitikast taandumise järel kujutati teda ajakirjanduses romantilise veidrikuna ja realistliku B. Mussolini vastandina.¹⁶⁷ Arvatavasti oli sellise vahetegemise põhjuseks nende erinev positsioon. Kuid "Vaba Maa" vastandas aastal 1934 ka "praktilise mõistusega" B. Mussolinit juba võimule tulnud "unistajale" A. Hitlerile.¹⁶⁸ Mõnes punktis saaks teha aga ka vastupidiseid järeldusi – B. Mussolini justkui ainult unistas Itaalia relvastumisest, A. Hitler aga asus seda Saksamaa puhul kiiresti praktiliselt ellu viima. Riigimehe puhul suurema praktilisuse nägemine tähendab kõrgemat hinnangut.

Aastal 1938 tõi "Päevaleht" ära G. D'Annunzio millalgi öeldud sõnad, et Itaalias on viis inimest, kes tahaksid olla kuningad: "paavst oma diplomaatiaga, Mussolini oma jõuga, kuningas ise oma tagasihoidlikkusega, mina oma geeniusena ja Balbo oma võitudega taeva üle."¹⁶⁹ Ilmselt peegeldab ütlus eelkõige ütleja enda auahnust, kuid siiski on B. Mussolini kõrval nimetatute näol tegemist nendega, kellele Eesti päevalehed ka mõnevõrra tähelepanu pöörasid. Neist paavstist oli saanud kirjutise ilmumise ajaks Vatikani riigi kodanik.

E. Nolte arvates ei saanud B. Mussolini isegi oma suurima võimu ajal kaaluda monarhia kaotamist.¹⁷⁰ R. Thurlow arvates oli B. Mussolini võimulejäämine alati sõltuv kuningast.¹⁷¹ Pigem oli siiski enamus aega kuninga enda püsimine sõltuv B. Mussolinist, kelle kukutamisel aastal 1943 oli kuninga osa kõrval oluline ka vastuseisu tekkimine fašistide juhtide hulgas. Ka Eesti päevalehed ei jättnud muljet, et oleks olemas mõni üksikisik, kes suudaks B. Mussolini kukutada. Tema võimule oleks saanud küll lõpu teha eduka atentaadiga, kuid see poleks tähendanud automaatselt fašismi lõppu. Fašismi varasemal perioodil, kui kuninga otsustel oli ilmselt veel suurem kaal, võib ajakirjanduse vähest huvi tema vastu seletada sellega, et kuningavõim ei olnud nii uudne kui fašism ja temast kirjutamisel ei olnud sama suurt uudisväärtust.

"Päevaleht" tõi aastal 1933 ära B. Mussolini venna Arnaldo kirjutatud sõnad, et "faschism on Mussolini ja ilma Mussolinita ei ole faschismi".¹⁷² E. Nolte arvates aga oleks samasugune liikumine leidnud oma koha Euroopas ka siis, kui B. Mussolinit poleks olemas olnud.¹⁷³ Juhikultusest pimestatud ajakirjandusel oli aga raske samale seisukohale jõuda. Sellele seisukohale oldi lähemal fašistliku liikumise varasemal perioodil, kui fašismist kirjutati ilma B. Mussolinit mainimata. Ehk ei tahtnud ajakirjanikud siis lugejat koormata endalegi harjumatu nimega. On selge, et kui juhil oleksid

¹⁶⁷ Kas romantik või vaimuhaige.// VM. 4. juuni 1925.

¹⁶⁸ Mussolini mõistuseinimene – Hitler unistaja.// VM. 18. juuni 1934.

¹⁶⁹ Kaks marssalit.// Pvl. 22. august 1938.

¹⁷⁰ E. Nolte, 1965. P. 15.

¹⁷¹ R. Thurlow, 2000. P. 28.

¹⁷² Mussolini kõrvaldas oma võistlejad.// Pvl. 8. november 1933.

¹⁷³ E. Nolte, 1965. P. 6.

olnud piiramatud võimed ja teistel samal ajal piiratud, oleks juht suutnud alati võimule tulla. Ilmselt sellist olukorda tegelikkuses esineda ei saa. Jääb küsimuseks, kas B. Mussolinil üldse olid alla jäänud konkurentidest suuremad võimed.

Aastal 1936 “Päevalehes” ilmunud reisikirja autor sai itaallastest aru, et nad ei pea B. Mussolinit diktaatoriks, vaid ainult peaministriks, pidades diktaatori nimetust vastuvõtmatuks.¹⁷⁴ Selgelt eksisteeriva diktatuuri eitamist saaks seletada sellega, et fašistid ei olnud järjekindlad seletustes, kas nad on demokraatia vastased või õigemal sorti demokraadid, ehk ka selles, et “diktaator” ei olnud juhi ametlik nimetus, oli aga ametliku nimetusena eksisteerinud Rooma riigi päevil. Reisikirja sõnumiks võib pidada nii itaallaste rumalust kui ka diktatuuri pehmust, sellest tulenevalt nii negatiivset kui ka suhteliselt positiivset hinnangut fašismile. Teksti aitaks paremini mõista, kui oleks teada, kas autor pidas Eestit demokraatia- või diktatuurimaaks.

Juhi positsioon ja seda täitev isik. Fašistlik filosoof Mario Palmieri kirjutas, et B. Mussolini on lihtsalt saatuse valitud hääletoru toomaks kuuldavale, mida on vaja kuuldavale tuua inimajaloo otsustaval hetkel.¹⁷⁵ Mida ütles tema, olevat igatsenud öelda kõik inimesed; mida tema tegi, olevat võibolla paljud teha proovinud. Eesti päevalehtede sõnum oli igatahes, et teised poleks seda suutnud.

Üks sügavamõttelisemaid fašistliku Itaalia juhikultuse käsitlusi 1920. aastate Eesti päevalehtedes sisaldub “Postimehes” ühes Anton Jürgensteini¹⁷⁶ kirjutatud artiklis.¹⁷⁷ Tema käsitluses on fašism moodsa riigi ülesehitamiseks vajaliku hulkade järkjärgulise kõlbelise kasvatamise raskuse tõttu makjavellilikult üle läinud hulkade juhtimisele osavate poliitiliste lavakunstnike abil. Toetunud olevat asjaolule, et moodsate hulkade jaoks pole kangelasteks mitte vaimlis-kõlbelised isikud, vaid “maadlusvõistlejad ja kinonäitlejad”, seda põhimõtet ka riigi elu peale üle kandes – taoliste isikute hulgast rahvajuhte valides. Fašism eitavat igat katset arendada inimeses välja kõlblis-autonoomset jõudu, mis tähendavat terve rahva, peale selle juhtide, alaealiseks tunnistamist. Usulise tunde langedes olevat kaasaegne riik langenud egoismi kummardamisele, fašism olevat pühaks tunnistanud “omakasulise, võimunäljase, auahne isiku”. Sellega pole mõeldud konkreetseid isikuid, vaid igaühele olevat antud võimalus omakasu kui kõige madalamat instinkti endas kõige kõrgemale astmele viia. Kui kõrvutada seda A. Jürgensteini mõtet G. Le Boni omaga, et isikliku kasu püüe harva on nii võimas, et hulki liikuma paneks, on aga ainus

¹⁷⁴ M. V. Itaallased ähvardavad paigutada neeguse loomaaeda.

¹⁷⁵ Communism, Fascism and Democracy. New York, 1966. P. 389.

¹⁷⁶ Anton Tõnis Jürgenstein (1861–1933) – eesti ühiskonnategelane ja publitsist, Rahvaerakonna liige, töötas 1906–29 “Postimehe” toimetuses, tegi kaastööd ka saksa ajakirjandusele.

¹⁷⁷ A(nton). J(ürgenstein). Omakasu (egoism) tunnistatakse pühaks.// Pm. 9. aprill 1926.

tegudele kihutaja üksikisiku puhul,¹⁷⁸ siis võib oletada, et esimene neist peab sarnaselt silmas eelkõige omakasupüüdlike juhtide esilekerkimiseks soodsa keskkonna olemasolu. Sellist usulise tunde väärtustamist, mis esineb selles artiklis, on raskem leida “Päevalehest” ja “Vabast Maast”. Pole võimatu, et konkordaadi sõlmimine kiriku ja Itaalia riigi vahel parandas A. Jürgensteini suhtumist fašismi, kuid samal aastal kui see teoks sai, lahkus ta “Postimehe” toimetusest, mistõttu tema võimalik mõtete muutumine ega võimalikud uued vastuargumendid hilisemates “Postimehe” aastakäikudes ei kajastu.

Anonüümses “Postimehe” artiklis aastal 1927 kirjeldati fašistlikku valitsemisüsteemi kui kõigi ametissenimetamiste ülevalt alla toimumise tõttu ühest inimesest sõltuvat.¹⁷⁹ Teiselt poolt polevat välja töötatud korda uue juhi valimiseks olemasoleva surma või tagasiastumise korral, mistõttu selline sündmus näivat kaasa toovat terve süsteemi kokkuvarisemise. Samas toodi siiski ära ka B. Mussolinile omistatud väide, et tema elu ainus eesmärk on fašistlikku erakonda selliselt ümber korraldada, et see ka ilma temata püsima jääks, kuid ei peetud seda eelöeldut kummutavaks. Tegelikuses suutis fašistlik partei koos kuningaga B. Mussolini sõjalise ebaedu järel lõpuks tagandada, tema surm rahuajal aga arvatavasti süsteemi kokkuvarisemist kaasa toonud ei oleks, mida tõestavad kasvõi edukad juhivahetused totalitaarsemas Nõukogude Liidus. Mis puutub aga B. Mussolini elu eesmärki, siis itaallasest autori L. Barzini arvates ei jäänud see saavutamata, sest võimule saamisest alates polevat tema eesmärgiks olnud muud kui suures näitemängus osalemine, kus ta sarnaselt vanale näitlejale ei teadnud enam lõpuks, kes on ta ise.¹⁸⁰ Sellist esseistlikku tõlgendust näib dokumentaalselt kinnitavat B. Mussolini ütlus, mille järgi on parem elada lühikest aega lõvina kui pikka aega lambana, seega kvaliteedi kestvusest olulisemaks pidamine. “Postimehes” toodud sõnadega oma elu eesmärgist kujutas B. Mussolini ennast samuti piltlikult öeldes lõvina.

Aastal 1934 refereeris “Postimees” Itaalia senaatori ja endise fašistliku valitsuse ministri N. O. Corbino jaanuaris peetud kõnet, milles öeldi, et iga päevaga järjest rohkem oma juhi harukordsetes võimetes veenduvad itaallased kalduvad kaotama mõtlemispüüet, harjudes iga päevaga majanduslikest raskustest üleasaamise kohustust B. Mussolini õlgadele veeretama.¹⁸¹ Oleks aga võinud küsida, kas iseseisva mõtlemisvõime hävitamine ei olegi B. Mussolini eesmärk. Rahva

¹⁷⁸ *G. Le Bon*, 1936. Lk. 47.

¹⁷⁹ Parlamentarismi surm Itaalias.// Pm. 21. november 1927.

¹⁸⁰ *L. Barzini*, 1964. P. 145–146.

¹⁸¹ Itaalia majanduselu ümbervalamine.// Pm. 4. juuni 1934.

mõtlemisvõime minetajana kujutamine selle asemel, et näidata fašismi selle väljajuurijana, kõlab osaliselt fašismi õigustamisena, kuigi võib olla mõeldud maskeeritud kriitikana.

B. Mussolinit kujutati kõige määravana ka Itaalia välispoliitikast rääkides. Aastal 1930 toimunud Londoni merekonverentsi kirjelduses “Päevalehes” öeldi, et Itaalia esindaja D. Grandi alustab peaaegu iga kõnet ja seletust B. Mussoliniga.¹⁸² Iseseisvalt mõtleval lugeja saab siit aga välja lugeda ka teistsuguse, faktidel põhineva, kuid rõhutamata jäetud sõnumi – B. Mussolini ei pidanudki vajalikuks olulisest konverentsist isiklikult osa võtta, vaid volitas seda tegema oma esindaja.

Diktaatorliku valitsemiskorra kohta üldiselt kirjutati “Päevalehes”, et otsatu suured õigused ja sissetulekud ajavad isevalitseja “enam-vähem hulluks”, kui pole tegemist erakordse isikuga, milliseid tänapäeval leidub harva.¹⁸³ Kaasaegne valitsemine olevat liiga suur töö, et sellega üksik isik võiks toime tulla. Tegelikuses ei pea diktaator tingimata kõiki oma õiguseid kasutama ja võib volitada osades küsimustes otsuseid langetama kellegi teise. B. Mussolini loobus suuresti ka sissetulekutest. Probleem seisneb siiski selles, et inimene kipub ennast üle hindama ja ükski kriitik ei saa diktaatori tahet piisavalt tasakaalustada, kui ta mingis küsimuses eksliku isikliku seisukoha välja kujundab.

Aastal 1933 “Päevalehes” antud ülevaates Itaalias toimunud “*Mostra della Rivoluzione Fascista*” – fašistliku revolutsiooni näitusest – öeldi, et igas diktatuuririigis nimetatakse kõige rohkem diktaatorit, jättes diktatuuri tahaplaanile, nii olevat sellel näitusel ka palju rohkem väljapanekuid B. Mussolinist kui fašismist.¹⁸⁴ Tegelikult võidakse sageli valitsevast diktaatorist rohkem austada tema eelkäijat – Põhja-Koreas on igaveseks presidendiks kuulutatud juba surnud diktaator, Nõukogude Liidus ületas kadunud V. Lenini isikukultus paljuski valitsevate partei peasekretäride oma. Endaga vastuollu läheb artikkel, öeldes ühelt poolt, et “iga tuba” on pühendatud B. Mussolini ülistamisele, ja teiselt poolt, et “üks tuba on tervelt pühendatud kuningale”. Kuningat oli muidugi raske seostada fašistliku revolutsiooniga, kui ta oli võimul olnud juba enne selle teostumist.

Aastal 1935 kirjeldati “Postimehes” Itaalia kuninga sünnipäeva tähistamist. Sünnipäeva puhul korraldati paraad, millest võttis osa 20 000 sõdurit ja lühikese kõnega esines B. Mussolini.¹⁸⁵ Tundub, et poliitiliselt ebakindlamale sünnipäevalapsele endale sõna ei antud, kuid leht ei omistanud

¹⁸² George Popoff. Londoni õhkkond.// Pvl. 11. veebruar 1930.

¹⁸³ Demokraatiast ja parlamentarismist.// Pvl. 23. veebruar 1931.

¹⁸⁴ Faschismi näitusel puudub Eesti lipp.// Pvl. 2. mai 1933.

¹⁸⁵ Itaallaste üllatavalt kiire edasiliikumine Ogadenis.// Pm. 12. november 1935.

sellisele detailile mingit tähtsust. Teine võimalus, et kõnelejaid oli rohkemgi, kuid ajakirjandus oskas ise väärtustada vaid B. Mussolini esinemist.

Benito Mussolini elulugu Eesti päevalehtedes. Fašistliku režiimi toimimist iseloomustavad ka selle juhi varasema elukäigu kohta leviva informatsiooni tõepärasuse aste, põhjalikkus ning sellesse jäävad lüngad. Benito Mussolini eluloos leidis mõndagi, mis läks vastuollu tema fašistide juhina aetava poliitikaga. Ta oli elanud välismaal, võidelnud usu ja monarhia vastu, olnud sõjavastane ning kuulunud Itaalia Sotsialistlikusse parteisse. Fašistide juhina asus ta propageerima kõigis neis punktides vastupidist. Eesti päevalehtedel oli küll võimalik leida allikaid tema varasema elukäigu kohta, kuid alles pärast vaadete muutumist sai ta piisavalt mõjukaks isikuks, et temast kirjutada.

Kuigi B. Mussolini ema oli üksnes kooliõpetaja, kirjutas “Päevaleht” aastal 1940, et ta oli “silmapaistev naine”, tema mõju pojale küll nõrgaks hinnates.¹⁸⁶ Tundub, et B. Mussolini maine mõjutas tema ema oma rohkem kui vastupidi. Aastal 1932 kirjutas “Postimees”, et Benito Mussolini eesnimi on pandud Mehhiko revolutsionääri Benito Juáreze järgi.¹⁸⁷ Mainimata jäi tema teiste eesnimede olemasolu ja päritolu. Teisi eesnimesid ei mainitud ka teistes artiklites. B. Mussolini kooliajast kirjutati, et direktor ta seoses tema juba siis välja kujunenud vastuhakuvaimu, haruldase julguse, löögivalmiduse ja kõrge reageerimisvõimega ühendatud huumorimeele tõttu kümneks päevaks õppetööst kõrvaldas. Kui karistus näitaks tõesti inimese positiivseid omadusi, siis oleks saanud B. Mussolinit veelgi rohkem kiita öeldes, et ta koolist välja visati, mida aga ei mainitud.

Viktor Poomi “Päevalehe” artikli järgi oli juba B. Mussolini Itaaliast põgenemine seotud poliitiliste põhjustega, nimelt olevat ta isa käest “sotsiaalset usuõpetust” omandanuna saanud ka ise selle “tuliseks arendajaks ja õpetajaks”.¹⁸⁸ B. Mussolini biograafia järgi oli tema emigreerumine Šveitsi aastal 1902 seotud küll põgenemisega sõjaväeteenistuskohustuse ja eraelu probleemide eest, ise on ta aga põhjusena nimetanud rahateenimise vajadust.¹⁸⁹ C. Hibberti järgi oli sõjaväest kõrvalehoidmisega seotud B. Mussolini teistkordne Šveitsi minek, kuna ta oli aastal 1903 Itaaliasse naasnud.¹⁹⁰ Siiski pole välistatud, et ta arvestas läheneva sõjaväekohustusega juba esimesel lahkumisel. M. Blinkhorni järgi näitas B. Mussolini vabatahtlik tagasipöördumine kodumaale sõjaväeteenistusse ja eeskujulikkus sõdurina patriootilise kihi olemasolu juba siis, kuigi see olnud

¹⁸⁶ Kõikide silmad vaatavad Mussolinile.// Pvl. 9. mai 1940.

¹⁸⁷ Kui Mussolini nühhis koolipinki.// Pm. 27. november 1932.

¹⁸⁸ Viktor Poom. Mussolini ja fašistide poliitika.// Pvl. 14. november 1922.

¹⁸⁹ Д. Мэж Смум. 1995. С. 14–15; B. Mussolini, 1939. Lk. 20.

¹⁹⁰ C. Hibbert, 1997. Lk. 23.

vaevalt teadlik.¹⁹¹ Sotsiaalsus ja patriootilisus ei pruugi tingimata omavahel vastuolus olla, kuid sotsiaalse all mõeldakse sageli sotsialistlikku, mis tollastes tingimustes oli ebapatriootiline.

Paguluses olles olevat B. Mussolini omandanud “doktori nime Prantsuse literatuuris”.¹⁹² Väide on seotud tiitlite väärtuste kulumisega Itaalias, kus ka iga ülikoolis mittekäinu peab L. Barzini järgi loomulikuks enda nimetamist *dottore*’ks.¹⁹³ J. Ridley ei seleta kõrget tiitlit aga välismaal õpimisega, vaid juba varasema ajaga – enne Itaaliast lahkumist peetud õpetaja amet andis B. Mussolinile õiguse olla nimetatud professoriks.¹⁹⁴ Eesti lugeja jaoks oli B. Mussolini lähemate selgitusteta doktoriks nimetamine kahtlemata eksitav. Pole selge, kas autor hindas ise B. Mussolini saavutusi üle või unustas Eestis kombeks oleva teistsuguse sõnadekasutuse. B. Mussolini ise kirjutab, et kuulas küll Lausanne’i ülikoolis Vilfredo Pareto loenguid, kuid tema õpingud ülikoolis lõppesid seoses poliitilistel põhjustel kantonist väljasaatmisega.¹⁹⁵ Legendid on seostanud tema nime ka Zürichi ja Genova ülikoolidega, kuid kinnitust on leidnud vaid kahekuuline õppimine Lausanne’i ülikoolis.¹⁹⁶ Prantsuse kirjanduse doktori nimetuse omandamist Šveitsis tuleb seletada ehk lihtsalt sellega, et selles riigis elades oli ta sunnitud omandama saksa ja prantsuse keelt. Ka hiljem ei rõhutanud Eesti päevalehed B. Mussolini harimatust, tehes ta niimoodi sobivamaks tuttava riigimehe standardiga.

Aastal 1933 kirjutas “Vaba Maa” Ernst Eini ettekande põhjal, et B. Mussolinit tundsid isiklikult hästi nii V. Lenin kui ka L. Trotski.¹⁹⁷ Aastal 1932 samas lehes avaldatud intervjuus pidas B. Mussolini võimalikuks, et on V. Leninit teiste vene emigrantide hulgas Zürichis kohanud, kuid polnud selles kindel.¹⁹⁸ J. Ridley järgi võisid B. Mussolini ja V. Lenin kohtuda ainult lühidalt Zürichis Šveitsi itaalia sotsialistide konverentsil, kuid mitte teistel aegadel.¹⁹⁹ Üle jääb veel võimalus, et V. Lenin tundis hästi B. Mussolini ideid ja poliitikat, kuid seda ei nimetata isiklikuks tutvuseks. Isiklikest kokkupuudetest L. Trotskiga ei ole kirjanduses üldse juttu. Aasta 1940 nimetati “Päevalehes” V. Leninit B. Mussolinile nooruses kõige rohkem mõjutanud isikuks.²⁰⁰ D. Mack Smithi järgi avaldasid talle kõige sügavamalt mõju loetud autoritest K. Marx ja F. Nietzsche,²⁰¹ loomulikult ei saanud V. Lenin võimaliku lühikese ühekordse kohtumisega võrreldavat mõju

¹⁹¹ M. Blinkhorn. Mussolini and Fascist Italy. London, New York, 1984. P. 13.

¹⁹² Viktor Poom. Mussolini ja fascistide poliitika.

¹⁹³ L. Barzini, 1964. P. 322.

¹⁹⁴ Д. Рудли, 1999. С. 18.

¹⁹⁵ B. Mussolini, 1939. Lk. 22.

¹⁹⁶ Д. Мэк Смит. 1995. С. 18.

¹⁹⁷ Mussolini ja tema looming.// VM. 11. jaanuar 1933.

¹⁹⁸ -g. Mussolini vestlused Emil Ludvigiga.// VM. 1. september 1932.

¹⁹⁹ Д. Рудли, 1999. С. 30–31.

²⁰⁰ Kõikide silmad vaatavad Mussolinile.

²⁰¹ Д. Мэк Смит. 1995. С. 23.

avaldada. Kuid J. Ridley toob välja, et B. Mussolini võrdles näiteks enda jaoks olulist “hierarhia” mõistet sageli V. Lenini elukutseliste revolutsionääridega.²⁰² V. Lenini mõju B. Mussolinile K. Marxiga võrreldes tuleb hinnata sellelt seisukohalt, et ta oli B. Mussolini kaasaegne, samal ajal kui K. Marxi kirjatööd lähtusid minevikus valitsenud olukorrast. V. Leninist kui praktiliselt riiki juhtinud isikust sai B. Mussolini eeskuju võtta veel ka pärast sotsialismile selja keeramist, samuti nagu L. Trotskist. Tundub aga, et E. Ein ja “Päevaleht” tuginesid kuulujuttudele või valemälestustele, sest nende esitatud legende ei kinnitanud isegi B. Mussolini ise.

Ernst Eini ettekande järgi oli B. Mussolini enne sõda Sotsialistliku partei kui Itaalia suurima erakonna juht.²⁰³ Selle partei esimeheks ta tegelikult kunagi ei saanud. E. Einil oli õigus niipalju, et B. Mussolini kuulus partei juhtivate isikute hulka selle suurima ajalehe peatoimetajana. Kirjutati, et ta Esimesse maailmasõtta astumisega seotud intervensionismi tõttu Sotsialistlikust parteist välja heideti ja et ta kohe selle järel “natsionalistide laagrisse” üle läks.²⁰⁴ Tegelikult nimetas ta ka oma uut ajalehte “Popolo d’Italia” esialgu sotsialistlikuks. Selle lehe kohta kirjutati aastal 1933 “Vabas Maas”, et selle asutajaks oli selle juhtimise üle võtnud B. Mussolini vennapoja isa Arnaldo Mussolini ja et ajaleht on pidanud alati võitlust fašistliku mõtte eest.²⁰⁵ Pärast B. Mussolini peaministriks saamist juhtis kuni oma surmani lehte tõesti B. Mussolini Arnaldo nimeline vend, kuid asutaja oli B. Mussolini ise ja leht oli vanem kui fašism. Aastal 1938 tõi “Postimees” ära Angelika Balabanova kirjutise New Yorgi ajakirjast “Ken”, mille järgi B. Mussolini oli talle rääkinud, et ta oli tegelikult saksasõbralik, kuid asutas antandisõbraliku ajalehe vaid seetõttu, et mõned prantslased ja itaallased talle selleks raha pakkusid.²⁰⁶ Selle vastu räägib aga asjaolu, et enne sõttaastumise propageerimisele asumist oli ta juba küllaltki olulise ajalehe toimetaja. E. Ein ütles oma ettekandes, et B. Mussolini läks Esimeses maailmasõjas vabatahtlikult rindele,²⁰⁷ tegelikult ootas ta aga pärast sõja puhkemist mitu kuud, kuni ta sõjaväkke kutsuti.²⁰⁸ “Päevalehe” andmetel sai ta sõjas raskesti haavata.²⁰⁹ Haavade raskusele saab anda erinevaid hinnanguid, kuid sellise informatsiooni levitamine aitas näidata teda märtrina. Igatahes paranes ta oma haavadest.

Toodud näidetes iseloomustati B. Mussolini varasemat elukäiku tegelikust ülevamana, mis on mõistetav, arvestades Itaalias valitsenud tsensuuri ja fašistlikku propagandat. Noor B. Mussolini ei

²⁰² *Д. Рудин*, 1999. С. 51.

²⁰³ Mussolini ja tema looming.

²⁰⁴ *Elder Fählmann*. Fascistide revolutsioon Itaalias.// VM. 14. november 1922.

²⁰⁵ Mussolini vennapoeg võtab enda kätte fašistliku keskorgani juhtimise.// VM. 29. november 1933.

²⁰⁶ Mehed, keda maailm nimetab suurteks.// Pm. 5. september 1938.

²⁰⁷ Mussolini ja tema looming.

²⁰⁸ *C. Hibbert*, 1997. Lk. 39.

²⁰⁹ 13 meest juhib Euroopat.// Pvl. 4. juuni 1930.

olnud niivõrd silmapaistev, et tõepärasemad andmed tema lapsepõlve ja nooruse kohta oluks Eestis kergelt ja piisavalt kättesaadavad. Samas tuleb tunnistada, et suure riigi valitsejaks tõusnud isikul pididki selleks mingisugused eeldused olema. Üks võimalik eeldus on aga moonutatud informatsioon.

Benito Mussolini iseloomustus. B. Mussolinit iseloomustati Eesti päevalehtedes sageli positiivselt. Toodi ära tema enda sõnad, mille järgi polevat keegi suutnud tema juures eitada “intelligentsi, suurt rahvameelsust ja põlgust raha vastu”.²¹⁰ Teised leidsid, et temas “peitub riigimees, peitub suur tahtejõud ja andeline inimene, organisator ja entusiast, põlev isamaa armastaja.”²¹¹ Lugeja võis edasi järeldada, et koos juhiga on ka tema liikumine tark, tahtejõuline ja isamaaline.

Pigem positiivsete kui negatiivsetena esile toodud B. Mussolini omadused olid veel autoriteet, suur kõneanne (E. Wiskemanni arvates oligi B. Mussolini tugev eelkõige oraatorina).²¹² C. Hibberti järgi olid B. Mussolini kõned valmistatud ette vaearikkalt, kuid kanti ette, nagu oleksid nad spontaansed.²¹³ See ei tähenda, et ei saaks rääkida andest kõnede ettevalmistamisel. Pealegi nimetab ka C. Hibbert kõrgeks B. Mussolini vestlusoskuse taset,²¹⁴ kuigi ka vestlus võib olla ette läbimõeldud, ideede püsivus²¹⁵ (kuigi B. Mussolini ütles kord, et ei saa poliitikat muuta, sest pole poliitiline prostituut,²¹⁶ oli tema poliitika siiski äärmiselt muutlik. E. Wiskemanni järgi võib B. Mussolini ebastabiilsust nagu ka suurusehullustust seletada süüfilisega, kroonilist kõhklemist kaksteistsõrmiksoole haavandiga).²¹⁷ J. Ridley järgi näitas aga B. Mussolini aju surmajärgne analüüs, et tal süüfilist ei olnud.²¹⁸ Neid haigusi ei maininud kunagi ka Eesti päevalehed, kuigi A. Balabanova oli tema väidetavast süüfilisest kirjutanud. Ju pidasid ajalehed end liiga soliidseks taoliste detailide avalikustamiseks, kirjutamistalent²¹⁹ (on arvatud, et paljud B. Mussolini nime all ilmunud kirjutised ei olnud tema enda kirjutatud, kuid kahtlemata kirjutas ta oma elu jooksul ka ise palju), “geniaalne anne”,²²⁰ “imestamisväärne töötahe”, tänu millele olevat tal mahti “olla igalpool ja juhtida kõike”,²²¹ praktilisus ja energilisus,²²² sõbralikkus, kiire orienteerumine ja kiire

²¹⁰ Mustsärgimehed tegevuses.// VM. 10. jaanuar 1925.

²¹¹ Fascism ja hitleriaada.// Pm. 8. veebruar 1924.

²¹² E. Wiskemann. P. 340.

²¹³ C. Hibbert, 1997. Lk. 59.

²¹⁴ Ibid. Lk. 100.

²¹⁵ René Seydoux). Fascism tema kodumaal.// Pm. 31. juuli 1928.

²¹⁶ Ibid. Lk. 130.

²¹⁷ E. Wiskemann, 1949. Lk. 9.

²¹⁸ Д. Рудли, 1999. С. 30.

²¹⁹ H. T. Fascism propaganda-artiklina ja tegelikult.// Pvl. 11. august 1934.

²²⁰ René Seydoux. Praeguse Euroopa nõrgem koht.// Pm. 26. aprill 1930.

²²¹ René Seydoux). Mussolini ja Kelloggi sõjavastane leping.// Pm. 16. juuli 1928.

otsustamine,²²³ vastutulelikkus, ettevaatlikkus, tagasihoidlikkus, tugeva sugestioonivõimega inimese suurest seesmisest headusest täituvad silmad, pehme ja varjundirikas hääl, millest “hoovab muusikat”.²²⁴ (Ka C. Hibbert kinnitab, et B. Mussolini häält on nimetatud üheks kaunimaks.²²⁵ Paolo Monelli kirjutab, et itaallased nägid B. Mussolinis ainult tenorit.²²⁶ Tänu raadiole võis selles palju tõtt olla, kuid radioaparaatide hulk oli veel piiratud.) Viimased jooned esile toonud välismaa ajakirjanik väitis endal kindla tunde olevat, et selle mehega on kindlustatud nii fašismi kui ka Itaalia tulevik. Teadmata jääb, kui pikka perioodi ta tuleviku all silmas pidas. Pikemas ajaloolises perspektiivis ei tohiks üksiku inimese silmadel ja häälal enam kuigi suurt tähtsust olla.

B. Mussolini töökuuse muljet tekitati A. Casselsi järgi tegelikkuses sellega, et tema tööruumides öösel tuledel põleda lasti, nagu ei magaks ta kunagi.²²⁷ Töötas ta aga paljude pisiasjade kallal, tähtsamaid küsimusi kõrvale jättes. B. Mussolinit äärmiselt tubli ja töökana kujutades edastasid Eesti päevalehed tema kohta fašistlikke legende.

C. Hibberti järgi avastas enamus külastajaid, et B. Mussolini on mõistlik, võluv ja ebakindla käitumisega häbelik mees.²²⁸ Muljed tema käitumise ebakindlusest ja häbelikkusest ei tahtnud aga Eesti päevalehtedesse ulatuda. E. Wiskemann iseloomustab B. Mussolinit sõnadega teatraalne, edev, ülitundlik ja skeptiline.²²⁹ Eesti lehed lasid end mõjutada tema teatraalsusest ja edevusest, ülitundlikuse osas on kahtlusi, skeptilist muljet B. Mussolinist nad ei jäta, vaid vastupidi, näitavad teda kõigest vaimustujana.

B. Mussolinit iseloomustas “Päevalehe” eestlasest kaastööline Weronica Tamm kui ajajärgu kõige hakkajamat ja meeldivamat riigimeest.²³⁰ Tema artikkel ilmus küll lühikese toimetuse märkusega, et kaastöölise vaimustus B. Mussolinist on nähtavasti kooskõlas üldise meeleoluga Itaalias, aga et põhja pool asja peale kainemalt vaadatakse. Kuid ka samal aastal ilmunud toimetuse artiklis avaldati arvamust, et Itaalias “ühtegi teist meest teada ei ole”, kes B. Mussolini tehtava tööga temast paremini toime võiks tulla.²³¹ Seega oli B. Mussolini vähemalt kõigist Itaalia poliitikutest paremini toime tulnud endast välismaalaste jaoks positiivse pildi loomisega, kui mitte lugeda välja, et keegi võis veel B. Mussoliniga võrdne olla. Eesti ajakirjanik ei pidanud suutma leida kümnete

²²² Itaalia sisemine olukord ja vahekord Eestiga.// VM. 12. september 1923.

²²³ Poliitikamaailma hiiglane spordimehena.// Pvl. 29. jaanuar 1934.

²²⁴ Mustsärgimeeste maalt.

²²⁵ C. Hibbert, 1997. Lk. 13.

²²⁶ L. Barzini, 1964. P. 146.

²²⁷ A. Cassels, 1985. P. 51–52.

²²⁸ C. Hibbert, 1997. Lk. 99.

²²⁹ E. Wiskemann, 1949. P. 339.

²³⁰ Weronica Tamm. Itaalia valimiste eel.// Pvl. 17. veebruar 1924.

²³¹ -e-. Poliitiline ringvaade.// Nädal. 14. märts 1924.

miljonite itaallaste hulgast kõige võimekamat peaministrikandidaati, küll aga oleks võinud eeldada, et palju jääb tema eest varjatuks.

B. Mussolinit kujutati rohkem riigimeheliku poliitiku kui avantüristina – aastal 1930 avaldati “Päevalehes” George Popoffi artikkel, kus kirjutati kui üldiselt teada olevast asjast, et B. Mussolini “tunneb hästi õnnekütiliste kõrvalhüpete hädaohtu välispoliitika küsimustes”.²³² Seda võis tõlgendada aga ka nii, et tal oli juba negatiivseid kogemusi varasematest avantüüridest, kuigi sel juhul näis nüüd kogenumana. B. Mussolini edasine tegevus näitas aga, et talle andis võimaldud aeg vastupidise kogemuse – välispoliitilistes küsimustes tagab edu alati jõu kasutamine. Lugejad võisid ise teha järeldusi B. Mussolini ettenägelikkuse kohta, kui läks täide tema juulis 1938 “Postimehes” toodud ennustus, et F. Franco võidab Hispaania kodusõja järgmise aasta jooksul.²³³ Kuid võib öelda, et jõu kogemusest õppisid aegamööda ka teised suurriigid, mis sai B. Mussolinile lõpuks saatuslikuks.

Eesti saadik Itaalias H. Hellat²³⁴ pani tähele, et B. Mussolini suur populaarsus Itaalias ei sõltunud fašistliku partei populaarsusest, seda tulnuvat osalt seletada tema “ülitemperamendi ja värvirikka tegutsemisega”.²³⁵ Sama populaarsusvahekorda võib aga täheldada ka nii mõnegi teise juhi ja partei vahel.

“Päevalehes” kirjutanud K. Soansi²³⁶ järgi erines B. Mussolini iseloom teiste itaallaste omast selle poolest, et “tema ütles alati ka kõige raskemat tõtt teisele näkku”.²³⁷ Uuemal ajal ei kohta talle antud iseloomustustuste hulgas sellist, küll aga väidet, et ta oli “mõnel määral petis”.²³⁸ Teine võimalus on tõlgendada K. Soansi väidet nii, et ta ei räägi B. Mussolini aususest, vaid ebaviisakusest. Tüüpiline petis siiski külvab oma loodetavad toetajad meelitustega üle. Et ta aga vastastega seda ei kippunud tegema, siis tuleb kõige valemaks lugeda sõna “alati”.

“Postimees” tõi ära Nõukogude välisasjade rahvakomissari G. Tšitšerini vastuse ajakirjaniku küsimusele tema arvamuse kohta B. Mussolinist. See kõlas, et Mussolini tööd olevat veel vara hinnata, kuid võivat tähele panna, et maa ja rahva elulised huvid tema poliitikas suuremat osa etendada võivad kui valitsevate parteide põhimõtted.²³⁹ Selline iseloomustus koos partei nimetamisega ainsuses oleks paremini sobinud 1930. aastatesse, kui ainupartei sai Itaalia

²³² *George Popoff*. Londoni õhkkond.

²³³ Mussolini ennustab Francole võitu.// Pm. 19. juuli 1938.

²³⁴ Herman Hellat – Eesti diplomaat, sai 1922 oktoobris saatkonna nõuniku ja asjuri tiitliga iseseisvaks esindajaks Rooma, lahkus Roomast kevadel 1925.

²³⁵ Itaalia ja Eesti.// Pvl. 12. september 1923.

²³⁶ Karl-Erik Soans – Milano Eesti konsulaadi sekretär, “Päevalehe” kirjasaatja.

²³⁷ *K. Soans*. Uus Itaalia.// Pvl. 17. aprill 1924.

²³⁸ *M. N. Hagopian*, 1993. Lk. 147.

²³⁹ *Elen*. Itaalia kirjad. Fascistline Itaalia ja kommunistlik Venemaa.// Pm. 9. märts 1924.

riigiaparaadi osaks. Teiselt poolt võib öelda, et fašistid oma koalitsioonikaaslastega tõesti eriti ei arvestanud.

J. J. ütles reisikirjas Itaaliast, et ta oli seal rongis itaallastele rääkinud, et neil Mussolinisid sünnib vaid kord paari tuhande aasta jooksul, sest eelmine suur riigimees enne teda oli Caesar.²⁴⁰ Raske öelda, kui tõsiselt ta seda mõtles, kui ta ei öelnud seda otseselt eesti lugejatele. Riigjuhi suurte võimete ja olulise rolli tunnistamine ei tähendagi aga tingimata positiivset hinnangut tema tegevussuunale.

“Vaba Maa” teatel oli B. Mussolini oma valitsemisajal Itaalias poliitilise karikatuuri peaaineks ja ei pannud enda karikeerimist sugugi pahaks.²⁴¹ See oli kontrastiks varem avaldatud teatele, et Itaalias ei taheta lubada pilkepiltide avaldamist “keiserliku”²⁴² perekonna, paavsti ja Itaaliale sõbralike rahvaste kohta.²⁴³ Samas pole põhjust arvata, et heakskiidu osaliseks oleksid saanud igasugused karikatuurid B. Mussolini kohta, sest lisaks tsensuuri olemasolule on teada C. Hibberti väide, et enda üle naermist ta ei talunud.²⁴⁴ D. Mack Smith kirjutab, et nooruses olid B. Mussolinile meeldinud karikaturistide ja satiirikute tööd, kuid hiljem tuli ta mõttele, et fašism on liiga püha asi, et selle üle oleks võimalik naerda.²⁴⁵ Millegipärast on samas raamatus teises kohas pisut vastuollu minevalt väidetud, et B. Mussolini ei ilmutanud kordagi elus huumorimeelt.²⁴⁶ “Vaba Maa” arvamus võib olla üle kantud kogemustest eestlastega, kes enda karikatuuris kujutamise vastu demokraatliku riigi kodanikele omaselt midagi ette ei võtnud. Ajakirjanik võis pidada karikatuurideks mingeid muid joonistusi või lähtuda kogemusest karikatuuridega, kus B. Mussolinit ühe tegelasena kasutades püüti naeruvääristada tegelikult tema vastaseid. Aastal 1936 kirjutati “Päevalehes”, et itaallastes tekitasid neile näidatud välisajalehtedest välja lõigatud karikatuurid B. Mussolini kohta kohkumist,²⁴⁷ mis kinnitab, et nad olid harjunud hoopis sõbralikema karikatuuridega või karikatuuride puudumisega. Aastal 1932 kirjutas “Postimees”, et ajakirjandus tungib vähe B. Mussolini eraellu.²⁴⁸ Tähelepanelik lugeja võis sellestki tsensuuri olemasolu välja lugeda. Kui rahva suur huvi B. Mussolini isiku vastu oli tõeline, pidi see olema ka mitmekülgne. Samas tekib küsimus, kas ka Eesti päevalehtedes valgustatud B. Mussolini vaba aja veetmine ei olnudki tema eraelu.

²⁴⁰ J. J-k. Palermo palmidest.// Pm. 11. aprill 1933.

²⁴¹ Mussolini karikatuuris.// VM. 5. märts 1924.

²⁴² ‘Kuningliku’ äravahetamine ‘keiserliku’ vastu oli prohvetlik viga, sest fašistliku vallutussõja tagajärjel sai aastal 1936 Itaalia kuningast ühtlasi ka Etioopia keiser.

²⁴³ Mussolini ajakirjanduse vabadust piiramas.// VM. 18. juuli 1923.

²⁴⁴ C. Hibbert, 1997. Lk. 55.

²⁴⁵ Д. Мэкс Смит, 1995. С. 132.

²⁴⁶ Ibid. С. 29.

²⁴⁷ M. V. Itaallased ähvardavad paigutada neeguse loomaaeda.

²⁴⁸ Mussolini kirjutab jälle näidendeid.// Pm. 12. november 1932.

Aastal 1933 said “Vaba Maa” lugejad Ernst Eini ettekandest teada, et B. Mussolini ainsa riigimehena riigilt palka ei võta, vaid saab kogu sissetuleku oma ajalehelt “Popolo d’Italia”.²⁴⁹ Tegelikult teenis B. Mussolini märkimisväärselt ka oma muude kirjutiste pealt, mille lugemist tagas tema riigijuhi positsioon, mitte kirjutamisoskus.

Austuse suurendamiseks juhi vastu võidi tuua välja ja näidata tegelikust suuremana tema andeid spordis, muusikas jm. B. Mussolini kohta käiva positiivse informatsiooni taga võib olla G. Le Boni toetatud arvamus, et hulki juhitakse eeskujude, mitte argumentidega.²⁵⁰ A. Casselsi järgi oli tegelikult kogu B. Mussolini tähelepanu hõivavaks alaks poliitika ja tal oli vähe isu vaba aja meelelahutusteks.²⁵¹ B. Mussolini kohta kirjutati Eesti päevalehtedes, et ta olevat kirklik lendur, nagu ta üldse armastavat “tegevust, kus julgust vaja”.²⁵² A. Cassels on teda iseloomustatud kui enesekindlusetut ja kriiside ajal kõrvaltvaatajaks jääjat, keda paljud lähedased eraviisil araks nimetasid.²⁵³ Tema lennuoskust hinnati siiski niivõrd kõrgelt, et Teise maailmasõja ajal juhtis ta lennukit, mille pardal oli A. Hitler.²⁵⁴ Seega näib tõde olevat A. Casselsi ja Eesti päevalehete arvamuste vahepeal. Kuid mitmed B. Mussolini harrastused võisid siiski tuleneda soovist suurendada oma populaarsust ja seega kindlustada poliitilist edu. Aastal 1938 kirjutas aga “Päevaleht” juhtivate itaallaste lennuharrastusele pühendatud artiklis, et B. Mussolini sõnade kohaselt ei ole lendamine talle kireks, vaid ta tahab sellega itaallastele eeskujuna anda.²⁵⁵ Aastal 1932 kirjutas “Postimees” lisaks, et B. Mussolini sõidab Rooma tänavatel mootorrattaga ja juhib autot niimoodi kihutades, et politsei ta kinni peab.²⁵⁶ Muidugi oli B. Mussolinil tegelikult olemas oma autojuht,²⁵⁷ keda ajakirjandus aga ei pidanud mainimisväärseks. Tema kohta kirjutati, et ta oli oma rügemendi parimaid laskureid, kes tabab endiselt märki.²⁵⁸ “Vaba Maa” tõi ära foto ratsutavast B. Mussolinist (A. Casselsi järgi näidati sellistel fotodel tõkkeid tegelikest kõrgematena, paigutades kaamera madalale²⁵⁹) ja kirjutas, et ta peaaegu igal hommikul ratsutab, peale selle ujub, aerutab ja juhib mootorjahti, et tema majas elab spordiõpetaja, kes õpetab vehklemist, jalgpalli ja paljut muud, et B. Mussolini külastab spordivõistlusi.²⁶⁰ Ühe artikli andmetel harjutas ta pärast tööpäeva lõppu

²⁴⁹ Mussolini ja tema looming.

²⁵⁰ G. Le Bon, 1936. Lk. 112.

²⁵¹ A. Cassels, 1968. P. 52.

²⁵² Itaalia lendurid Tallinnas.// Pvl. 10. oktoober 1925.

²⁵³ A. Cassels, 1968. P. 54.

²⁵⁴ C. Hibbert, 1997. Lk. 173.

²⁵⁵ Mussolini Itaalia lennuasjanduse pioneerina.// Pvl. 13. veebruar 1938.

²⁵⁶ Mussolini kirjutab jälle näidendeid.

²⁵⁷ Д. Мэк Смум, 1995. С. 128.

²⁵⁸ Kui Mussolini nühkis koolipinki.

²⁵⁹ A. Cassels, 1968. P. 52.

²⁶⁰ Poliitikamaailma hiiglane spordimehena.

kaks kuni kolm tundi viiulimängu ja oli sunnitud loobuma muudest lõbustustest.²⁶¹ A. Casselsi järgi mängis B. Mussolini küll vahel viiulit, kuid sellest räägiti harva, sest fašistlike standardite järgi oli see jõuetuse tundemärk.²⁶² Teine artikkel ütles, B. Mussolini “peamise nõrga külje moodustab teater”.²⁶³ E. Eini ettekandes “Vabas Maas” nimetati B. Mussolinit kunstnikuks.²⁶⁴ Tema kohtumisest A. Hitleriga kirjutati, et jutuaajamine toimus ilma tõlgita saksa keeles.²⁶⁵ Peagi seati tema keeleoskus aga kahtluse alla sellega, et kirjutati, nagu oleks arvamuste ja tõlgenduste lahkumine kokkulepitu kohta seletatav tõlkide puudumisega.²⁶⁶ Aastal 1940 kirjutas “Päevaleht”, et B. Mussolini on parimaid ajakirjanikke ja et ta loeb “tohutult palju”.²⁶⁷ Kõiki erinevaid nimetatud harrastusi kokku liites, arvestades veel nendega tegelemise väidetavat mahtu, jääb üle vaid imestada.

Aastal 1930 avaldati “Päevalehes” B. Mussolini romaan “Kardinali armuke”,²⁶⁸ mis oli ilmunud esmakordselt 20 aastat varem Itaalia sotsialistlikus ajalehes “Il Popolo”. Pole aga kahtlust, et kuigi selle oli kirjutanud sotsialist, mitte fašist, oli romaani avaldamise põhjuseks asjaolu, et B. Mussolinist oli vahepeal saanud fašistliku Itaalia juht. Romaani tutvustuseks öeldi, et see avaldab igal leheküljel autori temperamenti, on elav, värvi- ja sündmusrikas.²⁶⁹ Kiituse põhjuseks võis aga olla eeskätt asjaolu, et tõlge ilmus oma lehes ja reklaamides B. Mussolini teost reklaamiti ühtlasi “Päevalehte”. Seevastu B. Mussolini Eestis lavastatud näidendi “Sada päeva” võttis seda “Päevalehes” arvustanud Juhan Sütiste vastu kriitiliselt, pidamata teost kunstiliselt mõjuvaks tervikuks, ja öeldes ka, et tegelikult on selle autoriks Forzano, kes tegutses üksnes *duce* näpunäidete järgi.²⁷⁰ R. J. “Postimehes” ütles näidendiga seoses siiski, et ei saa laita B. Mussolinit kirjanikuna, tegemist olevat tema ja Forzano ühisloominguga, ning olevat teadmata, kui suur on kummagi osa.²⁷¹ E. Wiskemanni järgi andis B. Mussolini koos Forzanoga oma nime paljudele näidenditele.²⁷² B. Mussolini kirjatöid on hinnatud ka pärast Teist maailmasõda – L. Barzini ütleb, et B. Mussolini oli võibolla oma aja parim populaarne ajakirjanik Itaalias,²⁷³ hinnates teda ajakirjanikuna seega veelgi kõrgemalt kui aasta 1940 “Päevaleht”.

²⁶¹ Mustsürgimeeste maalt.

²⁶² A. Cassels, 1968. P. 53.

²⁶³ Mussolini kirjutab jälle näidendeid.

²⁶⁴ Mussolini ja tema looming.

²⁶⁵ Mussolini ja Hitler Veneetsias.// VM. 16. juuni 1934.

²⁶⁶ Mussolini mõistuseinimene – Hitler unistaja.

²⁶⁷ Kõikide silmad vaatavad Mussolinile.

²⁶⁸ Benito Mussolini. Kardinali armuke.// Pvl. 4.–18. jaanuar 1930.

²⁶⁹ Kardinali armuke.// Pvl. 4. jaanuar 1930.

²⁷⁰ J(uhan). S(ütiste). B. Mussolini näidendi “Sada päeva” esietendus 26. jaanuaril.// Pvl. 29. jaanuar 1933.

²⁷¹ R. J. “Sada päeva”.// Pm. 28. jaanuar 1933.

²⁷² E. Wiskemann, 1949. P. 21.

²⁷³ L. Barzini, 1964. P. 136.

Aastal 1934 avaldas “Päevaleht” foto B. Mussolinist viljapeksumasinal, kirjutades, et ta “armastab populaarsuse võitmiseks vahel võtta osa talupoegade tööst”.²⁷⁴ Foto kandis positiivset sõnumit, kuid sõnad “populaarsuse võitmiseks” sisaldavad selle kõrval kriitilist nooti – nii on Eesti poliitikuid kritiseeritud nii enda põhitöö kõrvalt liigse killustamise kui ka väidetavalt endale tähelepanu tõmbamiseks demonstratiivse piimajoomise pärast. B. Mussolinist avaldati fotosid sageli. Alati ei olnud nende allkirjad täpsed – nii oli “Päevalehe” fotol allkirjaga “Mussolini saabumine lennukil Stresasse” kujutatud hoopis laeva.²⁷⁵ Võibolla oli ajakirjanike teadvuses liigselt kinnistunud B. Mussolini kui moodsa riigijuhi seostamine lennukitega, kuid tegemist võis olla ka lihtsa lohakusega.

“Postimehes” toodi aastal 1934 omapoolsete täiendustega ära inglase John Fraseri artikkel, milles oli öeldud, et J. Fraseri pidas enne B. Mussolini oma silmaga nägemist teda oma aja kõige suuremaks inimeseks ja riigimeheks, kuid et lähedalt näivad kõik suurmehed ainult inimlikud suurused.²⁷⁶ B. Mussolini olevat näinud välja kahvatu ja väsinud, teda olevat jätnud külmaks parlamendiläbirääkimised, kuid tal olevat küllalt palju huumorimeelt ning võluv ja peaaegu hüpnotiseeriv olemus, ta olevat lihtne ja sõbralik, elavat oma jutu järgi iga päev pärast lõunat kaks tundi täielikult iseendale. Üldiselt edastas ka see kirjutis seega B. Mussolini kohta positiivset sõnumit, kuigi mööndusega, et ta on ainult inimene. Samas polnud sõnagi tema aetud poliitika ebainimlikkusest või inimsusevastasusest.

Itaalia juhikultuse mõju ebatäielikkust Eestis näitab see, et ka negatiivsemaid B. Mussolini iseloomujooni nimetati. Negatiivsete joontena toodi “Postimehes” välja tema vägivaldsust ja ka “sangvistilist temperamenti”,²⁷⁷ mida oleks võinud küll ka positiivseks pidada. “Päevalehes” viidati mais 1922 Prantsusmaa sotsialistlikule ajalehele “Populaire”, milles nõuti B. Mussolinile hullusärki.²⁷⁸ Tegemist oli ajakirjandusliku solvanguga, kuigi B. Mussolini puhul on tõesti räägitud mõningatest psüühikahäiretest. Rohkem oli aga põhjust kirjutada fašistide tolaegse tegevuse kollektiivsest kriminaalsusest. Aastal 1940 kirjutas “Päevaleht”, et B. Mussolinil on klaustrofoobia.²⁷⁹ “Vaba Maa” nimetas B. Mussolinit inimpõlgajaks²⁸⁰ ja küüniliselt kavalaks,²⁸¹ kirjutas tema ebausklikkusest, mis võimaldas tal veeta kummitavas majas vaid ühe öö ja sundis

²⁷⁴ Mussolini viljapõllul.// Pvl. 7. juuli 1934.

²⁷⁵ Mussolini toetab Austria relvastumist.// Pvl. 14. aprill 1935.

²⁷⁶ Mussolini ja Hitler – surelikud maailmasuurused.// Pm. 25. aprill 1934.

²⁷⁷ Põnevus Itaalias.// Pm. 4. jaanuar 1925.

²⁷⁸ Mussolini uhked, väljakutsuvad sõnad.// Pvl. 22. mai 1922.

²⁷⁹ Kõikide silmad vaatavad Mussolinile.

²⁸⁰ -g. Hitler ja Mussolini.// VM. 27. august 1933.

²⁸¹ M. J. Just nagu meil!// VM. 10. detsember 1933

seejärel kolima.²⁸² Iseenesest võiks unetu öö küll sundida otsima suuremaid mugavusi ka siis, kui selle taga ei ole ebausku. Septembris 1939 tõi “Postimees” ära A. Balabanova mälestuse B. Mussolinist kui füüsilise julguseta täielikult teistest sõltuvast inimesest, kes ei suuda vastu panna kiusatusele.²⁸³ Tegemist oli kunagi B. Mussoliniga koostööd teinud, kuid seoses tema poliitika muutumisega tülli läinud inimese mälestustega. Tõenäoliselt oleks ta B. Mussolinit varasematel aastatel positiivsemalt iseloomustanud. Aastal 1936 kirjutas “Vaba Maa”, et B. Mussolini naisel on tulnud palju andestada oma mehele viimase muutliku südame tõttu, ja nad on mõelnud isegi lahutusele.²⁸⁴ C. Hibberti järgi oli abielu õnnelik, kuigi naine tunnistas hiljem, et teadis abikaasa 20 armukesest.²⁸⁵ Negatiivne informatsioon B. Mussolini kohta Eesti päevalehtedes pärines arvatavasti eeskätt fašistide poliitilistelt vastastelt, kelle hulgas oluline osa oli itaallastest emigrantidel.

Juhisse suhtumise kirjeldus. L. Barzini hinnangul oli B. Mussolini Itaalias populaarsem kui keegi teine on olnud ja arvatavasti populaarsem kui keegi teine saab olema.²⁸⁶ Nähtavasti ei ole ka ühestki teisest Itaalia poliitikust Eesti päevalehtedes nii palju kirjutatud. Kuna aga uudiseks kohandatakse sageli negatiivne informatsioon, ei võrdu populaarsus kirjutamisobjektina populaarsusega poliitikuna. Kirjutiste rohkusega võib aga kaasneda märkimisväärne arvatavatest isikuomadustest tingitud populaarsus.

Iseloomulik on “Vabas Maas” toodud juulis 1923 toimunud B. Mussolini Sardiinia külastamise kirjeldus: “Igalpool, kuhu ta ilmus, võeti ta rahva poolt vaimustuse ja isamaaliste meeleavaldustega vastu.”²⁸⁷ Lugeja sai teada juhtumitest, kui talunaised viisid talle lapsi suudelda ja kohalik preester teatas, et ta “juba 7 kuud”, seega B. Mussolini peaministriks saamisest alates, igal hommikul tema julgeoleku eest palvetas. Kahjuks ei toodud reportaažis aga võrdlust varasematele valitsejatele osaks saanud vastuvõttudega. “Vaba Maa” väitel pidas B. Mussolini ühe kõne fašistide valitsemise aastapäeval “tööliste pealekäimisel”.²⁸⁸ Tõenäoliselt ei nähtud sel puhul läbi lavastust, samuti nagu meeleavaldused olid ilmselt organiseeritud. Kui uskuda eespool toodud väidet B. Mussolini kõnede ettevalmistamise vaevalisusest, siis võib kahelda, kuivõrd ta oli üldse valmis pidama avalikkuse ees spontaanseid kõnesid, kuigi ta hea ajakirjanikuna pidi oskama improviseerida.

²⁸² Hitler tunnistas Austria iseseisvust.// VM. 17. juuni 1934.

²⁸³ Mehed, keda maailm nimetab suurteks.

²⁸⁴ Kes on proua Mussolini?// VM. 11. juuni 1936.

²⁸⁵ C. Hibbert, 1997. Lk. 55.

²⁸⁶ L. Barzini, 1964. P. 146.

²⁸⁷ Mussolini jumaldamine Itaalias.// VM. 19. juuli 1923.

²⁸⁸ Fascism oma esimest aastapäeva pühitsemas.// VM. 2. november 1923.

“Postimehe” prantslasest kaastööline seletas B. Mussolini imetlemise jumaldamiseks muutumist sellega, et “kunagi ei sünni Itaalias midagi liialduseta”.²⁸⁹ Ütluses on omajagu tõtt – B. Mussolini diktatuuriga liialdamise eel ja järel mindi Itaalias näiteks liiale valitsuste kiire vahetamisega, samal ajal kui need teistes riikides püsisid tunduvalt kauem võimul. Väite absoluutsus on aga kahtlemata ise ajakirjanduslik liialdus.

B. Mussolini romaani “Kardinali armuke” tutvustuseks öeldi, et romaan leidis omal ajal Itaalia lugejate vaimustatud vastuvõtu.²⁹⁰ Seevastu B. Mussolini näidendi “Sada päeva” esietenduse puhul Eestis märkis “Päevaleht” esialgu, et see ei meelitanud kohale tavalisest rohkem publikut.²⁹¹ Erinevust võis seletada sellega, et tegemist oli erinevate maade publikuga. Nädal hiljem öeldi aga ka “Saja päeva” kohta, et see on saanud suure menu osaliseks.²⁹² “Postimees” kirjutas, et välisriikides on näidendi etendustele “jookstud otse tormi”.²⁹³ Siit võib jälle järeldada, et B. Mussolinisse ei suhtunud Eestis sama soojalt kui mujal maailmas, milles oma osa võis olla ajakirjanduse tegevusel, kuid B. Mussolini populaarsuse kõrval tuleks lõppotsuse tegemisel arvesse võtta ka Napoleoni ja teatri üldist populaarsust.

B. Mussolini 50. sünnipäeva ajal kirjutati “Päevalehes”, et talle oli õnnesoovi koos kahe akvarellmaaliga saatnud Narva gümnaasiumiõpilane E. Munak, kes sai vastusena kirja Itaalia saadikult, kes andis üle tänu B. Mussolinilt.²⁹⁴ Kooliõpilane võis suhtumise B. Mussolinisse omandada eeskätt kodust, koolist või ajalehtedest. Aastal 1936 kirjutas “Päevaleht”, et A. Toom Vilsandilt saatis peale Itaaliast kasti šampuse saamist B. Mussolinile Vilsandi albumi.²⁹⁵ Sel juhul võis tegemist olla lihtsalt viisakusavaldusega, mis näitas ometi, et kinkija ei tundnud B. Mussolini vastu vihkamist.

J. Fraserit hämmastas, et Itaalia parlamendis B. Mussolini saabumise puhul püsti ei tõustud.²⁹⁶ Näiteks J. Stalinit võeti alates aastast 1939 vastu ja saadeti ära tõepoolest vaid püsti seistes.²⁹⁷ Kuigi see näide on hilisem, oleks võrdlusaluse korral J. Fraseri imestus põhjendatud. Võrdlust ta kahjuks aga ei too.

Eesti päevalehed peegeldasid esmajoones itaallaste ja eestlaste suhtumist B. Mussolinisse, kuid leidis võrdlusainet ka kolmandate rahvaste kohta. Aastal 1937 said “Postimehe” lugejad teada, et

²⁸⁹ René S. Fascism tema kodumaal.

²⁹⁰ Kardinali armuke.

²⁹¹ *J(uhan). S(ütiste)*. B. Mussolini näidendi “Sada päeva” esietendus 26. jaanuaril.

²⁹² Sekeldusi Mussolini näidendiga.// Pvl. 5. veebruar 1933.

²⁹³ Täna Mussolini näidendi “Sada päeva” esietendus.// Pm. 28. jaanuar 1933.

²⁹⁴ Mussolini tänu Narva kooliõpilasele.// Pvl. 5. oktoober 1933.

²⁹⁵ Vilsandi album kingiks Mussolinile.// Pvl. 22. detsember 1936.

²⁹⁶ Mussolini ja Hitler – surelikud maailmasuurused.

²⁹⁷ E. Radzinski. Stalin. “Varrak”, 2000. Lk. 430–431.

Albaania pealinnas on B. Mussolini nimeline puiestee.²⁹⁸ See on seletatav sellega, et Albaania oli sisuliselt Itaalia protektoraat, kuid ka Eestis ei tundunud ettepanek B. Mussolini järgi tänavat nimetada võimatuks.

Enne Itaalia-Etioopia sõja puhkemist kirjutas “Vaba Maa”, et Etioopias arreteeriti ühe lehe toimetaja Itaalia ja B. Mussolini ründamise eest.²⁹⁹ Viimast olevat lubatud nimetada ainult “härra Mussolini”. See väide ei näi paika pidavat, kuna B. Mussolini kandis ise hoolt endale erinevate aunimetuste kogumise eest.

B. Mussolini ülistamise tähtsust vähendab võrdlus suhtumisega teistesse juhtidesse. Suurte austusavaldustega võeti Itaalias vastu ka välisriikide juhte. Nii kirjutas “Postimees” 1933, et Belgia kuningapaari visiidi puhul oli terve Rooma piduehtes ja kogu teel tervitasid külalisi suured rahvahulgad.³⁰⁰ Itaalias B. Mussoliniga võrdset populaarsust omanuks nimetas “Päevaleht” 1938 endist õhuministrit Italo Balbot.³⁰¹ I. Balbo populaarsus ei olnud B. Mussolini omaga aga kuidagi võrreldav Eesti ajakirjanike hulgas. I. Balbot võis pidada kordumatuks eeskätt Itaalias, B. Mussolinit juba kogu maailmas.

LÕPETUSEKS

Itaalia fašistide poliitika võis ajas vastavalt valitsevatele oludele muutuda, kuid püsima jäid kaks asja – nende organisatsiooni nimetamine fašistlikuks ja see, et nende kõrgeimaks juhiks oli Benito Mussolini. Itaalia fašismi mõiste tihedat seotust juhikultusega näitab kasvõi juba see, millises ulatuses kattuvad Itaalia fašismi ajaloole ja B. Mussolini eluloole pühendatud raamatud. Nikolai Ustrjalov leiab, et B. Mussolini kultus oli fašistliku psühholoogia kese.³⁰² Fašismi liikumise perioodil oli juhtidevaheline konkurents siiski suurem, mis tingis ka selle, et fašismi mõistet hakkasid Eesti päevalehed varem tutvustama kui B. Mussolini isikut. E. Nolte järgi on teooriad fašismi kohta sama vanad kui fašism ise³⁰³ ja aastaks 1925 olid kõigi põhiliste teooriate alused välja arendatud.³⁰⁴ Eesti päevalehtedesse jõudis fašismi mõiste selgitamine selle esialgse marginaalsuse tõttu küll hilinemisega, kuid mõiste sisu teoreetiline selgitamine jäi peamiselt 1920. aastatesse, kui lugeja vajab rohkem informatsiooni selle kohta, millega on õigupoolest tegemist. Hiljem võidi asuda fašistliku valitsemiskorra kehtestamise praktiliste tagajärgede süvendatud käsitlemise juurde. Algset

²⁹⁸ H. A. Albaania – Itaalia “uinuv relv” // Pm. 24. november 1937.

²⁹⁹ Abessiinia pealinn tühjened. // VM. 6. september 1935.

³⁰⁰ Belgia kuningapaar Itaalias. // VM. 7. jaanuar 1930.

³⁰¹ Kaks marssalit.

³⁰² H. Устрялов. Итальянский фашизм. Москва, 1999. С. 164.

³⁰³ E. Nolte. Vierzig Jahre Theorien über den Faschismus. // Theorien über den Faschismus. Köln, 1972. S. 15.

³⁰⁴ Ibid. S. 17.

fašismikajastust pidi varjutama informatsiooni- ja kogemustepuudus, hilisemat informatsiooni moonutatus ja soov säilitada sõbralikke riiklikke suhteid. Vähem märgatavad on lehtedevahelised erinevused – kui algul nimetab üks leht fašiste kommunistide ja teine sotsialistide vastaseks, siis hiljem märkab ka teine, et ollakse ka kommunistide vastu. Kui Eesti päevalehed jõudsid fašistliku juhikultuse käsitlemiseni ja levitamiseni, polnud nende silmis B. Mussolinile juhi kohal sisuliselt konkurenti.

Hiljem kirja pandud ajakirjandusteooria järgi teeb sündmusest uudise sageli selles osaleja tuntus.³⁰⁵ Sellega on seletatav, miks toodi pärast B. Mussolini tuntuks saamist tema kohta üha uut informatsiooni. Suhteliselt sageli kirjutati 1920. aastatel ka Fiume vallutajanast kirjanik G. D'Annunziost, keda võib samuti seostada fašismiga, kuigi ta kaotas kiiresti oma poliitilise tähtsuse. On väidetud, et B. Mussolini isikukultust hakkas soodustama alles aastal 1926 parteisekretäriks saanud Augusto Turati,³⁰⁶ kuid Eesti päevalehti vaadates on selge, et see kultus oli varem olemas, sest mõned teda kõige positiivsemalt näidanud artiklid olid juba ilmunud.

Töö lisas on näidatud, et enamus Itaalia fašismist rääkivaid artikleid olid anonüümsed. Sama kehtib selles peatükis vaadeldute kohta.

³⁰⁵ P. Pullerits. Ajakirjanduse põhižanrid: uudis, olemuslugu, juhtkiri. Tartu, 1997. Lk. 13.

³⁰⁶ Д. МэК Смур, 1995. С. 146.

TEINE PEATÜKK VARANE FAŠISM

FAŠISTLIK LIIKUMINE

Fašismi algus. Fašistliku liikumise tekkimise ajal Itaalias oli Eestis käimas Vabadussõda, mis piiras ajalehtede mahtu ja keskendas tähelepanu kohalikele sündmustele – aastal 1919 tõusis kohalike sõnumite osakaal “Postimehes” avaldatute hulgas 63%-le varasema 40% asemel.¹ Fašismi tekkest ja olemasolust esialgu Eestis ei kirjutatud. Fašismi tekkele tähelepanu pööramiseks puudus põhjus Eestis toimuvast sõltumata. Uus mõiste sai itaalia keeles silmapaistvaks alles aasta 1920 sügisel,² veel samal aastal kirjutas ka B. Mussolini sõna ‘fašism’ jutumärkides.³ B. Mussolini on meenutanud lõbusa asjaoluna, et 23. märtsil 1919 Milanos toimunud uue organisatsiooni – *Fascio di Combattimento*⁴ – esimesele koosolekule ka Itaalia lehtedes väga vähe tähelepanu pöörati.⁵ Ei olnud põhjust nõuda Eesti ajakirjanikelt suuremat ettenägelikkust teise riigi asjade suhtes.

Itaalia fašismist kirjutama hakkamise ajaks oli Eestis olemas enamvähem vaba ajakirjandus. Aprillis 1920 kaotati Eestis sõjatsensuur,⁶ kuid ka välismaailmast kirjutades tuli siiski arvestada mõningate piirangutega, mis viisid märtsis 1921 Tallinnas ilmunud venekeelse lehe “Narodnoje Delo” sulgemisele nõukogudevastase vaenu õhutamise tõttu.⁷ Itaaliast kui kaugemast riigist sai küll kirjutada vabamalt, aga fašistide kommunismivastasest võitlusest kirjutades oli teoreetiliselt samuti võimalik jõuda nõukogudevastase vaenu õhutamiseni.

¹ M. Rüga, E. Lauk. Uudisžanri muutumine ajalehes Postimees aastatel 1892–1919.// Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1940. Lk. 69.

² S. G. Payne, 1995. P. 96.

³ E. Nolte, 1965. P. 3.

⁴ *Fascio di Combattimento* – itaalia keeles Võitlusliit; uute liitude loomise järel kasutati mitmuse vormi *Fasci di Combattimento*.

⁵ B. Mussolini, 1939. Lk. 64.

⁶ E. Lauk. Eesti ajakirjanduse arengujooni XX sajandi algusest 1930. aastate lõpuni.// Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1940. Lk. 26.

⁷ A. Taal. Venekeelne ajakirjandus Eestis 1920. aastatel.// Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1940. Lk. 111.

Juba aasta 1920 lõpus ja aasta 1921 algul muutus peaaegu täielikult noore fašistliku organisatsiooni liikmeskond ja ideoloogia.⁸ Nihet poliitilisel skaalal nähakse tavaliselt toimununa vasakult paremale. Eesti päevalehed hakkasid kirjutama alles sellest liikumise arengufaasist. Aastal 1940 kirjutab “Päevaleht”, et B. Mussolini oli sotsialist veel fašistliku organisatsiooni asutamisest võimuletulekuni.⁹ Kuigi sotsialistlikuna on käsitletud ka fašismi võimulolekuaegset poliitikat, on liialdatud lehe arvamus, et suurem suunamuutus toimus alles võimuletulekuga.

Sõnumid uue nähtuse olemasolust jõudsid Eesti päevalehtedesse, kui fašistliku liikumise mõju kasvas. “Vaba Maa” ei lugenud seejuures liikumise alguseks mitte nimetatud koosolekut, nagu seda enamasti tehakse, vaid arvas tegemist olevat Esimese maailmasõja ajal tekkinud liitudega, mis algselt võitlesid sõja jätkamise vastastega.¹⁰ Ka S. Payne alustab fašismi ajalugu aastast 1914.¹¹ B. Mussolini on pidanud fašistliku liikumise alguseks ka maimässu Itaalia sõtta astumise nimel 1915.¹² Seega toetas “Vaba Maa” tema püüdeid anda fašismile auväärsemat ehk pikemat ja saavutusterohkemat ajalugu, kuigi oleks võinud võtta eesmärgiks ka kiirema tõusu näitamise ja sõjavapustuste järel oli Euroopas kasvanud sõjavastaste hulk.

Oluline on aga, et itaalia keeles on sõna *fascismo* midagi erinevat nendest keeltest, kus seda kasutatakse võõrsõnana. B. Mussolini autobiograafias on eesti keelde tõlgitud enne maimässu toimunud sündmustega seoses: “asutasin fašistide liidu”, mis tähendab seda, et asutati organisatsioon, mille nimetuses kasutati sõna ‘*fascio*’, mis juba varem olemas olnuna tähistab üksnes organisatsiooni tüüpi. B. Mussolinit nimetas esimese sõjaaegse *fascio* asutajaks aastal 1932 ka “Vaba Maa”.¹³ B. Mussolini ühines aga tema mainitud organisatsiooniga paar kuud pärast selle tegelikku asutamist.¹⁴ Organisatsiooni tegevuse ajal identifitseeris B. Mussolini ennast jätkuvalt sotsialistina, mida näitab asjaolu, et juuli lõpuni 1918 oli tema ajalehe päisesse kirjutatud “sotsialistlik päevaleht”.¹⁵ See näitab, et sotsialismi ja fašismi eristades ei peaks selle perioodi B. Mussolinit nimetama fašistiks. Ent südames vanaks sotsialistiks olevat nimetas ta end aga ka Salò vabariigi päevil.¹⁶ Aastal 1932 “Vaba Maa” avaldatud intervjuus ütles ta aga, et Itaalia süsteem ei

⁸ S. G. Payne, 1995. P. 98.

⁹ Kõikide silmad vaatavad Mussolinile.// Pvl. 9. mai 1940.

¹⁰ A(do). A(nderkopp). Kommunistid ja Itaalia parlamendi valimised.// VM. 19. mai 1921.

¹¹ S. G. Payne, 1995.

¹² Д. Мэк Смум. 1995. С. 9.

¹³ (Eduard) L(aaman). 10 aastat fashismi ja meie vabadussõjalased.// VM. 6. november 1932.

¹⁴ S. G. Payne, 1995. P. 81, 85.

¹⁵ A. J. De Grand. Fascist Italy and Nazi Germany: The ‘fascist’ style of rule. London, New York, 1996. P. 11.

¹⁶ C. Hibbert, 1997. Lk. 312.

ole riiklik sotsialism, vaid riiklik interventsioon,¹⁷ mis näitab veelkord, et ta ei samastanud oma sotsialistlikku ja fašistlikku tegevust.

“Päevalehes” tutvustas Hans Rebase¹⁸ artikkel Itaalia fašiste juulis 1921 esmalt “iseäralise grupina”, kelle ülesandeks kommunistide vastu võitlemine ja tarbekorral ka nende vastu “tegelikult väljaastumine”; grupina, mis on maailmavaateliselt kireva koosseisuga ja mille juhte on pidevalt näha Rooma tänavatel kõnesid pidamas.¹⁹ Selline esmane vastandamine konkreetse jõuga võiks lugeja teadvuses kergesti kinnistuda, kui ta ainult iga artiklit loeks. See võib kinnistuda aga ka ajakirjaniku enda teadvuses. Fašistide suhtumine kommunismi oli siiski vastuoluline – aastal 1932 “Vaba Maa” avaldatud intervjuus võttis B. Mussolini omaks, et aastatel 1919 ja 1920 oli kirjutanud, et V. Lenin on päästnud Venemaa isevalitsusest ja Venemaa saab kõige produktiivsemaks maaks maailmas.²⁰ Rooma mainimine H. Rebase kirjutises tuleb sellest, et see oli pealinnana välismaalastele paremini nähtav, kuid fašistide tegevus sai alguse ikkagi põhjapoolsemast Itaaliast. Roomas märgatavaks muutumisega muututi seega tähelepanevaks ka välisajakirjanikele, kes varem võisid seda pidada pelgalt piirkondlikuks nähtuseks.

Novembris 1922 kirjutati ka “Päevalehes”, et fašistliku liikumise algus aastasse 1915 ulatub, selle “õige, teaduslik organiseerimine” algas aga selle lehe järgi siiski aastal 1919.²¹ Kui teaduslikkuse all pole mõeldud teadlikkust, tähendab see märgatavat tunnustust, kuid on põhjendamatu rääkida aasta 1919 puhul suuremast teaduslikkusest kui aasta 1915 puhul. Liikumisel sõttaastumise nimel olid selged põhjendused, hiljem universaalsemat liikumist asutades muututi hägusemaks.

“Postimees” mainis jaanuaris 1922, et Itaalia oludele iseloomulikuna on olemas “niisugune kodanlaste-rahvuslaste võitlusorganisatsioon kui fascism”, mille peaülesandeks sel hetkel olevat võitlus sotsialistide vastu igasuguste abinõudega.²² Sotsialistid olid tõepoolest kommunistidest märgatavalt olulisemad, kuigi nende vastu oli vaen väiksem. Itaalia Kommunistlik Partei asutati alles 21. jaanuaril 1921, selle liikmed kuulusid varem eraldi rühmitustena Itaalia Sotsialistliku Partei koosseisu. Nii oli varem kommunistidega võideldes võideldud ühtlasi sotsialistliku partei liikmetega. Sotsialistid olid aga ühinenud Kommunistliku Internatsionaaliga. “Postimees” mainis, et fašistide allorganisatsioonide võrk ulatub üle kogu maa, eriti tugev on see Põhja-Itaalias. Sellega

¹⁷ -g. Mussolini vestlused Emil Ludvigiga.// VM. 1. september 1932.

¹⁸ Hans Rebane (1882–1961) – ajakirjanik, poliitik ja diplomaat, 1918–27 “Päevalehe” peatoimetaja. Seotud Põllumeestekogudega. 1927–28 välisminister.

¹⁹ H. Rebane. Itaalia saadikutekogus.// Pvl. 3. juuli 1921.

²⁰ -g. Mussolini vestlused Emil Ludvigiga.

²¹ Victor Poom. “Fascio”.// Pvl. 12. november 1922.

²² Itaalia sisemised raskused.// Pm. 5. jaanuar 1922.

polnud veel midagi öeldud liikumise keskse juhtimise kohta. Fašistliku liikumise äärmuste vastu olevat “kodanlaste eneste” hulgast hääled kostma hakanud. On enesestmõistetav, et kõigil erinevatel parteidel on eriarvamusi, kui nad ühineda ei otsusta, kuid Itaalia puhul on kummaline just võimulolijate soosiv suhtumine fašistide vägivalldategudesse. Fašistide ja sotsialistide suhete paranemiseks pidas artikli autor vajalikuks sotsialistide valitsusseastumist. Tegelikult tõi reformisotsialist I. Bonomi juhitud valitsus kaasa suhete edasise teravnemise. Ajakirjanik ei hinnanud õieti fašistide leppimatuse astet.

Fašiste kommunistide või sotsialistide vastu võitlejateks pidades näidati asja lihtsustatuna, sest nende rünnakud olid suunatud ka kodanlike parteide – vabariiklaste ja liberaalide, eriti aga katoliikliku Rahvapartei kohalike organisatsioonide vastu.²³ Üleriigilisel tasandil seisis ainukese liikumisena fašistide-vastase relvastatud võitluse taga anarhism.²⁴ J. Tõrvand²⁵ arvas novembris 1935 “Päevalehes”, et B. Mussolini fašistlikku liikumist asutades õigusega ei näinud teist teed peale relvastatud võitluse riigi anarhiast päästmiseks.²⁶ Siiski võib ka fašistide peetud relvastatud võitlust pidada anarhia tundemärgiks, kuni nad polnud veel võimul.

Aastal 1938 “Postimehes” ära toodud Angelika Balabanova kirjutises öeldi, et aastal 1920 pakkus B. Mussolini fašiste ametiühingute teenistusse, et vägivaldselt võim haarata ja kommunism maksma panna.²⁷ Sellistest salajastest ettepanekutest ei saanud 1920. aastate päevalehed veel midagi kirjutada. Pole ka selge, mida oleks B. Mussolini vägivaldse võimuhaaramise järel tegelikult teinud, kui see informatsioon tõele vastab. E. Wiskemann kinnitab, et B. Mussolini võttis kursi paremale ja hakkas uusi liitlasi otsima alles pärast Milano metallitöölise vabrikute okupeerimise ebaõnnestumist augustis 1920.²⁸

“Vaba Maa” tõi aastal 1921 ära Itaalia ametliku esindaja Eestis Paolo Brenna arvamuse fašistliku liikumise kohta, kes nimetas seda algupäraseks ja Itaalia ühiskonna võimet end ise anarhistlike elementide vastu kaitsta näitavaks.²⁹ Selline suhtumine oli ilmselt levinud Itaalia karjääridiplomaatide hulgas laiemalt, kuna neid on nähtud piisavalt rahvuslikult meelestatutena selle jaoks, et kasutada fašismi agressiivsust Prantsusmaa ja Suurbritannia järeleandmistele

²³ История Италии. Том 3. 1971. С. 30.

²⁴ T. Abse. Italian workers and Italian Fascism.// Fascist Italy and Nazi Germany, 1996. P. 42.

²⁵ Juhan Tõrvand (1883–1942) kindralmajor, seotud vabadussõjalaste liikumisega.

²⁶ J. Tõrvand. Itaalia sõjaliselt.// Pvl. 5. november 1935.

²⁷ Mehed, keda maailm nimetab suurteks.// Pm. 5. september 1938.

²⁸ E. Wiskemann, 1949. P. 8.

²⁹ Jutuajamine uue Itaalia saadikuga Eestis hra Paolo Brenna'ga.// VM. 30. august 1921.

hirmutamiseks.³⁰ P. Brenna sõnades kõlavad aga juba otseselt fašistlikud noodid. Võib uskuda, et ta oli oma kodumaal toimuvast hästi informeeritud ja hindas fašiste nende tegeliku poliitika põhjal.

Detsembris 1933 kirjutas “Vaba Maa”, et kõige suurema osa fašistidest liikumise päevil moodustasid igasugused rahulolematud, kes fašistide hulgas võisid “välja sõimata oma kibedust ja viha”.³¹ Selline sõnastus näitab selget lugupidamatust fašistliku liikumise vastu. Kuid rahulolematud olid olnud ka fašistide põhivastased, kuigi rahulolematuse objektid olid paljuski erinevad.

Segadust võib tekitada liikumise ja partei mõistete eristamine. Vormiliselt otsustas Itaalia fašistide üleriigiline kongress 7.–10. novembril 1921 muuta liikumise parteiks,³² kuid selline organisatsiooniline muutus pole kaugeltki mitte sama oluline kui fašistide pääsemine valitsusse järgmisel aastal, mistõttu esimene sündmustest on vähem sobiv uue perioodi alguse märkimiseks fašismi ajaloo kirjutamisel. Parteide ja liikumiste vahele ei saa selget eraldusjoont tõmmata ja antud sündmust tuleb lugeda eeskätt fašistide enesetunnetuse küsimuseks. Ka parteid on vaadeldavad liikumistena, kuigi neid on vahel eristatud. “Vabas Maas” kirjutas Eldor Fählmann³³ veel fašistliku valitsuse võimul olles, et “fascism ei ole üldse mitte erakond”, vaid “oma juhtide poolt osavasti ellukutsutud ja juhitud rahvaliidumine”.³⁴ Ka B. Mussolini ise kirjutab, et tema arvamuseks on alati, et fašismi iseloomustavaks jooneks peab olema antiparteilikkus,³⁵ ometi räägib ta samas teoses järgnevalt ka sellest, kuidas tema juhitud liikumine parteiks muudeti.³⁶ Valitsusaparaadi osaks muudetud fašistlikku erakonda on siiski raske rahvaliidumisena mõista. On vaidlustatud isegi partei nimetuse kasutatavust organisatsioonide puhul, mil pole legaalseid kodumaiseid konkurente.

“Marss Rooma”. Fašistlik liikumine kulmineerus oktoobri lõpul 1922, kui fašistide Napolis toimunud kongressil valitsusele esitatud võimu üleandmise nõudega ultimaatumi täitmata jäämisel toimus “marss Rooma”, saavutati B. Mussolini nimetamine peaministriks ja ühtlasi saabus lõpp liikumise perioodile ja algas fašistliku režiimi ülesehitamine.

“Vabas Maas” 24. oktoobril ilmunud artiklis püstitati seoses fašistide toimuva üleriigilise kongressiga küsimus – kas leidub valitsus, kes täidab fašistide tahtmist, või minnakse ise Rooma?³⁷ S. Payne järgi oli lõplik otsus Rooma marssida juba 16. ja 24. oktoobri vahel tehtud.³⁸ Kui ajakirjanik oli kursis Itaalia sündmustega, siis ta võis kasutada ennustamisel ka analoogia põhimõtet,

³⁰ A. Cassels, 1985. P. 79.

³¹ M. J. Just nagu meil!// VM. 10. detsember 1933.

³² S. G. Payne, 1995. P. 101.

³³ Eldor Fählmann (1899 – ?) – eesti majandusteadlane. 1919–24 õppis Berliini ja Frankfurdi üikoolides.

³⁴ Eldor Fählmann. Fascistide revolutsioon Itaalias.// VM. 14. november 1922.

³⁵ B. Mussolini, 1939. Lk. 61.

³⁶ Ibid. Lk. 115.

³⁷ A(do). A(nderkopp). Üks aste tagasikiskumise hoos.// VM. 24. oktoober 1922.

³⁸ S. G. Payne, 1995. P. 108.

sest olid juba toimunud marsid mitmesse teise linna. Fašistide nõudmistena nimetas “Vaba Maa” parlamendi laialisaatmist ja uue valimisseaduse maksmapanemist, “et sotsialistid sinna enam ei pääseks”. Tegelikult moodustasid fašistid Roomas valitsuse, kus oli ka sotsialistide esindaja³⁹ ning ei saatnud esialgu parlamenti laiali, ja ka selle järgmise koosseisu pääses uuest valimisseadusest hoolimata sotsialiste. Võimu haaramisel kasutasid fašistid ettekäändena bolševismiohtu, mis arvestataval kujul oli selleks ajaks juba möödunud, jäädes aastatesse 1919–20, mida Itaalias tuntakse *biennio rosso* ehk “kahe punase aastana”.⁴⁰ Ohu möödumist oli tunnistanud ka B. Mussolini ühes ajaleheartiklis.⁴¹ Eesti lehtede viimaste uudiste järgi võis aktsiooni aga pidada sotsialistide ja valitsuse vastu suunatuks.

Marsi toimumise päevana tuntud 28. oktoobril (tegelikult sisenesid fašistid Rooma alles 31. oktoobril, siis juba pidamaks võiduparaadi⁴²) ei näinud ajalehed aga ette Itaalias teoksil oleva pöörde ulatust. Teates Luigi Facta valitsuse tagasiastumise kohta öeldi, et fašistid saavad endale arvatavasti “töö ja avalikkude tööde ministri kohad” Vittorio Orlando ja Giovanni Giolittiga sõlmitud koalitsioonilepingu järgi.⁴³ Ei arvatud, et fašistid võiksid endale saada peaministri koha, nagu see B. Mussolini ametisse nimetamisega 31. oktoobril tegelikkuses juhtus. Arvestades fašistide vähest esindatust parlamendis, oli aga arvamus nende teisejärgulisest osast tulevases valitsuses igati põhjendatud. Ka Itaalias esines sündmuste alahindamist – Itaalia vasakpoolse opositsiooni tähelepanu oli keskendatud Moskvas toimunud Kommunistliku Internatsionaali kongressile, kus avaldatud survet sotsialistidega leppimiseks pidas Itaalia kommunistide juht Amadeo Bordiga fašistide võimuhaaramisest suuremaks ohuks,⁴⁴ pahempoolsete sotsialistide juhtkonnas ei võetud B. Mussolini Napolis peetud kõnes öeldud sõnu peatsest Rooma saabumisest tõsiselt.⁴⁵ Fašistide valitsuse pääsemise ennustamine ei ole aga ajakirjanduse suure võimekuse tõestuseks, sest seda sai teha lihtsalt tuginedes Itaalia liberaalsete poliitikute avalikele ettepanekutele.

29. oktoobri lehenumbriisse jõudnud ETA eelmisel päeval edastatud teade ütles, et “fascistide poolt ette kuulutatud riigipöõrega” on 27. oktoobri lõuna ajal algust tehtud, kavandatud

³⁹ B. Mussolini, 1939. Lk. 150–151; A. Cassels, 1985. P. 42.

⁴⁰ A. Cassels, 1985. P. 24–25.

⁴¹ S. G. Payne, 1995. P. 100.

⁴² Ibid. P. 110.

⁴³ Itaalia valitsus lahkunud.// VM. 28. oktoober 1922.

⁴⁴ A. De Grand. The Italian Left in the Twentieth Century: A History of the Socialist and Communist Parties. Bloomington, Indianapolis, 1989. P. 52.

⁴⁵ G. Tamburrano. Survival in Defeat: Pietro Nenni.// Italian Socialism: Between Politics and History. Amherst, 1996. P. 61–62.

“pealetungimine Roomale” leiab aga kindlasti väga tugevat vastupanu.⁴⁶ Tegelikult vastupanu ei avaldatud. On kaheldud, kas sõjavägi oleks kuuletunud, kui talle selleks käsk oleks antud.

“Postimehe” arvates leidis Itaalias aset “fascistline riigipööre”.⁴⁷ Avaldati arvamust, et sõjalised kokkupõrked fašistide ja valitsusvägede vahel olid möödapääsmatutena tundunud, kuid nende toimumata jäämine olevat arusaadav, sest ülekaal olevat täielikult fašistide poolel, kelle jõud miljoni meheni olevat ulatunud. “Vaba Maa” oli kirjutanud nädal varem, et fašistide arv on “üle miljoni kaugelt, kusjuures kindlasti korraldatud jõud 600 tuhande mehe peale ulatuvad”.⁴⁸ B. Mussolini kirjutab 300 000 mustsärklase mobiliseerimisest,⁴⁹ kuigi see iseenesest ei välista reservide olemasolu. Aastal 1932 kirjutas E. Laaman “Vabas Maas”, et Rooma marsiti 40 000 mehega.⁵⁰ A. Cassels arvab, et Rooma ründamiseks valmistus kõigest umbes 17 000 võitlejat, kelle tagasilöömiseks oli valitsusel rohkem kui küllalt jõudu.⁵¹ Aastal 1933 tõi ka “Vaba Maa” juba ära Itaalia vägede ülemjuhataja P. Badoglio sõnad, et oleks piisanud viiest minutist kuulipildujatulest ja fašismi ei oleks enam olnud.⁵² See võiks küll tähendada, et arvukad fašistlikud jõud olid lihtsalt halvemini relvastatud. Fašistliku organisatsiooni liikmete koguarv oli 1922. aasta lõpuks vaevalt 300 000, miljoni piiri ületas see alles aastal 1927.⁵³ Fašistide jõudude suuruse ülehindamine on aga arusaadav, kuna nad käitusid Itaalia tänavatel kõigist teistest poliitilistest jõududest agressiivsemalt. Initsiatiiv võib tagada üleoleku ka väiksemate jõudude korral. Võib siiski arvata, et liikumise perioodil oli fašistide kindla poolehoidjaskonna arv suurem formaalse liikmeskonna omast, kuna hiljem võimuparteiga palju ükskõikseid ja isegi fašismi vastaseid liitus.

“Päevalehes” Viktor Poomi artiklis avaldati arvamust, et fašistide võimuletulek oli “tõsine revolutsioon, mis rahva ja kuninga poolt tehti parlamendi kommete langemise vastu”.⁵⁴ Revolutsiooniliseks võib ehk pidada fašismi tõusu üldisemalt, “marss Rooma” ja B. Mussolini peaministriks nimetamine üksi ei olnud selleks piisavalt murrangulised. Samas kiideti B. Mussolinit selle eest, et ta küpse poliitikamehena maa rahu eest hoolitsedes parlamenti laiali ei ajanud, kuigi fašistide kongressil enne marssi seda nõudis. Seejuures ei märka V. Poom kritiseerida B. Mussolinit sõnade ja tegude lahkumineku pärast.

⁴⁶ *Eta*. Riigipööre Itaalias.// VM. 29. oktoober 1922.

⁴⁷ Fascistline riigipööre Itaalias.// Pm. 31. oktoober 1922.

⁴⁸ A(do). A(nderkopp). Üks aste tagasikiskumise hoos.

⁴⁹ *B. Mussolini*, 1939. Lk. 147.

⁵⁰ (*Eduard*) *L(aaman)*. 10 aastat faschismi ja meie vabadussõjalased.

⁵¹ *A. Cassels*, 1985. P. 39.

⁵² *M. J. Just* nagu meil!

⁵³ *W. Schieder*. Der Strukturwandel der faschistischen Partei Italiens in der Phase der Herrschaftsstabilisierung.// *Faschismus als soziale Bewegung: Deutschland und Italien im Vergleich*. Göttingen, 1983. S. 80.

⁵⁴ *Viktor Poom*. Mussolini ja fascistide poliitika.// Pvl. 14. november 1922.

Peale riigipöörde ja revolutsiooni nimetuse andmise väideti Itaalias tegemist olevat ka vasturevolutsiooniga, seda samas artiklis, mille pealkiri rääkis riigipöördest.⁵⁵ Igatahes nähti “marssi Rooma” millegi suuremana, kui on seda teinud hilisemad autorid, kellest M. Hagopiani järgi see kujutas endast “midagi ehtsa riigipöörde ja üleskõetud poliitilise demonstratsiooni vahepealset”.⁵⁶ Ülespuhutud väljendusviisi võib osalt seletada ajakirjandusliku stiili omapäraga, kuid see jääb siiski alla B. Mussolini mõtteavaldusele, kes pidas võimalikuks, et tegemist on uue tsivilisatsiooni koidikuga.⁵⁷ Aastal 1924 ütles B. Mussolini aga parteikaaslastele, et “marss Rooma” oli “revolutsiooniline tegu või võidukas mäss, mitte revolutsioon. Revolutsioon tuleb hiljem.”⁵⁸ M. Blinkhorni järgi ei olnud aastal 1922 fašistide hulgas siiski veel selget kokkulepet, kas fašism peaks olema midagi ajutist või püsivat.⁵⁹

Jaanuaris 1938 kirjutas A. F. “Postimehes”, et B. Mussolini võimule pääsemine oli küll revolutsiooniline akt, kuid valitsuse moodustamise usaldamine talle toimus põhiseaduslikul teel.⁶⁰ Seega nägi autor pöörde revolutsioonilisust sisulisest, mitte juriidilisest küljest. Selles võidi näha võrdlust ka Eestiga, kus rõhutati, et vahepeal toimunud pööre oli seaduslik. Pöörde seaduslikkusest rääkimine tähendab selle positiivsete külgede väljatoomist, seda kipub olema ka pöörde suurusest rääkimine, kui selle sisu otsesõnu hukka ei mõisteta.

Fašistide võimuletuleku aeg kõigile ajakirjanikele meelde ei jäänud, mida näitab asjaolu, et aastal 1939 väitis “Päevaleht”, et “fašistliku pöörde aastapäeva” pühitsetakse 26. augustil.⁶¹ Eksiarvamus võis lähtuda mingist konkreetsest üritusest, kuid aastal 1939 see toimuda ei saanud, sest siis polnud tegemist ümmarguse aastapäevaga.

Fašismi võimuletuleku põhjused. M. Knox väidab, et fašismi võimuletuleku tegid võimalikuks, kui mitte vajalikuks, jooned, mis tehti võimalikuks maa territoriaalse ühendamise perioodi ja selle tulemustega – Itaalia taganttulija staatus rõhutas vältimatut lahkuminekut taotluste ja tegelikkuse vahel, ühelt poolt olemasoleva rahvusriigi ebatäiuslikkuse ja teiselt poolt Euroopa kultuurilise hegemoonia ja tõelise suurvõimustaatus vahel.⁶² Eestlane seda Itaaliale ei taotlenud, mis vähendas selliselt iseloomustatud fašismi mõistmise võimalusi.

⁵⁵ D.N. Fascistide riigipööre Itaalias.// VM. 1. november 1922.

⁵⁶ M. N. Hagopian, 1993. Lk. 145.

⁵⁷ B. Mussolini, 1939. Lk. 154.

⁵⁸ L. P. Baradat, 1984. P. 69.

⁵⁹ M. Blinkhorn, 1984. P. 18.

⁶⁰ A. F. Erakondade-riigi hävitamine Itaalias.// Pm. 17. jaanuar 1938.

⁶¹ Jaapan ühineb Saksa-Itaalia sõjalise liiduga.// Pvl. 6. august 1939.

⁶² M. Knox, 2000. P. 50.

Aastal 1930 kirjutati “Päevalehes”, et Euroopa sotsialistid peavad demokraatia surmajaks ja fašismi teerajajaks proportsionaalset valimisviisi.⁶³ (Eesti sotsialiste seevastu nimetati olemasoleva valimiskorra kaitsjateks). See valimisviis tegevat enamuse kujundamise väga raskeks, viivat parlamendi tegevusetusele, erakondlikule tardumusele ja juhtide väljavaliku puudusele ning loobuvat vabameelsusest ja individuaalsusest (arvatavasti nimekirjavalimiste tõttu, kui mitte võitja omapära allasurumise pärast). Proportsionaalses valimisviisis fašismi võimuletooja nägijatest nimetati Herman Hellerit ja Pietro Nennit. Mööda vaadati aga asjaolust, et oma võimu kindlustamiseks ja suurendamiseks võtsid fašistid ise kasutusele majoritaarse valimisviisi proportsionaalse asemel. Muidugi saab öelda ka, et nende võimuletulekule aitasid siiski kaasa puudused, kuivõrd nemad taotlesid nende kõrvaldamist. Märkimist väärib siiski ka see, et pärast Teist maailmasõda Itaalias ega paljudes teistes riikides proportsionaalne valimisviis neofašistidele edu pole toonud. Võibolla on see aga tingitud varem puudunud ajaloolise kogemuse olemasolust. S. Payne toob esile, et maailmasõdade vahel kadus demokraatia nendes riikides, kus meeste üldine valimisõigus hilja kehtestati.⁶⁴ Tolleaegsed päevalehed ei saanud soovitada negatiivsete kogemuste omandamist, vaid pidid otsima parimat võimalikku lahendust.

Aastal 1936 avaldas “Päevaleht” Austen Chamberlaini kirjutise, kus öeldi, et Euroopa demokraatiate nõrkus seisis selles, et nad ei osanud ühendada rahva ja parlamendi kontrolliõigust tugeva ja stabiilse valitsusvõimuga.⁶⁵ See tähendab nii demokraatiate kritiseerimist nõrga valitsuse pärast kui ka fašismi kritiseerimist kontrolliõiguse puudumise pärast. Aastal 1937 avaldati aga “Päevalehes” itaalia ajaloolase Guglielmo Ferrero⁶⁶ kirjutis, kus öeldi, et fašismieelne liberaalne režiim Itaalias oli sama vähe demokraatlik kui fašistlik režiim.⁶⁷ Kahte seisukohta liites võiks järeldada, et fašismi võimuletulekuga Itaalias vähemalt üks kahest olemasolnud puudusest kõrvaldati. See ei tähenda, et autorid ise oleksid jõudnud üksmeelele.

Juulis 1934 kirjutati “Päevalehes” Šveitsi professori A. Eggeri raamatust, kus väideti, et “tänapäeva natsionalistlikud diktatuurid” on sündinud “sõja- ja pärastõjaaegsest hädast”.⁶⁸ Ka E. Nolte on nimetanud kogu fašismi sõja lapseks⁶⁹ ning S. Payne Esimese maailmasõja otseseks produktiks.⁷⁰ Fašistliku liikumise tekkimise aja tõttu on kerge seostada selle esilekerkimist sõjaga,

⁶³ Proportsionaalne valimisviis – demokraatia hävitaja ja fashismi teetasandaja.// Pvl. 11. september 1930.

⁶⁴ S. G. Payne, 1995. P. 130.

⁶⁵ Austen Chamberlain. Euroopa demokraatia kokkuvarisemine.// Pvl. 13. oktoober 1936.

⁶⁶ Guglielmo Ferrero – Genfi ülikooli professor.

⁶⁷ Guglielmo Ferrero. Vatikani saladused.// Pvl. 30. juuli 1937.

⁶⁸ J. Demokraatia – dünaamiline riigivorm.// Pvl. 20. juuli 1934.

⁶⁹ E. Nolte, 1965. P. 5.

⁷⁰ S. Payne, 1987. P. 3.

võib rääkida sõja ajal toimunud mentaliteedimuutustest ja rahulolematusest sõja tulemustega, kuid see ei seleta, miks olid fašistliku ideoloogia põhielemendid juba varem välja kujunenud.

“Päevaleht” tõi aastal 1932 esile, et enne fašistide võimuletulekut oli väga käest ära ka Itaalia rahanduslik olukord.⁷¹ Nii anti mõista, nagu oleks võinud ka sellel olla oma osa fašistide võimuletulekus. A. De Grandi järgi ületati aga majanduslik madalseis juba enne fašistide võimuletulekut.⁷² See ei tähenda siiski, nagu poleks nende võimuletulek võinud osaliselt olla majanduskriisi järelmõju, sest kriisieelse olukorra taastumine võtab aega ja vahepeal on kadunud usaldus võimulolijate vastu. Teema oli päevakohane seoses uue majanduskriisiga ja viitas justkui Eesti probleemide lahendusvõimalusele.

Aastal 1935 tõi “Postimees” ära Tšehhoslovakkia välisministri E. Beneši kõne, milles öeldi, et “fascistlikud, rahvussotsialistlikud, kommunistlikud, seisuslikud ja kõik teised reaktsiooni sordid” võlgnevad tänu võidu eest sellele, et demokraatia ei olnud piisavalt küps sõja- ja pärastsõjaaegseteks suurteks muudatusteks, esimese põhjusena aga inimeste ja parteide saamatusele.⁷³ Jääb küsimuseks, kuidas oleks saanud inimloomust parandada või demokraatia küpsemisel astmeid vahele jätta.

Aastal 1935 kirjutas J. Tõrvand “Päevalehes”, et Esimene maailmasõda oli kutsunud välja “kommunistlikud vaimud” ja seoses pettumisega Versailles’ rahulepingus ähvardas Itaaliat anarhia, fašism aga päästis Itaalia.⁷⁴ Tegelikult toetasid Versailles’ rahulepingus pettunud pigem fašiste kui kommuniste, fašistide revisionistliku välispoliitilise programmi tõttu. Toetada oli siiski võimalik ka vasakpoolseid, kes tõid esile peetud sõja mõttetust.

Aastal 1936 kirjutas Guglielmo Ferrero “Päevalehes” avaldatud artiklis, et fašism pole muud kui monarhia agoonia – Itaalia monarhia läks kaasa fašismiga, sest ta kartis revolutsioonilisi jõude, mis olid teised monarhiad kukutanud.⁷⁵ Kuningal ei olnud kahtlemata osa algselt antimonarhistliku fašismi tekkes, kuid ei saa kontrollida, kas fašistidel oleks õnnestunud võimule tulla, kui kuningas oleks B. Mussolinile peaministri koha pakkumise asemel käskinud Rooma suunas marssivate fašistide pihta tule avada. G. Ferrero kirjutis on siiski fašismi osa pisendav ja kuninga osa suurendav.

Aastal 1937 tõi “Postimees” ära Tallinnas esinenud Šveitsi kirjaniku ja sotsioloogi Hans Zbindeni arvamuse, et diktatuuride kiire võrsumise taga seisab demokraatia väsimus, tüdimus ja

⁷¹ Faschismi 10. a. juubel.// Pvl. 26. oktoober 1932.

⁷² A. J. De Grand, 1996. P. 25.

⁷³ Tulevik demokraatia päralt.// Pm. 15. veebruar 1935.

⁷⁴ J. Tõrvand. “Itaalia peab end välja sirutama, või ta plahvatab”.// Pvl. 30. september 1935.

⁷⁵ Guglielmo Ferrero. Majandusliku õitsengu poliitilisi tingimusi.// Pvl. 27. november 1936.

sihitus.⁷⁶ Seega räägiks ta justkui eespool mainitud demokraatia ebaküpsuse asemel demokraatia üleküpsemisest. Teise maailmasõja järgne periood on aga näidanud, et demokraatia aegumisest rääkimine oli kas liiga varajane või üldse põhjendamatu.

SISEPOLIITIKA PÄRAST VÕIMULETULEKUT

Valitsemise algus. Fašistlik režiim kujunes välja aastatel 1922–1925. Aastal 1931 “Postimehes” ära toodud Itaalias elanud Ernst Eini ettekandes öeldi, et fašistlik liikumine sai alguse aastal 1922,⁷⁷ millega lahutati tegelik liikumise periood fašistide võimuloleku perioodist. Tegemist võis olla siiski lihtsa mäluveaga, mitte ‘liikumise’ sõnale kummalise tähenduse omistamisega. Arusaadavalt pidid võimul olevad fašistid leidma suuremat ajakirjanduse tähelepanu kui opositsioonis olnud. Esialgu ei olnud tähelepanu siiski veel nii suur kui hilisemal perioodil, sest Itaalia ei olnud veel välispoliitiliselt piisavalt agressiivne.

Eesti päevalehtedes oli fašistide võimuletulekut Itaalias nimetatud küll riigipöördeks, aga Eesti riigil sealse uue valitsuse tunnustamise suhtes kahtlusi ei tekkinud. Kuigi 31. oktoobril 1922 peaministriks saanud B. Mussolinil oli 535-kohalises parlamendi alamkojas vaid 35 oma partei liiget,⁷⁸ olid Eesti päevalehed tema valitsuse tuleviku suhtes optimistlikud, hoolimata sellest, et Eestis suurema oma erakonna osakaaluga valitsusjuhid kiiresti vahetunud olid – ametis oli juba kuues valitsus pärast Asutava Kogu kokkutulekut aastal 1919. Vahetult pärast B. Mussolini võimuletulekut arvas “Vaba Maa”, et sellega on Itaalias mitu aastat kestnud kriis lahendatud.⁷⁹ Sellega mindi lahku paljudest vaatlejatest, kelle arvates fašism ei pidanud kestma kolme kuudki.⁸⁰ “Vaba Maa” õigem hinnang võis paradoksaalsel moel tulla Itaalia olude halvemast tundmisest, kuid ka toetumisest fašistide endi sõnadele, kes oma plaane paremini teadsid, niivõrd kui neil neid oli. Uue valitsuse puhul ennustas “Vaba Maa” sisepoliitikas kõva kätt ja välispoliitikas “rahvusvaheliste vasturevolutsiooni jõudude” korraldamist. Viimases punktis võidi ennustamisel lähtuda arvatavast Nõukogude kommunistide eeskujust, kes aastal 1919 olid loonud Kommunistliku Internatsionaali.

B. Mussolini valitsuse alguse puhul kirjutas “Päevalehe” Pariisi kaastöölaine pikema artikli, mille järgi fašistid olevat üle läinud “rahulikule, ülesehitavale tööle – *fascio parlamentare*”.⁸¹ Tegelikult jätkus veel ka vägivald tänavatel. Artiklis iseloomustati uut valitsust tugeva ja jõulise, ja

⁷⁶ Demokraatia kriis on Euroopa kultuuri allakäik.// Pm. 28. oktoober 1937.

⁷⁷ *E(rnst). Ein.* Uus Itaalia.// Pm. 4. oktoober 1931.

⁷⁸ *A. Cassels*, 1985. P. 44.

⁷⁹ *D.N.* Fascistide riigipööre Itaalias.// VM. 1. november 1922.

⁸⁰ *L. Barzini*, 1964. P. 235.

⁸¹ *Viktor Poom.* Mussolini ja fascistide poliitika.// Pvl. 14. november 1922.

tutvustati valitsuse programmi, kus esiletõstmist leidsid “Itaalia majanduslise elu ülesehitamine, riigi rahanduse puudujäägi kaotamine, tööpuuduse ja väljarändamise probleemide lahendamine, reparaatsioonide ning liitlaste vaheliste võlgade küsimused”. C. Hibberti arvates B. Mussolinil peaministri kohta vastu võttes poliitilist programmi ei olnud.⁸² Programmi olemasolu või puudumine on aga suhteline. “Päevalehe” artikli autori arvates polnud fašistidel ühtegi sotsiaalset ega majanduslikku süsteemi “eesõigustamise väärilisena ette kindlaks määratud”. Loogiliselt võiks selle põhjal eeldada olemasoleva olukorra säilitamist, kuna ei ole otsustatud, mis suunas olukorda muuta. Fašistidega autor sõnastuse järgi otsustades kas nõustus või refereeris kommentaarideta nende mõtet, et “demokraatia on vananenud ja peab kaduma”, selle asemele pidavat tulema artiklis lahti seletamata jäänud “super-demokraatia”. Filoloogiliselt võttes on superdemokraatia siiski üksnes demokraatia täiuslikum vorm, mis tähendab, et termini valik oli ebaõnnestunud. Edaspidi seda ei korratudki.

Fašistid, kes enne valitsuse juhtimise enda kätte saamist olid nõudnud uue valimisseaduse vastuvõtmist, surusid 21. juuliks 1923 vastava otsuse ka tõepoolest läbi. Uue seaduse järgi pidi enim hääli saanud nimekiri omandama parlamendi alamkojas kaks kolmandikku kohtadest, tingimusel, et ta kogub vähemalt veerandi valimas käinute toetuse. Valimisseadust kirjeldades unustati aga vahel veerandi hääle nõuet mainida.⁸³ Praktilist tähtsust see kunagi ei omandanudki. “Vaba Maa” arvates oli see “täitsa uus süsteem”, sest “esimest korda küll parlamendi ajaloos saab rahvaesitajaks siin mitte saadik, vaid ainult partei”.⁸⁴ Uuelaadsust mõeldi seega Itaalia piires, sest ka Eestis koostasid valimisnimekirju erakonnad. Veel enne valimiste toimumist arvati, et selle seadusega fašistide võim kauemaks ajaks kindlustatud on.⁸⁵ Fašistid kogusid aga osalt tänu valimistulemuste võltsimisele niivõrd palju hääli (peaaegu kaks kolmandikku), et neil ei läinud uut seadust vajagi. M. Blinkhorni järgi saavutati see tulemus Lõuna-Itaalias tavalist riukamasinat kasutades, põhjas aga jäi võitlus piisavalt vabaks, et opositsioonil läheks liiga hästi valitsuse mugavuse jaoks.⁸⁶ C. Hibberti arvates võltsiti hääletussedeleid ja hääle kogusummat peaaegu igas valimisringkonnas, mida oli kokku 15.⁸⁷ Üheski välisriigis ei seatud siiski kahtluse alla fašistide võimu legitiimsust.

Fašismi kummalisena tunduvaid samme ei kiidetud heaks. Prantsuse “Temps’i” põhjal kirjutatud “Vaba Maa” artiklis nimetati fašistide kommet arvata aega endi võimuletulekust alates

⁸² C. Hibbert, 1997. Lk. 57.

⁸³ Kümme aastat fascio valitsust.// Pm. 28. oktoober 1932.

⁸⁴ Faschismi võidukäik Itaalias.// VM. 20. juuli 1923.

⁸⁵ Itaalia sisemine olukord ja vahekord Eestiga.// VM. 12. september 1923.

⁸⁶ M. Blinkhorn, 1984. P. 19.

⁸⁷ C. Hibbert, 1997. Lk. 65–66.

suurusehullustuseks.⁸⁸ Seda tehti hoolimata sellest, et 1927 kasutusele võetud uue ajaarvamisega kõrvuti vana kasutusele jäi.⁸⁹ “Vaba Maa” artiklist ei selgu, kas ajakirjanik üldse vana ajaarvamise jätkuvast kasutuselolekust teadlik oli. Üldiselt seda kindlasti arvati, pigem jäeti tähelepanuta uue olemasolu.

Tagasivaates aastal 1931 loetles E. Ein Itaalias aastatel 1922–25 läbiviidud reformidest koolireformi, kohtureformi ja rahandusreformi.⁹⁰ Ta avaldas kahtlust, kas mõni teine valitsus oleks neid nii kiiresti läbi viinud. Sellest võib aga välja lugeda ka usku, et teised poliitilised jõud ei olnud põhimõtteliselt nimetatud reformide vastu. Seega tundub, et E. Einile oli suudetud jätta mulje fašistlikust poliitikast kui suures osas ainuõigest.

Aastal 1938 kirjutas Nikolai Kann⁹¹ “Päevalehes” 1923. aasta haridusreformist, mille teostajatena nimetas haridusminister Giovanni Gentilet ja tema abi Nazareno Padellarot.⁹² Ta tõstis esile laulu, rahvapärase traditsiooni ja kodumaa kultuuri tutvustamise, kohalike murrakute õpetamise, kunsti ja usuõpetuse sisseviimist kooli. Autor hindas haridusreformi tulemusi positiivseteks, kuid arvas, et Eestil sealt midagi õppida pole, sest siinse kooli seisukord ei olegi nii halb olnud kui Itaalias varemalt. Positiivne suhtumine Itaalia haridusreformi on seletatav sellega, et selles ei ilmnenu kuigi suurel määral fašismi negatiivsemad jooned. Siiski on võimalik pidada näiteks kohustuslikku usuõpetust vägivaldseks. S. Payne järgi ei alanud tõsine pingutus koolide fašiseerimiseks enne aastat 1929.⁹³ Seetõttu olid N. Kanni kirjeldused ehk pisut vananenud.

Fašismi sisemised muutused. Kui Eesti Vabariigis ehitati üles demokraatlikku riiki ja oma traditsioonid tuli alles luua, siis Itaalias olid ilmunud fašistid seniste tavade purustajatena, nende juht B. Mussolini aga asus pärast riikliku võimu enda kätte saamist otsima kompromissi radikaalse liikumise ja vanade tavade vahel. Traditsioone omava riigi juhtimise juurde asumise ja uuelaadse fašistliku liikumise järjepidevuse vahelist vastuolu hästi iseloomustavad sõnad leidis valitsemise esimese aastapäeva pühitsemise puhul B. Mussolini öeldute hulgast “Päevalehe” kirjasatja K. E. Soans: “Ärge arvake, et minu smokingi all enam mu must särk pole”.⁹⁴ Nimelt hakkas B. Mussolini pärast peaministriks saamist paljude avalike esinemiste puhul kandma senise fašistide mundri asemel riigimeeste traditsioonilist riietust.⁹⁵ Mõned aastad hiljem aga, kui fašistide võim oli

⁸⁸ Moodne türannia Itaalias valmimas.// VM. 31. august 1924.

⁸⁹ История Италии. Том 3. 1971. С. 101.

⁹⁰ *E(rnst). Ein. Uus Itaalia.*

⁹¹ Nikolai Kann (1873–1948) – haridustegelane ja poliitik.

⁹² *N(ikolai) Kann. Faschistlik kool ja kasvatus Itaalias.*// Pvl. 21. veebruar 1938.

⁹³ *S. G. Payne, 1995. P. 220.*

⁹⁴ *K. E. Soans. Faschistide valitsemise aastapäeva pühitsemine.*// Pvl. 22. november 1923.

⁹⁵ *A. Cassels, 1985. P. 42.*

kindlustunud, muutis ta riietust vastupidises suunas.⁹⁶ Eestlaste jaoks oli riietusega poliitiliste vaadete väljendamine võõras kuni vabadussõjalaste liikumiseni. Siiski olid Itaalia fašistide mustad särgid laialt tuntud ja vabadussõjalasedki võtsid otsesemalt või kaudsemalt eeskuju Itaaliast.

Detsembris 1922 kirjutas “Postimees” B. Mussolini peale pandud lootustest juhtida fašistlikku liikumist vägivallalt korra ja seaduslikkuse juurde, mis saab raskusi valmistama, sest juba olevat liikumises vastuolusid märgata, mis võivad saada saatuslikuks nii liikumisele endale kui ka Itaalia tulevikule.⁹⁷ Lootused täitusid Itaalia fašismi arengu järgmisel, varase fašistliku režiimi perioodil, kui vägivald tõepoolest vaibus. Fašistliku Itaaliat kaugemas tulevikus see aga ei päästnud. Itaalia kui terviku pärast muretsemine näitab, et ajakirjanik nägi fašistlikku liikumise rolli positiivsena ja muretses, kas fašistid on üksmeelsed. Poliitilise organisatsiooni üksmeelsus tähendab aga selle demokraatiakaugust. Muretsemiseks andsid tõenäoliselt põhjust küll kõige radikaalsemad, seega ka täiesti demokraatiavaenulikud fašistid. Detsembris 1922 loodud Fašismi Suurnõukogu aitas esialgu siiski B. Mussolinil tugevdada võimu fašismi teise laine vana korda kukutada tahtvate fanaatikute üle.⁹⁸ Aastal 1932 kirjutati “Postimehes” ekslikult, et suurnõukogu juba algusest peale erakonna juhtivaks organiks oli.⁹⁹ Kümme aastat hiljem võis ajakirjanik küll ka juba võimuletuleku järgseid esimesi kuid fašismi alguseks pidada.

1924. aasta algul tõi “Vaba Maa” ära kellegi välismaa ajakirjaniku kirjutise, kelle arvates fašismile oli saabunud “teine ajajärk”, fašism olevat tahtnud “üheainsa partei asjast” kujuneda “rahvuslikeks asjaks, täielikuks, rahvuslikuks demokraatiaks”.¹⁰⁰ Seejuures olevat endiseks jäänud fašismi eesmärgid, muutunud aga abinõud. Hoolimata artiklis esitatud väitest ei ole selle ilmumise ajal midagi murrangulist märgata, pikemaajaline arengusuund oli aga õieti näidatud, kui selle all mõelda üldrahvuslikuks saamist. Demokraatiast, nii nagu sellest mõistest siin ja praegu aru saadakse, mindi aga järjest kaugemale.

Matteotti kriis. Enim tähelepanu fašistide kuritegudest äratas juunis 1924 toimunud Unitarse Sotsialistliku Partei peasekretäri Giacomo Matteotti mõrv. Sellele järgnenud sisepoliitilist kriisi Itaalias tuntakse Matteotti kriisina. Tapmise kohta kirjutas “Päevalehe” toimetuse, et levivat üldine arvamine, et tegemist olevat isikliku kättemaksuga, kuigi selle toimepanijad “fascismi tähtsamate tegelaste hulka” kuulusid.¹⁰¹ Üleüldiseks peetavat arvamust kaldutakse nägema õigena. Sellega

⁹⁶ Ibid. P. 52.

⁹⁷ dr. Fascistide liikumise arenemisest ja sihtidest.// Pm. 9. detsember 1922.

⁹⁸ A. Cassels, 1985. P. 43.

⁹⁹ Kümme aastat fascio valitsust.// Pm. 28. oktoober 1932.

¹⁰⁰ Mustsärgimeeste maalt.// VM. 5. jaanuar 1924.

¹⁰¹ Poliitiline ringvaade.// Nädal. 30. juuni 1924.

asetati fašism järjekordselt tegelikust paremasse valgusesse, sest B. Mussolini suurima kriitiku mõrva põhjused olid ilmselgelt poliitilised. Mõrva tagajärjel lahkus suur osa opositsioonist protestiks parlamendisaaalist. Valitsuse ja fašismi populaarsus hakkasid langema.

“Postimehes” väideti augustis, et mõni Eesti leht on Saksa ja Prantsuse ajakirjanduse põhjal mõrvaloost vale kirjelduse andnud.¹⁰² “Postimees” ise kirjutas sündmusest Itaalia lehtede põhjal ja seostas kuritegu fašistidega. “Postimehe” kirjutis ilmus aga hiljem, kui skandaal oli juba paisunud. Kiiret informatsiooni oli kergem saada toimetuse liikmetele tuttavates keeltes ajalehtedest kui itaaliakeelsetest.

“Vaba Maa” lugeja sai teada, et 27. juunil G. Matteotti mälestuseks toimunud meeleavaldusest isegi fašistlikud ametiühingud osa võtsid.¹⁰³ Sellega tutvustati fašismi tänapäeval halvemini tuntud külge. Kahtlane oleks öelda, et fašistlike ametiühingute taga ei olnudki fašistid, kui inimesed ennast ise poliitiliselt määratlenud olid. Hinnang fašismile pidi aga lähtuma eeskätt pealiini tegevusest.

Kriis Itaalias süvenes. 8. juuli “Vaba Maa” tõi juba ära ajalehe “Daily News” Itaalia kirjasatja sõnumi, mille järgi fašismi langemine oli kindel, see võis püsida veel mõned nädalad või kuud, fašist olemisega uhkustamine oli juba lõppenud ja uueks peaministriks pidi saama liberaal G. Giolitti,¹⁰⁴ kes sellele ametikohale siiski enam kunagi ei jõudnud. Fašistide võimulejäämise väljavaadete negatiivselt hindama hakkamist võib seletada osalt ka sellega, et nende vastu pahameele tekkimise järel hakati rohkem tähelepanu pöörama nende oponentide sõnadele. Tegelikkus jäi erinevate Eesti päevalehtedes avaldatud artiklite vahepeale – tapmine oli küll seotud fašismiga, kuid ei toonud kaasa fašistliku valitsuse langemist.

Opositsiooni mahasurumine. Varajase fašistliku režiimi aastate 1925 –1929 algusest võib leida ühisjooni Eestiga. 1. detsembri kommunistide mässukatse aastal 1924 sundis Eesti võime rakendama erakorralisi abinõusid opositsiooni äärmusliku avaldumisvormi vastu ja ühtlasi avaldas sügavat mõju rahva meeleolule, millega arvatavasti kujundas ka suhtumist sarnaste sündmuste esinemise puhuks välismaal. Opositsiooni väljaastumist kasutas järgmisel kuul oma võimupositsiooni tugevdamise ettekäändena aga ka B. Mussolini, kes pärast G. Matteotti surma oli jäänud kahe tule vahele. Ta jättis parlamendi tööd boikoteerinud opositsiooni hääleõigusega, võttis ajakirjanduselt sõnavabaduse ja tunnistas vastutust sotsialistide juhi surmas ning teistes fašistide kuritegudes. Eesti ajakirjandusel olid nüüd võimalikud erinevad reaktsioonid – kas tunnustada B. Mussolini julgust, ausust ja otsustavust või mõista hukka tema küünilisus ja vägivaldsus.

¹⁰² *Elen*. Itaalia kirjad. Matteotti surnukeha leidmisel.// Pm. 25. august 1924.

¹⁰³ Matteotti mälestamine Itaalias.// VM. 5. juuli 1924.

¹⁰⁴ Fascism Itaalias kokku varisemas?// VM. 8. juuli 1924.

Hinnanguid tema tegevuse erinevatele aspektidele oli võimalik ka kombineerida. Nagu järgnevalt näha, suutsid fašistid näidata arenguid paljuski endale soodsas valguses.

Jaanuaris 1925 toimus Eesti päevalehtedes murrang B. Mussolini valitsuse püsijäämise väljavaadete hindamisel. 4. jaanuaril seadis "Postimees" veel seoses opositsioonilises ajalehes "Il Mondo" ilmunud endise peaministri ajakirjandusbüroo juhataja Cesare Rossi vägivalda õhutamise süüdistustega B. Mussolini vastu kahtluse tema valitsuse etteotsa jäämise.¹⁰⁵ Sellega tunnistati aga varem teadaolnu justkui võimult kõrvaldamiseks ebapiisavaks. Samas numbris väljendatakse veendumust, et liberaalide V. E. Orlando ja G. Giolitti poolehoidjate esitatud peaministrile umbusalduse avaldamise kava parlamendis hääletusele tuleb.¹⁰⁶ Kuid juba kaks päeva hiljem teatati, et kommunistid on relvadega politseid ja fašiste rünnates B. Mussolinile appi tulnud, mis muudab kas opositsiooni kommunistidele vastukaaluks olevate fašistide suhtes leplikumaks või järgneb opositsiooni vaikima sundimine.¹⁰⁷ Tegelikult ei moodustanud põhilist ähvardust valitsusele aga sugugi mitte kommunistid. Kommunistide rolli hinnati üle osalt ehk Eesti 1. detsembri mässukatse mõjul. Samas "Postimehe" numbris teatati, et Itaalias määrus vastu võetakse, millega jäetakse saadikuvolitustest ilma parlamendi tööd boikoteerivad opositsiooni esindajad.¹⁰⁸ Valitsuse energilised sammud opositsiooni vastu olevat ainus alternatiiv kodusõjale ja üle Itaalia pidavat fašistid paraade, "et oma rõõmu avaldada selle puhul, et Mussolini rahva valitsemises fascistlikele meetodile tagasi pööranud on". Jääb ebaselgeks, kuidas B. Mussolini tagasiastumine oleks kodusõja põhjustanud, kui sellega oleks üks suur vastuolude allikas kõrvaldatud olnud. Ajaleht oli oma kirjeldusega omistanud fašistidele endale sisuliselt ülestatuse, et tõelised fašistlikud valitsemismeetodid ongi vägivaldsed. Kommunistide suhteliselt tähtsusetu väljaastumine oli samas uuesti tugevdanud Eesti ajakirjanduse arvamust fašismi vajalikkusest.

10. jaanuari "Vaba Maa" ütleb tagasivaatavalt, et vastasrinna järjest ägedamad kallalekippumised "fascismi üksikute isikute vastu" seadnud üles küsimuse, kas B. Mussolini jääb võimule püsima või langeb koos fašismiga, tema terav kõne parlamendi avamisel 3. jaanuaril lubavat aga oletada, et tal vähimatki kavatsust allaandmiseks pole.¹⁰⁹ Hiljem on aga B. Mussolini 3. jaanuari kõnet nähtud kapituleerumisena fašistliku partei provintsikonsulite ees, kes nõudsid radikaalseid samme Itaalias uue korra kehtestamiseks ja vägivalda juurde tagasipöördumist.¹¹⁰

¹⁰⁵ Põnevus Itaalias.// Pm. 4. jaanuar 1925.

¹⁰⁶ Terrorism tõstab Itaalias uuesti pead.// Pm. 4. jaanuar 1925.

¹⁰⁷ N. Kommunistid Itaalias.// Pm. 6. jaanuar 1925.

¹⁰⁸ Mussolini drakoonilised sammud.// Pm. 6. jaanuar 1925.

¹⁰⁹ Mustsärgimehed tegevuses.// VM. 10. jaanuar 1925.

¹¹⁰ A. Cassels, 1985. P. 49.

Muidugi on vastutulek parteikaaslastele väiksem järeleandmine kui oluks vastaste nõudmiste rahuldamine. Aastal 1938 kirjutas A. F. “Postimehes”, et 3. jaanuari 1925 kõnega lõpetas B. Mussolini Matteotti kriisi ja kuulutas surmaotsuse teistele erakondadele.¹¹¹ Teiste erakondade lõplik likvideerimine võttis siiski veel veidi aega.

Ülalkirjeldatu põhjal võiks arvata, et aasta 1925 algusega kaasnes Itaalias veelgi vägivaldsem ajajärgu algus, tegelikult see aga nii ei olnud. Opositsiooni vaikima sunndimine tõi terrori süvenemise asemel kaasa hoopis selle vaibumise. Antifašistide mõrvamise esimene periood oli aastatel 1920–25, teine periood alles aastatel 1943–45.¹¹² Poliitmõrvade märkamatus lõppemisest ei saanud päevalehtede jaoks esialgu uudist. Ometi oli edaspidi tegemist juba Itaalia fašismi uue perioodi kirjeldamisega. Toimunu selgitamiseks olgu toodud võrdlus Nõukogude Liiduga, kus suurem vägivald vaibus seoses Nikita Hruštšovi aegse destaliniseerimisega, mille kohta Aleksandr Zinovjev on kirjutanud, et põhiline polnud mitte stalinismi kritiseerimine, vaid kommunistliku korra formeerimise perioodi lõppemine ja küpsuse saabumise koos uue ühiskonna ümbert tellingute lõhkumisega, milline murrang olevat maa ajaloos võimalik vaid ühel korral.¹¹³ Võib väita, et ka varajase fašistliku režiimi perioodil taandus vägivald peamiselt seetõttu, et kadus vajadus selle järele. Eesti päevalehtedesse jõudis ka üksikuid katkeid fašismi äärmuste vastu astunud sammudest sel hilisema Nõukogude Liidus toimunud murranguga võrreldaval perioodil: Firenzes toimusid kokkupõrked politsei ja poliitilisi vastaseid rünnanud fašistide vahel,¹¹⁴ mille tagajärjel “keelas valitsus fascistide koosolekud ära”.¹¹⁵ Karmimad abinõud mittefašistide vastu (sh. ajalehtede konfiskeerimine) võetakse “Vaba Maa” järgi samal ajal kasutusele siiski äärmuslike fašistide pealekäimisel,¹¹⁶ seega toimus ajakirjanduse jaoks samaaegselt nii parteisisese kui ka fašismivastase opositsiooni osaline mahasurumine. Peagi teostas uus partei sekretär R. Farinacci partei tsentraliseerimise, hävitas provintsijuhtide võimu ja neutraliseeris *squadrismo*.¹¹⁷ A. Zinovjevi kujutus sündmuste ühesuunalisusest pole Itaalia näitele üle kandmise puhul aga enam täielikult põhjendatud – uue vägivaldala kaasa toonud Teises maailmasõjas on nähtud vahendit, mida kasutati peale väliste vallutuste ka oma ühiskonna barbariseerimiseks ja kõigi režiimile tõkkeks

¹¹¹ A. F. Erakondade-riigi hävitamine Itaalias.// Pm. 17. jaanuar 1938.

¹¹² T. Abse. Italian workers and Italian Fascism.// Fascist Italy and Nazi Germany, 1996. P. 40.

¹¹³ A. Zinovjev, 1990. Lk. 67.

¹¹⁴ Fascistide märatsemine.// VM. 4. jaanuar 1925.

¹¹⁵ Terrorism tõstab Itaalias uuesti pead.// Pm. 4. jaanuar 1925.

¹¹⁶ Fascism vastasrinnaga sõjajalal.// VM. 7. jaanuar 1925.

¹¹⁷ M. Blinkhorn, 1984. P. 21.

olnud institutsioonide allutamiseks või purustamiseks,¹¹⁸ seega saavutas fašistlik režiim äärmusliku valitsemisviisi mõttes täiuse alles seoses oma langusega. Suure rahvusvahelise relvakonflikti korral oleks see ehk võimalik olnud ka juba 1920. aastatel. Kuigi siis taandusid mõrvad, suurenes ühtlasi surve opositsiooni hääleõigusele. See tähendas aga ka Eesti päevalehtedele alternatiivsete infoallikate piiramist.

E. Ein nägi aastal 1931 “fašistliku liikumise” kahest perioodist teise algusena samuti aastat 1925, kuid ta ei seostanud seda mitte opositsiooni mahasurumisega, vaid koostöö lõppemisega teiste erakondadega.¹¹⁹ Siiski esindasid ka koalitsioonipartnerid mingis mõttes opositsioonilist vaimu. Fašistliku režiimi algusena on nähtud ka alles aastat 1926, seoses kõigi ülejäänud parteide mahasurumisega, seejuures tõeliselt fašistliku seadusandluse algust alles aastal 1927.¹²⁰ R. Thurlow arvates kestis opositsiooni hävitamine aastani 1929.¹²¹ S. Payne järgi ei omandanudki fašistlik liikumine Itaalias sellist võimu, et arendada täielikku režiimisüsteemi.¹²² On aga loomulik, et päevalehed lähtuvad rohkem muutustest silmaga nähtavas jõudude vahekorras kui telgitaguste või juriidiliste peensuste analüüsist. Murdepunktiks ajakirjanduse seisukohalt oli 3. jaanuar 1925, sest sellega kadusid kõhklused fašistide võimulejäämise väljavaadete hindamisel.

Pärast opositsiooni mahasurumist. A. Casselsi järgi võis 3. jaanuarini 1925 Itaalia fašistide hulgas eristada mõõdukaid ja ekstremiste, vasak- ja paempoolseid jne., kuid pärast seda päeva langeti B. Mussolini võimu alla ja muututi ühtsemaks.¹²³ S. Payne eristab parteis enne 1925. aastat mõõdukaid revisioniste, rahvuslikke sündikaliste, parempoolseid rahvuslasi ja käremeelseid ning väiksemaid rühmitusi.¹²⁴ Nii täpse jaotuseni Eesti päevalehed ei jõudnud ja neil polnud selleks praktilist võimalustki. Oluline on, et fašistlikku parteid ei peetud ka varase fašistliku režiimi päevil päris ühtseks ja jagamatuks. Ajakirjandus eristas fašistlikus parteis erinevaid rühmitusi, millest äärmise parempoolse juhina nähti peasekretär Roberto Farinaccit.¹²⁵ Erinevate konkureerivate rühmituste eristamine võib olla ka fašismi varasema perioodi jääknäht. Kuid eraldusjooni oli märgata hiljemgi. Pärast rahvussotsialistide võimuletulekut osutus R. Farinacci saksameelseks ja temast räägiti kui võimalikust sakslaste loodava Itaalia nukuvalitsuse juhust.¹²⁶ “Vaba Maa” pidas

¹¹⁸ M. Knox. Expansionist zeal, fighting power, and staying power in the Italian and German dictatorships.// Fascist Italy and Nazi Germany, 1996. P. 114.

¹¹⁹ E(rnst). Ein. Uus Itaalia.

¹²⁰ E. Wiskemann, 1949. P. 8.

¹²¹ R. Thurlow, 2000. P. 7.

¹²² S. G. Payne, 1995. P. 467.

¹²³ A. Cassels, 1968. P. 51–52.

¹²⁴ S. G. Payne, 1995. P. 111.

¹²⁵ Itaalia fashistide kongress.// VM. 2. juuli 1925.

¹²⁶ C. Hibbert, 1997. Lk. 76.

tema valimist partei peasekretäriks märgiks sellest, et äärmised parempoolsed fašistid kavatsevad jätkata valitud suunal seni, kuni opositsioonile saab selgeks, et fašism pole möödaminev nähtus, vaid kindel püsijääv riigikord.¹²⁷ Nüüdseks lootsid aga fašismi püsijäämist arvatavasti kõik veendunud fašistid, sest nad olid näinud, et selleks on võimalusi. Partei ühtsus oli suurenenud hoolimata selle liikmeskonna kasvust.

Uuelaadse režiimi tehtavad ümberkorraldused Itaalias ei saanud märkamata jääda ka Eesti päevalehtedele. Tagasivaates aastal 1932 ütles “Päevaleht”, et fašismi algpäevade kirglikule ja dogmaatilisele eitamisele järgnes positiivne ülesehitmine, mis teostus järjekindlalt aastate 1926–1928 seadusandluses.¹²⁸ Võib aga öelda, et Itaalia fašism ei olnud nii dogmaatiline kui Saksa rahvussotsialism või Nõukogude kommunism, eriti oma varase perioodi kirevuses. Peale eitamise oli juttu olnud ka uuenduste toetamisest, nagu Rahvasteliit, 8-tunnine tööpäev ja kutsealane organiseerimine.

Aastal 1932 said “Postimehe” lugejad teada, et oktoobris 1925 asendati Rooma linnavalitsus riigivalitsuse nimetatud kuberneriga, septembris 1926 tehti aga kõik “kogukonnad” alluvaks kuningliku dekreediga nimetatud ametnikule – podestale.¹²⁹ Paar aastat pärast artikli ilmumist asus K. Päts teostama sarnaseid ümberkorraldusi Eesti omavalitsustega, kust kõrvaldati vabadussõjalased. Võimalik, et Itaalia reformid olid ka varem uudistest läbi käinud, kuid aastal 1932 pakkusid nad seoses kõva käe ihaluse tekkega arvatavasti juba suuremat huvi.

Aastal 1927 avaldati Itaalias tööharta ehk *Carta del Lavoro*. Aastal 1932 kirjutas “Postimees”, et fašistid kõrvutavad seda uhkusega inglaste *Magna Charta Libertatum*’i ja prantslaste inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooniga,¹³⁰ seega õigusi kindlustanud dokumentidega. Et vastuväiteid ei toodud, tähendab see ka “Postimehe” positiivset hinnangut hartale. “Postimees” tõi ka välja, milliseid õigusi hartaga tagati. A. Casselsi järgi ei olnud aga harta nõuded töötajate õiguste kohta tööandjatele siduvad,¹³¹ millest “Postimees” ei kirjutanud. Aastal 1933 “Vaba Maa” avaldatud Ernst Eini ettekandes väideti, et Itaalias on tööliste olukorra parandamiseks tehtud rohkem ära kui üheski teises riigis, mis seletavat, miks miljonid töölised on veendunud fašistid.¹³² Ajakirjandusel on aga kergem kirjeldada dokumenti kui jälgida kõiki sellest välja jääva elu peensusi. Hartas öeldi ka, et töö on iga inimese ühiskondlik kohustus. Ilmselt ei leidnud ajakirjanikud selleski midagi negatiivset,

¹²⁷ Itaalia fashistide kongress.// VM. 2. juuli 1925.

¹²⁸ Fascismi poliitiline ja sotsiaalne doktriin.// Pvl. 5. september 1932.

¹²⁹ Kümme aastat fascio valitsust.// Pm. 28. oktoober 1932.

¹³⁰ Ibid.

¹³¹ A. Cassels, 1985. P. 62.

¹³² Mussolini ja tema looming.// VM. 11. jaanuar 1933.

kuigi see on tegevusvabaduse piiramine. Ei saa nõustuda aga L. Baradatiga, kes väidab, et B. Mussolini jaoks oli inimese ainus funktsioon riigi heaks toota, ja igauks, kes seda ei teinud, võidi likvideerida.¹³³ Itaalia küllaltki suur tööpuudus ei toonud kaasa töötute hävitamist.

“Vabale Maale” antud intervjuus puudutas endine Itaalia liberaalne peaminister, Prantsusmaal paguluses elav Francesco Nitti Itaalia sõjaväe küsimust, mida ta pidas B. Mussolini killustatuks, end fašistliku miilitsa kõrval alandatud ja tahaplaanile tõrjutuna tundvaks ning “kuninga ja kogu rahva teenimise asemel” ühe erakonna huvide eest seismise pärast kannatavaks.¹³⁴ Samas on teada, et Itaalia sõjavägi oli nõrk juba Esimese maailmasõja päevil ja et armee säilitas fašistlikus riigis suhteliselt suure autonoomia võrreldes teiste institutsioonidega.¹³⁵ Kuigi fašistid on tuntud militarismi propageerijatena, muretses F. Nitti justkui sellepärast, et fašistid Itaalia sõjalise tugevuse eest veel liiga vähe hoolitsesid, mis opositsioonitegelaselt pärinevana oleks vähem tuntud seisukoht. Siiski on F. Nitti sõnades aimata ka demagoogiat.

“Postimehe” prantslasest kaastööline kirjutas, et “tähelepanuvääriv fascismi tulemus on Itaalia avalik kord ja liiklemiskorraldus”.¹³⁶ Viimane oli tema arvates parem ainult Pariisis. Olevat lõppenud politseinikega vaidlemine, vagunid olevat muutunud puhasteks ja erinevalt varasemast ajast võtvat reisijad alati istet selle klassi vagunis, kuhu neil pilet ostetud. Aastal 1932 kirjutas W. Säck “Vabas Maas” aga, et vaatamata konduktori hoiatusele istutakse valesse vagunisse ja et erinevalt Eesti politseist ei hakka Itaalia karabinjeerid avalikel üritustel ebaõigesti käitujatele protokolle kirjutama.¹³⁷ Tegemist võis olla erinevaid Itaalia piirkondi külastanud inimeste erinevate tähelepanekutega, kuid ka erineva tähelepanuvõime ja võrdlusalusega. “Postimehe” järgi on kõikjal näha “politseinikke, sõjaväelastest fasciste ja ohvitseri”, kelle ainus viga seisnevat selles, et neid on väga palju. Seega väljendas ta põhimõtteliselt siiski rahulolu sellega, et fašiste näha on. Negatiivsest küljest toob sama autor veel esile, et on suletud hulk kaubamaju liiri liiga varajasest stabiliseerimisest tingitud majanduse seisaku tõttu. Tegelikult viidi Itaalias aastal 1927 läbi liiri revalveerimine ja kindla kursi kehtestamine Briti naela suhtes. C. Levy väidab, et kuigi otsus võis osalt olla motiveeritud B. Mussolini rahvuslusest, ei olnud see väga erinev 1920. aastate Prantsusmaa, Saksamaa ja Suurbritannia demokraatlike valitsuste poliitikast.¹³⁸ Itaalia kogemust oleks võinud kasutada majanduskriisi aegses võitluses Eesti krooni ümber, kuid Itaaliale pühendatud

¹³³ L. P. Baradat, 1984. P. 44.

¹³⁴ Mussolini väljavaated.// VM. 11. juuli 1928.

¹³⁵ A. Cassels, 1985. P. 74.

¹³⁶ René S. Fascism tema kodumaal.// Pm. 31. juuli 1928.

¹³⁷ W. S(äkk). Faschistlikus Roomas.// VM. 10. juuli 1932.

¹³⁸ C. Levy. From Fascism to ‘post-Fascists’: Italian roads to modernity.// Fascist Italy and Nazi Germany, 1996. P. 172.

artiklitest sellist seostamist ei paista. Sellest võib järeldada, et Itaalia suutis oma majanduspoliitika negatiivseid tagajärgi piisavalt varjata. Teiseks ei peetudki negatiivseks poliitikat ennast, sest muidu oleks seda ilmselt muudetud. Eesti ajakirjanikud ei pidanud aga Itaalia asjadest paremini aru saama kui Itaalia riigijuhid.

“Postimehe” kaastööline pidas fašismi teeneteks Umberto Nobile polaarekspeditsiooni ning kellegi Ferrarini ja De Preto vahemaandumisteta lendu Lõuna-Ameerikasse.¹³⁹ Nimelt pidas ta fašismi suurimaks saavutuseks, et see on täitnud oma eesmärgi “anda itaallasele uhkust ja usku enesesse, mis tal omal ajal täiesti puudusid”. Ühtlasi lubas ta, et “nii kaua kui itaallased on fascistid, ei väsi nad meid üllatamast”. Ta ei väljendanud mõtet, et tegemist võiks olla fašistliku režiimi organiseeritud välismaailmale suunatud propagandaüritustega, vaid arvas, et fašism on “kõikide itaallaste /.../ südamesse istutanud soovi teha oma maa kasuks midagi suurt”. Tegelikult oli itaallastel palju suuri saavutusi kultuuri ja teaduse alal ka varasemast ajaloost. U. Nobilet aga ootas ees läbikukkumine uuel lennul.

L. Barzini suhtub fašistliku režiimi saavutustesse skeptiliselt, öeldes, et paljut tehtust oleks teinud ka iga teine valitsus ja palju tehtust oli viga.¹⁴⁰ Sellest võib aga välja lugeda, et kõike ta veaks ei pea ja kõike positiivset poleks tema arvates teised valitsused teinud. Kui nii kirjutati veel pärast fašismi lõppu, on seda mõistetavamad fašismi kaasaegsete, ühekülgsema informatsiooniga varustatute kiidusõnad.

SUHTED KIRIKUGA

Tee kokkuleppele. Fašistide võimuletuleku ajal oli Itaalia Kuningriigil lahendamata probleem eelmisest sajandist – katoliku kirik ei tunnustanud seda maade kaotamise pärast Itaalia ühendamise käigus. Teade, et Vatikan tunnistas avalikult Itaalia fašistlikku valitsust *de jure*, ilmus “Vabas Maas” mitu aastat varem kui sündmus tegelikult aset leidis – aastal 1925.¹⁴¹ Seejuures oli ebatäpne ka uudises esinenud rõhu asetamine parajasti võimul olevale valitsusele, sest fašistliku valitsuse seaduslikkust ei seadnud kahtluse alla ükski enne selle võimuletulekut Itaaliaga diplomaatilisi suhteid omanud riik, kirik ei tunnustanuud aga ka varasemaid valitsusi. Vatikani-poolne *de jure* tunnustus seisnes “Vaba Maa” järgi selles, et ta Itaalia valitsuse esindajaks Vatikani juures olnud parun Monti surma järel B. Mussolini esitatud kandidaadi asemel surus läbi endale sobivama isiku

¹³⁹ René S. Fascism tema kodumaal.

¹⁴⁰ L. Barzini, 1964. P. 143.

¹⁴¹ Fascism teelahkmed.// VM. 30. september 1925.

esindajaks määramise. Seega käib jutt tegelikult *de facto* tunnustamisest, varasema esindaja olemasolu näitab aga, et sedagi oli tõenäoliselt juba varemgi tehtud.

Leppimine katoliku kiriku ja Itaalia vahel, Vatikani riigi loomine aastal 1870 kadunud Kirikuriigi asemele ning kiriku *de jure* tunnustuse andmine Itaalia riigile toimusid alles aastal 1929 Lateraani lepingutega. “Vaba Maa” artiklis kirjutati, et Vatikan oli keelanud katoliku-usuliste valitsejate visiidid Itaalia kuningate juurde, kuid sai hiljem aru, et B. Mussolinist on kirikule kasu. Tegelikult oli Vatikan võtnud tagasi esialgse Itaalia parlamendi valimistel osalemise keelu juba 1904. aasta valimisteks¹⁴² ja pidanud aastatel 1919–1920 läbirääkimisi kokkuleppe saavutamise nimel ka liberaalide V. Orlando ja F. Nitti valitsustega, mis olid katkenud valitsuste vahetumise tõttu.¹⁴³ A. Casselsi hinnangul jätkasid fašistid siiski midagi, mida oli juba varem alustatud ja mis oli võibolla vältimatu.¹⁴⁴ M. Blinkhorni järgi lootis Vatikan aga just fašistide valitsusse kaasamise korral kiriku ja riigi vahelise vaenu lõppu.¹⁴⁵ E. Nolte toob välja, et vaimulikud võtsid palju kordi sõna fašismi vastu juba selle varases arengujärgus, kuid kuuria jäi soosivaks.¹⁴⁶ “Vaba Maa” artikli järgi olid Vatikan ja B. Mussolini üksteist “kui kaks petist” kasutanud. Tegelikult teostas fašistlik Itaalia ka repressioone katoliiklaste suhtes, näiteks aastal 1926 nende pankade vastu.¹⁴⁷ Eestis kui protestantlikul maal ei saanud siiski kaastunne katoliku kiriku vastu kõige suurem olla. Teiselt poolt kehtis Eestis usuvabaduse põhimõte, mille järgimist võis oodata ka teistelt riikidelt, mistõttu heakskiitu ei saanud leida ka suured repressioonid. Fašistid taastasid aga pärast võimuletulekut algkoolis krutsifiksi ja katekismuse, tunnustasid ametlikult Milano katoliiklikku ülikooli ja tõstsid riigi poolt preestritele makstavat summat.¹⁴⁸ Sellest loetelust esimest punkti võis pidada juba liigseks usu soosimiseks.

Jaanuaris 1927 “Vabas Maas” avaldatud intervjuus Itaalia endise peaministri F. Nittiga proovis viimane kummutada tema esmajoones fašistlikule valitsusele omistatud “illusiooni /.../ nagu oleks Vatikan reaksionäärade vastu heatahtlik.”¹⁴⁹ F. Nitti arvates ei pidanud Vatikan kunagi saama demokraatia ja vabaduse vastu käiva liikumise toetajaks, sest lähemas ajaloos olevat kõik sellised

¹⁴² A. A. Kelikian. The Hunchback' Tailor: Giovanni Giolitti and Liberal Italy from the Challenge of Mass Politics to the Rise of Fascism, 1822–1922. By Alexander De Grand. Italian and Italian American Studies. Edited by Spencer M. Di Scala.// The Journal of Modern History, 2002. Vol. 74. Nr. 4. P. 878.

¹⁴³ E. C. Токарева. Ватикан и фашистское государства в Италии (1926–1931).// Италия и Европа (сборник статей). Москва, 1990. С. 289–290.

¹⁴⁴ A. Cassels, 1985. P. 63.

¹⁴⁵ M. Blinkhorn, 1984. P. 17.

¹⁴⁶ E. Nolte, 1965. P. 18.

¹⁴⁷ E. C. Токарева.// Италия и Европа. 1990. С. 307.

¹⁴⁸ A. Cassels, 1985. P. 63.

¹⁴⁹ Lady Troubridge. Fascism ja Itaalia.// VM. 20. jaanuar 1927.

liikumised olnud sihitud ka paavsti võimu vastu. Kaugemast ajaloost, kus kiriku võim demokraatia puudumisest hoolimata oli suurem, intervjuus juttu ei tehtud.

Lateraani lepingud. 12. veebruaril 1929 teatas “Vaba Maa”, et samal päeval, seoses paavst Pius XI “aujärjele astumise aastapäevaga”, kirjutatakse Roomas arvatavasti alla “Vatikani ja riigi vahelisele kokkuleppele”, millega paavst 60-aastase tüli järel saab “tillukese kirikuriigi peaks”.¹⁵⁰ Sellega seoses kirjutati seni mitte kordagi kohtunud B. Mussolini ja paavsti vastastikusest isiklikust sümpaatiast, varsti pärast peaministriks saamist B. Mussolinilt paavstile kingitud *Palazzo Chigi* raamatukogust ja sellest, kuidas paavst B. Mussolini eest palvetab. Ütle mata jäi, kas ta palvetab ka kuninga ja teiste riikide juhtide eest. Kirjeldus oli aga üldiselt erapooletu ja lugejad võisid ise hinnanguid anda, vastavalt oma üldisele suhtumisele fašismi ja paavstlusesse.

“Vaba Maa” Saksamaa kaastöötaja seletas B. Mussolini “paari vastutulekut” Vatikanile sellega, et “kui tema oma kõrgeleandvaid võimukavatsusi teostada tahab, ei tohi temal olla maal vägevat vaenlast.”¹⁵¹ Samas tuletas ta meelde, et hoolimata Itaalia suurtest rahalistest kulutustest on Vatikanile eraldatud territoorium väike, ning et fašistliku riigi ja katoliku kiriku vahel säilivad vastuolud – üks pidavat noorsoo kasvatamist riigi, teine kiriku ja vanemate ülesandeks; üks on kitsalt rahvuslik, teine internatsionaalne; kokkupõrke puhul paavsti ja B. Mussolini vahel pidavat kogu maailma rahupooldajad paavsti poole hoidma. Kirjutises vastandatakse seega paavsti ja kirikut kui positiivsemaid tegelasi B. Mussolinile ja fašismile kui negatiivsematele. Paraku on paavstid ajaloos toetanud sõdu ristsõdadest Itaalia-Etioopia sõjani. Samuti noorte kasvatamisel kiriku kõrval vanemate nimetamisest võib aimata, et ka autor pidas seda paari paremaks kasvatajaks kui fašistlikku riiki.

G. Ferrero nimetas aastal 1937 “Päevalehes” avaldatud artiklis Lateraani lepinguid Püha Tooli maskeeritud alistumiseks fašismi ees.¹⁵² Selle väitega ei saa aga nõustuda, sest lepingud olid mõlemapoolselt kasulikud ja kirik jäi suhteliselt sõltumatuks. Võib nõustuda S. Payne’ga, kes iseloomustab lepinguid kompromissina.¹⁵³ G. Ferrero oli tõenäoliselt katoliiklane, kes oleks seetõttu ehk kirikule veelgi suuremat võimu tahtnud või oli mõjutatud seda soovivate rahvuskaaslaste arvamusest.

¹⁵⁰ Paavst Pius 11. riigivalitsejaks.// VM. 12. veebruar 1929.

¹⁵¹ *Helmuth v. Gerlach*. Fascism ja katolitsism.// VM. 25. juuli 1929.

¹⁵² *Guglielmo Ferrero*. Vatikani saladused.

¹⁵³ *S. G. Payne*, 1995. P. 120.

VÄLISPOLIITIKA PÄRAST VÕIMULETULEKUT

Üldist. Paljud õpetlased on eitanud, et B. Mussolinil oleks üldse olnud olemas välispoliitika.¹⁵⁴ Gaetano Salvemini järgi polnud B. Mussolini diplomaatia rohkem kui seeria improvisatsioone, mis teenisid sisemaise proaganda eesmärki. M. Knox on siiski seisukohal, et fašistide võimuletulek aastal 1922 tähendas mingit liiki murrangut Itaalia välispoliitikas.¹⁵⁵ B. Mussolini välispoliitika oli tema arvates Itaalia jaoks uus kolmes peamises punktis: 1) see oli dogmaatiliselt geopoliitiline, soovides saavutada väljapääsu ookeanile; 2) see oli avalikult ideoloogiline, nähes ühiseid revolutsioonilisi eesmärke tegevate liitlaste kasulikuks ja usaldusväärseks; 3) selle sisemine revolutsiooniline eesmärk tegi selle samal ajal ka sisepoliitikaks.¹⁵⁶ M. Blinkhorn võttis aastal 1984 kokku, et viimasel ajal oli arvamus kaldunud seisukoha suunas, et B. Mussolini välispoliitika oli järjekindel ja alati kavatsuselt ekspansionistlik.¹⁵⁷ Samas tunnustab autor ise, et fašismi algne võimuletulekueelne sotsialismist ja demokraatiast värvitud programm eitas imperialismi.¹⁵⁸

Eesti päevalehtedele olid tundmatud nii fašistliku liikumise alguse aegsed seisukohad kui ka B. Mussolini salajased mõtted. Fašistide võimuletulekuga hakati hiljem seostama Itaalia jaoks positiivset pööret Itaalia välispoliitikas. Aastal 1930 kirjutas “Postimehe” kaastööline René Seydoux, et seitsaadik kui fašism Itaalias võimule pääses, astub see maa üles suurriigina ja näitab alati oma rippumatuse tunnet.¹⁵⁹ Ilmselt näib agressiivsem riik suuremana.

Balkan. Novembris 1922 kirjutati “Päevalehes”, et B. Mussolini on nimetanud Aadria merd Itaalia sisemereks.¹⁶⁰ Selgitati, et see tähendab, et slaavlastel ega kreeklastel “ei tohi seal ütlemit olla”, ennustades suhete halvenemist Jugoslaavia ja Kreekaga. Tegelikult oli Itaalia kasulik hoida Balkani riikidega normaalseid suhteid, kui arvestada, et D. Mack Smithi järgi oli see üks Itaalia põhilisi turge ja ta püüdis sealt eemal hoida hoopis Prantsusmaad ja Suurbritanniat.¹⁶¹ See siiski ei välistanud, et ta ei oleks võinud käituda irratsionaalselt või püüda saavutada monopolset seisundit turul sealsete riikide allutamiseks. Pärast riigi allutamist ei saa aga suhted sealsete riikidega enam halveneda. “Päevalehes” väideti, et uus valitsus ei tunnusta “slaavlastega” tehtud lepinguid ja hakkab kahtlemata Kreekal tagasi nõudma 12 saart. Mõeldud oli Dodekaneese, mille Suurbritannia

¹⁵⁴ M. Knox, 2000. P. 116.

¹⁵⁵ Ibid. P. 113.

¹⁵⁶ Ibid. P. 146.

¹⁵⁷ M. Blinkhorn, 1984. P. 30.

¹⁵⁸ Ibid. P. 31.

¹⁵⁹ René Seydoux. Praeguse Euroopa nõrgem koht.// Pm. 26. aprill 1930.

¹⁶⁰ -e-. Maailmapoliitika uued mured.// Pvl. 6. november 1922.

¹⁶¹ Д. Мэ́к Смит, 1995. С. 181.

ja Prantsusmaa lubasid Esimeses maailmasõjas kõigepealt Itaaliale, hiljem Kreekale.¹⁶² Kuid Itaalia väed, mis olid saared Itaalia-Türgi sõjas okupeerinud, ei olnudki sealt lahkunud. Õigeks osutus arvamus, et Itaalia hakkab nõudma saarte endale jätmist. Jugoslaavia küsimuses oli B. Mussolini juba aastal 1921 valimisliitu pääsemise nimel valmistunud toetama Dalmaatsiat Jugoslaaviale loovutatavat Rapallo lepingut.¹⁶³ Ajaloos on aga aegunuks tunnistatud lugematul hulgal lepinguid.

Aastal 1923 puhkes konflikt Kreeka ja Itaalia vahel, mille käigus Itaalia oma alamate Albaania piiril mõrvamise eest kompensatsiooni nõudmise ettekäändel okupeeris Korfu saare. Selle kriisi puhul küsisid Eesti ajakirjanikud selgitusi oma riigi esindajalt Itaalias H. Hellatilt, kes avaldas “Päevalehe” järgi arvamust, et B. Mussolini kindlasti oma maa prestiiži eest seisab, kuid on valmis leppima, kui selleks “sündsad” võimalused olemas on, sest itaalia rahvas on põhielemendis rahuarmastaja rahvas.¹⁶⁴ Osutus õigeks, et asi lõppeb rahumeelselt, sest rahvusvahelise surve tagajärjel nõustus Itaalia lõpuks väed Korfult välja viima, kuid seda alles siis, kui Kreeka oli talle Rahvasteliidu nõudmisel kompensatsiooni ära maksnud. Põhjendamatu oli aga itaallaste väidetavast rahuarmastavusest järeldada ka B. Mussolini rahuarmastavust. Teises maailmasõjas selgus, et ta on valmis tegema katsed ka kogu Kreeka vallutamiseks. “Postimees” kirjutas Korfu kriisi ajal, et isegi opositsioon kiidab B. Mussolini otsustavat väljaastumist ning teda toetab kogu itaalia rahvas.¹⁶⁵ Seda võib võtta okupatsiooni fašistlikkuse eitamisena. Kuid pole kindel, et opositsioonipoliitikud oleksid tulnud ise samasuguse lahenduse peale, millega ajakirjanik ehk küll nõustuks. Anton Jürgenstein nägi Itaalia ja Kreeka tüli vahel antiikaegseid vastuolusid,¹⁶⁶ kuid võibolla ühine antiikkultuuri pärand hoopis lähendab kahte rahvast, vähemalt Itaalia poolt vaadatuna.

Aastal 1927 nimetas “Päevaleht” Albaaniat Itaalia asumaaks, seda nii *de facto* kui ka *de jure*.¹⁶⁷ Et Itaalia võimu tegelikult veel vägivaldselt suurendada andis, mis tähendas, et asumaaks oli nimetatud protektoraati, said lugejat teada alles 1930. aastate lõpul.

M. Blinkhorni järgi sai alates aastast 1928 Itaalia ametlikuks poliitikaks revisionism.¹⁶⁸ Ka Dalmaatsiast ilmajäämise punkt oleks teoreetiliselt võinud tulla revideerimisele. M. Knoxi andmetel tegi B. Mussolini alates 1920. aastate keskepaigast plaane rünnakuks Türgi, Horvaatia (mis oli Jugoslaavia osa) ja Prantsusmaa vastu.¹⁶⁹ Eesti lehed küll mainisid sõjaõhtu,¹⁷⁰ kuid nad ei võinud

¹⁶² Д. Пушну, 1999. С. 177.

¹⁶³ С. Hibbert, 1997. Lk. 47.

¹⁶⁴ Itaalia ja Eesti.// Pvl. 12. september 1923.

¹⁶⁵ Itaalia-Greeka tüli.// Pm. 9. september 1923.

¹⁶⁶ А(nton). J(ürgenstein). Itaalia-Greeka tüli sügavamad juured.// 14. september 1923.

¹⁶⁷ Kuidas Albaania Itaalia asumaaks on muutunud.// Pvl. 5. mai 1927.

¹⁶⁸ M. Blinkhorn, 1984. P. 33.

¹⁶⁹ M. Knox, 2000. P. 87.

teada suletud uste taga toimuvast. 1930. aastatel ei olnud kombeks 1920. aastate sõjaohu meenutada, mis näitab, et sellesse kõige tõsisemalt ei usutud.

Prantsusmaa. G. Matteotti tapmine ei halvendanud mitte ainult fašistide läbisaamist oma kaasmaalastega, vaid rikkus suhteid ka välismaailmaga. “Päevalehe” ajakirjanik kirjutas, et fašistlik ajakirjandus süüdistab intsidendiga seoses välisajakirjandust Itaalia siseasjadesse sekkumises ja mõned lehed nagu “Popolo d’Italia” näevad selles Itaalia-Prantsusmaa suhete halvenemist.¹⁷¹ Nimetatud ajakirjanik aga Eesti-Itaalia suhete samasuguseks halvenemiseks ise põhjust ei andnud, sest kirjutas, et pole kahtlust, et juhtivad fašistid mõrvaga seotud ei ole, kuigi ta nägi süüdlasena lihtsaid fašiste. Prantsuse ajakirjandus oli temast aga ilmselt Itaalia asjades paremini informeeritud, sest asus geograafiliselt lähemal, omas keelesuguluse tõttu paremat võimet kasutada mittefašistlikku Itaalia ajakirjandust ja võis kasutada infoallikana Prantsusmaal elavaid itaallasi.

Aastal 1926 “Päevalehes” avaldatud artikli autor suhtus mõistvalt fašistide kriitikasse Versailles’ rahu aadressil – Itaalia rahvastiku tihedus on suur ning rahvaarvu kasv kiire, kuid ta ei saanud asumaid, kuhu rahvas võiks välja rännata.¹⁷² Seevastu Prantsusmaa ja Suurbritannia said asumaid juurde, kuigi neil isegi puudu asumaadesse väljarändajatest. Et Itaalia lootis Rahvasteliidult asumaade küsimuse lahendamist, selles nägi ta märki, et Rahvasteliit on võitnud riikide usalduse, mitte märki, et Itaalia püüab Rahvasteliitu oma huvides ära kasutada. Seda võib pidada üheks rassistikumatest kirjutistest Eesti ajakirjaniku sulest – kuigi autor ei öelnud otsesõnu midagi rassiküsimuse kohta, pidas ta enesestmõistetavaks koloniseeritud maade ärakasutamist Euroopa riikide huvides. Ilmselt ta ei arvanud, et Euroopasse kuuluva Eesti koloniseerimine Vabadussõjas tagasilöödute poolt oleks õige. Tema kujutlusvõime puudumist teiste maade osas võib mõista, sest koloniaalajastu oli kestnud sajandeid. Kuid seda saab ka kritiseerida, sest paari iseseisva riigi olemasolu Aafrikas oleks võinud tuua mõttele, et võimalik on ka teiste Aafrika rahvaste vabanemine. Jääb teadmata, miks ei soovitanud ta abinõusid rahvaarvu kasvu piiramiseks.

Etiopia. Itaalia-Etiopia sõja lähenedes meenutas “Vaba Maa” aastal 1935, et kümme aastat varem toetas Itaalia ise Etiopia Rahvasteliitu võtmist¹⁷³ ja et aastal 1928 sõlmiti nende kahe riigi vahel 20 aastaks sõprusleping.¹⁷⁴ “Vaba Maa” järgi täitis Itaalia lepingut paremini, sest kokkulepitud tee-ehitusest viis Itaalia oma osa ellu, Etiopia aga mitte. Selles tugineti tõenäoliselt vaid Itaalia allikatele, sest tegelikult rikkus Itaalia Etiopia piiri ja asus salaja valmistuma temavastaseks sõjaks.

¹⁷⁰ Sõjahädaohud Euroopas.// Pvl. 5. detsember 1927.

¹⁷¹ Poliitiline ringvaade.// Nädal. 23. juuni 1924.

¹⁷² -a-. Itaalia asumaade küsimus.// Pvl. 23. veebruar 1926.

¹⁷³ (Eduard) L(aaman). Mussolini va banque.// VM. 8. oktoober 1935.

¹⁷⁴ Abessiinia – huvide ristumise maa.// VM. 27. juuli 1935.

LÕPETUSEKS

Varase fašismi perioodi tuli meenutada ka kõigis hilisemates ülevaadetes Itaalia fašismi ajaloost. On näha, et seda tehes ei tuginenud Eesti ajakirjanikud mitte ainult oma varase fašismi aegsetele kogemustele, vaid ka uutele allikatele – kui vasakpoolsema algfašismi periood jäeti algul tähelepanuta ja hakati kirjutama fašistidest kui vasakpoolsetevastasesest jõust, siis hiljem teati tutvumisaega perioodi algaastatega segamini ajades juba kui sotsialistliku fašismi oma. Tööle oli nii Eestis kui väljaspool asunud juba ka nooremaid ajakirjanikke, kes võibolla 1920. aastatel polnud veel nüüd käsitletava teema vastu huvigi tundnud. Et Eestis leidus rohkem enda sotsialistiks kui fašistiks tunnistajaid, võib järeldada, et eestlaste hulgas oli rohkem neid, kes soosisid vastavat poliitilist voolu ka välisriikides, kuid ükski kolmest vaadeldud lehest ei määratlenud end ka sotsialistlikuna. Kergem on meeles pidada nende tegusid ja ideid, kellega end identifitseeritakse. Varasemast perioodist teati 1930. aastatel kirjutada juba kui ajast, mil B. Mussolini tegi plaane kommunismi kehtestamiseks, kuid see hinnangut väljakujunenud ja suhteliselt pikalt toimunud fašismile enam oluliselt ei mõjutanud, kuigi kahtlemata avardas silmaringi.

Fašistide võimuletuleku päevil kasutati ilmselt Itaalia erinevatelt poliitilistelt jõududelt pärinevat informatsiooni – ennustus selle kohta, et valitsus hakkab täitma fašistide nõudmisi või lähevad fašistid ise Rooma, näib pärinevat fašistide endi allikatest, ennustus nende teisejärgulisest osast tulevases koalitsioonivalitsuses aga liberaalsetest allikatest. Kuid koalitsioonivalitsuse moodustamise järel oligi B. Mussolini peaministrikohta kõrval endiselt oluline fašistide jõud tänavatel, mis tagas ka peaministrikohta säilimise, sest fašistide kätte läks suhteliselt vähe ministriportfelle. Selline olukord oli eestlasele võõras ja nõudis ajakirjanikelt olukorra käsitlemisel sisseelamisvõimet. G. Matteotti tapmise järel fašistide populaarsus rahva hulgas langes, mis pani ajakirjanikke ekslikult ennustama ka valitsuse langemist, kuid nüüd olid toeks juba võimul olles kindlustatud positsioonid, sealhulgas suur enamus parlamendis. Kui fašistide võimuletuleku päevil põhjendati nende võimuletulekut jõududevahekorraga, siis 1930. aastatel keskenduti juba sügavamate põhjuste otsimisele.

Fašistlik liikumine oli sunnitud tegelema eeskätt sisepoliitiliste küsimustega, kuna tal polnud veel väljundit teistes riikides. Ka pärast võimuletulekut avaldus 1920. aastatel fašistide poliitika murrangulisus eeskätt riigi siseasjades, mis tingis ka vastava ajakirjanduse rõhuasetuse. Eesti ajakirjandus võis isegi suurendada välispoliitika osatähtsust, sest teise riigi kodanikule on enda omadest suhteliselt tähtsamad vastava riigi sammud rahvusvahelises elus. Kõige teravamaks Itaalia välispoliitiliseks probleemiks 1920. aastatel oli Eestist vaadatuna Korfu konflikt.

KOLMAS PEATÜKK

KRIISIDE AJAJÄRK

ITAALIA JA EESTI

Perioodi iseloomustus. Aastatel 1929–1933 oli Itaalias nagu mujalgi maailmas suur majanduskriis. Selle ajal kirjutati aga muudestki Itaalia elu sündmustest. Ei olnud ka põhjust liigselt Itaaliat tabanud kriisile keskenduda, sest see oli sarnane teisteski maades. Aastatel 1935–1936 olid Itaalia elus tähtsaimateks asjaoludeks Etioopiale kallaletungi ettevalmistamine ja sõda. Need aastad on aga vaadeldavad ka osana aastal 1934 alanud majanduskriisi järgsest ja Saksamaale lähenemise eelsest perioodist. Märtsist 1934 asus ka Eesti autoritaarse riigikorra teele, mis muutis ajakirjanikele Itaalia kritiseerimise raskemaks, kuid võis suurendada soovi seda teha.

Juulis 1934 kirjutas K. A. Hindrey “Postimehes”, et Eesti ajakirjanduse ja valitsuse suhted on peaaegu kogu iseseisvusaja jooksul head olnud – ajakirjandus on olnud lojaalne ja valitsus on pidanud temaga vajalikku kontakti.¹ Detsembris 1934 anti aga välja siseministri sundmäärus ajakirjanduse kohta, millega muuhulgas keelati avaldada materjale, mis võisid rikkuda riigi välispoliitilisi huve.² Tegelikult oli ajakirjandusvabadust piiratud eelnevalt juba ka kaitseseisukorra seadusega. K. Päts eitas riikliku tsensuuri olemasolu, tunnistades oma ajakirjandusele esitatud enesetsensuuri nõuet seaduslike abinõudega karistamise ähvardusel millegi riigi kahjuks tegemise korral.³ Sellestki ülestunnistusest võib aga välja lugeda, et ajalehel oli lubatud eksida maksimaalselt üks kord.

¹ *K(arl). A(ugust). Hindrey. Ajakirjandus ja valitsus.* // Pm. 16. juuli 1934.

² *H(arald). T(ammer). Sundmäärus ajakirjanduse kohta.* // Pvl. 21. detsember 1934; *Sundmäärus ajakirjandusele.* // VM. 20. detsember 1934.

³ *K. Päts. Minu elu: mälestusi ja kilde eluloost.* Tartu, 1999. Lk. 257.

M. Hagopiani hinnangul hakkasid 1930. aastate keskpaigast Itaalias asjad allamäge minema.⁴ Kahtluse alla võib väite seada selle poolest, et asjad olid piisavalt halvad ka majanduskriisi ajal, kuid sõnum on, et kriisijärgsed aastad ei toonud tarvilist paranemist. Objektiivse informatsiooni puuduses Eesti päevalehtede põhjal oleks võinud arvata, et raskeimad ajad on seljataga.

Fašismikahtlusega organisatsioonid. Ülemaailmse majanduskriisi aastatel muutus Eesti poliitikas väga oluliseks ka fašismis süüdistatud vabadussõjalaste liikumine. Peale selle oli olemas väike Eesti Rahvusfašistide Kogu, mille fašismi asetas “Vaba Maa” aga jutumärkidesse.⁵ Eduard Laamani arvates oli fašismi kerge tuletada vabadussõjalaste kihihuvidest, nad pidid saama “fašistlikuks eliidiks” ehk väljavalitud kihiks, kelle erakond pidi saama rahva esindamise monopoli.⁶ Aastal 1937 ütleb sama autor ajakirjas “Akadeemia” otsesõnu, et kahtlemata oli vabadussõjalaste liikumine fašistlik.⁷ Aastal 1931 “Vabas Maas” väitis ta aga veel, et fašistliku liikumise asupaigaks on ainult Itaalia, kuigi fašismi mõju teiste riikide peale on märgatav olnud.⁸ Aastal 1932 lisas ta, et vabadussõjalased ise pidavat end fašistideks, arvates, et selleks piisab “sõjalisjerarhisest organisatsioonist”, kuid nad ei ole seda, sest fašism olevat eeskätt “idee, poliitiline ja ühiskondline liikumine”.⁹ Rein Toomla väitel võib vabadussõjalaste tegutsemisest leida jooni, mis õigustavad erinevaid selle suhtes avaldatud arvamusi: liikumist võib pidada demokraatlikuks, näha selles ka antidemokraatlikke jooni, ning osasid aspekte liikumises – kõva korra ihalust ja poolsõjaväeliste üksuste tekkimist – saab iseloomustada ka kui fašistlikke.¹⁰ Tegelikult näitasid vabadussõjalased oma põhiseaduseparandustega siiski, et liikumise peasuund ei soovi vähimalgi määral demokraatiat piirata, sest kuigi piirati parlamendi võimu, ei tehtud sama rahva omaga. Poolsõjaväelised üksused liikumise legaalsel perioodil tulenesid sellest, et tegemist oli sõjaveteranide liikumisega. Oma sõjaveteranide organisatsioonid olid ka vabadussõjalaste oponentidel.

Augustis 1930 intervjueris “Vaba Maa” vabadussõjalast Ernst Põdderit, kes olevat öelnud, et Eestis puudub fašistlik liikumine, sest puudub kommunismihädaoht ja äärmine majanduslik kriis, kuid ka need ei tooks kaasa fašismi, sest Eestis ei ole suudetud vabaneda “negatiivsetest hingelistest omadustest, mis on omased rahvastele, kes elavad kauemat aega võõraste rahvaste võimu all”.¹¹ Vabadussõjalaste fašistideks nimetajad pööravat tõe peapeale, sest vabadussõjalased kaitsevat

⁴ M. N. Hagopian, 1993. Lk. 146.

⁵ Tartu “faschistid” lõhenevad.// VM. 13. jaanuar 1933.

⁶ E. Laaman. Erakonnad Eestis. Tartu, 1934. Lk. 57.

⁷ E. Laaman. Kuivõrd on fašism eksportkaup?// Akadeemia, 1937. Nr. 6. Lk. 336.

⁸ (Eduard) L(aaman). Vassingust “fashismiga”.// VM. 20. august 1931.

⁹ (Eduard) L(aaman). 10 aastat fashismi ja meie vabadussõjalased.// VM. 6. november 1932.

¹⁰ R. Toomla. Eesti erakonnad. Tallinn, 1999. Lk. 151.

¹¹ Vabadussõjalaste liit ja fashism.// VM. 16. august 1931.

demokraatlikke põhimõtteid ja ei igatsevat poliitilist võimu. Seega annab ta fašismile ühes lauses justkui positiivse, teises negatiivse hinnangu. Vaidlused fašismi olemasolu üle Eestis pidid kindlasti suurendama huvi ka Itaalia fašismi vastu.

22. veebruaril 1935 registreeriti Eestis uus poliitiline organisatsioon – Isamaaliit, mida on nimetatud ka fašistlikuks. R. Toomla võtab Isamaaliidu olemuse kokku sõnadega, et selle “seisund jääb ebamääraseks”.¹² 5. märtsil 1935 lõpetati siseministri määrusega lõplikult seniste erakondade tegevus. Legaalsete opositsiooniliste erakondade puudumine oli aga Eesti ja Itaalia vaieldamatuks ühisjooneks.

Diktatuur. Lg arvas aastal 1930 “Päevalehes”, et Eesti asjad oleksid paremas korras, kui riigi eesotsas oleks seisnud B. Mussolini, sest ei saavat salata tema teeneid Itaalia majanduselu korraldamisel.¹³ Sellega ei öelnud ta küll, kas ta peab ka teisi välismaiseid riigijuhte Eesti omadest paremaks. Lg arvas ka, et kui rahva enamus tahab anda kõik võimu diktaatorile, peab vähemus enamuse tahtmisele alistuma. Itaalias siiski vabadel valimistel diktatuuri kehtestamist heaks kiidetud ei oldud.

Aastal 1932 kirjutati “Postimehes” Krooniku nime all, et B. Mussolini arvates pole diktatuur iseseisev siht, vaid ainult kaitsevöö, mille abil lõpule viia Itaalia poliitiline, sotsiaalne ja majanduslik ümberehitamine.¹⁴ Autor ei öelnud, et B. Mussolini sõnad võiksid olla valelikud. Märtsis 1933 kirjutas J. J. “Postimehes”, et Itaalia oma fašismiga on saanud paljudele unistatud eeskujuks.¹⁵ Ta küsis aga, et kas itaallased ei erine eestlastest oma ajaloo ja hingelaadi poolest. Ta arvas, et ei tohi alahinnata katoliikluse mõju, mille valitsemisideoloogia on fašismi omaga sarnane, ja tuli järeldusele, et Itaalia eeskuju ei ole Eestis kuidagi kohaldatav. Valdavalt protestantlik Saksamaa näitas siiski, et seal oli võimalik kehtestada hoopis totalitaarsem režiim. Katoliiklusega võib ehk seostada Itaalias arendatud korporatismi – Itaalias korporatismi kõige silmapaistvamalt esindanuks on peetud paavst Leo XIII-dat läkitusega aastast 1891;¹⁶ katoliiklik ühiskonnateooria on traditsiooniliselt keskendunud sotsiaalsele grupile ja rõhutanud huvide harmooniat sotsiaalsete klasside vahel, samal ajal kui protestantlikku ühiskonnateooriat seostatakse sageli kapitalismi tõusuga kõva töö ülistamise ja isikliku vastutuse tõttu.¹⁷ A. Casselsi arvates pärines aga B. Mussolini

¹² R. Toomla, 1999. Lk. 186.

¹³ Lg. Vajatakse Mussolinit!// Pvl. 15. august 1930.

¹⁴ Kroonik. Hitlerism fascisti läätsas.// Pm. 21. august 1932.

¹⁵ J. J. Kas rahvalitsus või diktatuur?// Pm. 12. märts 1933.

¹⁶ J. Vilms, 1936. Lk. 27.

¹⁷ A. Heywood, 1992. P. 75.

korporatism rohkem G. Soreli sündikalismist kui kristlikust õpetusest.¹⁸ Kuid fašistide hulgas olnud erinevad voolud võisid korporatiivseid ideid ammutada erinevatest allikatest, kuni vormus nende ühine poliitika.

Konstantsin Konik kritiseeris “Postimehes” kommunistlikku, fašistlikku ja rahvussotsialistlikku diktatuuri väitega, et need on püstitatud “massivõimu toetusel”.¹⁹ Selle tõestamiseks refereeris ta pikemalt G. Le Boni raamatut “Hulkade psühholoogia”, ilma algallikale viitamata. Hiljem kirjutas ta, et nagu kõik vastandäärmused, hävitavad ka fašism ja kommunism teineteist.²⁰ Ajalugu osutus aga loogilisemaks, sest fašismi hävinguga kaasnes kommunismi tõus. Kommunismi hilisemat langust ei toonud kaasa aga mitte puuduv fašism, vaid demokraatia tugevnemine. “Vaba Maa” tõi veebruaris 1934 ära saksa kirjaniku Heinrich Manni mõtteid, mille järgi toimub diktatuuri kiire, parandamatu degeneratsioon – Napoleonil oli “diktatuuri seaduseks” sõda, kaasaegsed diktaatorid tahavad aga kõike ähvardustega kätte saada, olles patsifistid, sest ka sõja võitmise korral läheks võim võidukale kindralile.²¹ Nagu näha, hinnati diktatuuride väljavaateid üldiselt negatiivselt, hoolimata Euroopas valitsenud suundumustest nende kehtestamisele.

Korporatism. Harald Tammer “Päevalehes” kirjutas, et B. Mussolini suhteliselt väljapaistev majandus- ja sotsiaalpoliitiline edu on teinud koos A. Hitleri ja F. Roosevelti poliitikaga kõikides riikides, sealhulgas Eestis, moevooluks korporatismi.²² Ise ta Eestile korporatismi ei soovinud. Ta arvas, et korporatism saab olla ainult diktaatorlik ja see pole niikaua kindlustatud, kuni püsib konkurents. J. Vilmsi arvates oli kõik korporatismi kehtestamiseks aga valmis juba enne B. Mussolinit, seega enne diktatuuri.²³ B. Mussolini tuli H. Tammeri arvates võimule liberaalsete loosungitega, kuid tõsielul vastuseis olevat sundinud võtma tarvitusele karmuse. Sellele võib vastu väita, et karme abinõusid kasutasid fašistid juba enne võimule pääsemist. H. Tammeri väide kehtib peamiselt majanduspoliitika puhul, kuid majanduspoliitika osaks võib lugeda ka seda, kui fašistid enne võimule pääsemist jõuga streike maha surusid. H. Tammer ennustas, et ajaloolises perspektiivis jääb võitjaks siiski individualistlik vaba tahe ning juhtide ja meetodite valik. Ta refereeris ka Hans Kolsenit, kelle järgi korporatiivse korra kooshoidmine nõuab tugevamat keskvõimu kui parlamentaarne kord. Tuleb siiski mainida, et parlamentarismi kadumine ei tähenda automaatselt demokraatia kadumist.

¹⁸ A. Cassels, 1968. P. 56.

¹⁹ K. Konik. Parlamentaarse demokraatia tähtsus psühholoogiliselt sisukohalt.// Pm. 22. september 1934.

²⁰ K(onstantin). Konik. Euroopa tervenemine demokraatia-vastasest reaktsioonist ja väikeriikide tulevik.// Pm. 19. veebruar 1935.

²¹ Diktaatorite inflatsioon.// VM. 7. veebruar 1934.

²² H(arald). T(ammer). Kas pääsetee on korporatismis?// Pvl. 26. juuli 1933.

²³ J. Vilms, 1936. Lk. 37.

Korporatismi kaitsja Juhan Vilms vaidles “Päevalehe” veergudel vastu väitele, nagu nõuaks korporatiivne kord diktatuuri.²⁴ Ta kirjutas, et diktatuuri on põhjustanud hoopis “Itaalia poliitiline ja rahva arenematus”. Hiljem väljendas ta raamatus veendumust, et Eestis luuakse erinevalt kõigist teistest maadest demokraatlik-korporatiivne vabariik.²⁵ See mõtteavaldus võis aga olla tingitud juba ka puhtalt “vaikiva ajastu” poliitilisest konjunktuurist, seda demokraatiast rääkimise osas. J. Vilmsi artikli juures “Päevalehes” oli pikem toimetuse märkus, kus öeldi, et artikli autor kahtlemata eksib, kuna kogemused näitavad, et korporatiivne kord areneb alati diktatuuriks. Õigemaks tuleb aga pidada J. Vilmsi seisukohta, et demokraatia ja korporatism on ühendatavad, seda aga eeldusel, et selleks on olemas rahva enamuse tahe. Korporatismi ei saa tõepoolest pidada fašistliku diktatuuri tekkimise põhjuseks Itaalias, sest diktatuur kujunes välja enne kui hakati looma korporatiivset riiki. Pealegi ei jõutud ka diktatuuri tingimustes korporatiivse riigi loomisega nii kaugemale, kui oleksid soovinud suuremad entusiastid. Detsembris 1934 arvati ka anonüümses “Vaba Maa” artiklis, et korporatiivne kord ei pruugi olla ebademokraatlik, seda pikemalt põhjendamata.²⁶ Väite esitamisel toetuti ilmselt siiski rohkem loogikale kui kogemusele.

Harald Tammer kasutas järgnevalt argumenti selle vastu, nagu ei tarvitseks korporatiivne süsteem olla tingimata seotud sellise korraga nagu Itaalias või Saksamaal, et “õpetuse isa Saint-Simon ise” on öelnud, et inimõigustel ei ole tegelikus elus mingit kohta.²⁷ See aga ei ole tugevam argument kui väita, et ainuüksi samuti korporatismi pooldanud J. Vilmsi ütluse tõttu võib korporatism siiski olla seotud demokraatiaga.

Ka E. Laaman “Vabas Maas” arvas, et demokraatia ja korporatism on ühendamatud.²⁸ Ta tõi korporatiivse korra nõrga küljena esile asjaolu, et töösturite ja tööliste omavahelise kokkuleppe korral jäetakse arvestamata tarbijate huvid. Sellega lähtus ta jällegi realselt eksisteerivast Itaalia mudelist, mitte võttes arvesse teoreetiliselt võimalikku tarbijate esindust.

Ajakirjandus ei pooldanud üldiselt Itaalia korporatiivsete suundumuste ülevõtmist ka Eestis toimunud riigipöörde järel. Jaanuaris 1935 kirjutas aga Juhan Vilms “Vabas Maas”, et kutsealade esiletõstmise ei olegi korporatiivse korra loomine – Itaalias tähendab “korporatiivne” hoopis tööandjate ja töövõtjate vahelist korraldust.²⁹ Seega kasutas ta enda pooldatud korporatismi mõiste

²⁴ *Juhan Vilms*. Korporatismist kui pääsetee võimalusest.// Pvl. 27. oktoober 1933.

²⁵ *J. Vilms*, 1936. Lk. 62–63.

²⁶ Korporativism ja demokraatia.// VM. 13. detsember 1934.

²⁷ *H(arald). T(ammer)*. Saint-simonism poliitilise moeooluna.// Pvl. 24. november 1933.

²⁸ *(Eduard) L(aaman)*. Kuiv vesi.// VM. 16. juuli 1933.

²⁹ *Juhan Vilms*. Kutseline organiseerimine.// VM. 14. jaanuar 1935.

lahtiseletamisel Itaalia eeskujude, mis annab aimu, millist laadi pidi Eesti uus kord tema arvates olema, ja väljendab ühtlasi tema muude ütlustega seostatult hinnangut Itaalia korporatismile.

Jaanuaris 1935 kirjutas H. Tammer "Päevalehes", et Eesti (kutse)kojad on sama, mis korporatsioonid või tsunftid, vaieldes vastu "Kaja" ja "Vaba Maa" vastupidisele arvamusele.³⁰ Korporatsioonide vaoshoidmisega olevat raske hakkama saada, ja polevat kindel, et Eestil oleks panna välja B. Mussoliniga võrdne mees. Paistab, et ka fašismi suhtes kriitiline H. Tammer pidas B. Mussolinit erakordselt võimekaks poliitikuks. Aprillis avaldas H. Tammer arvamust, et kodade asutamine ei kaota kihihuvide võitlust, vaid teravdab seda ja nõuab riigi sekkumist.³¹ Itaalia kogemus kinnitas siiski, et teatud kihihuvide võitluse vormid, nagu streigid, olid täielikult kadunud, kuigi seda ei saa otseselt seostada korporatsioonide loomisega.

Aprillis 1936 kirjutas E. Laaman, vaieldes vastu Juhan Vilmsi väitele, et Itaalia kutseühingud on sama, mis Eesti kojad, et viimased on kutsete omavalitsused, esimesed aga tasalülitatud asutused.³² Ta lisas, et Itaalia kord ei tähenda poliitika vabastamist majandusest, vaid majanduse äärmist alistamist poliitikale. See väide on aga mõneti ebaloogiline, sest majanduse alistamine poliitikale tähendabki poliitika vabastamist majanduse prioriteedist.

Kontaktid. Juulis 1934 kirjutas "Päevaleht" Itaalia parlamendiliikme Alessandro Pavolini külaskäigust Tartusse.³³ Visiidi eesmärgiks oli luua Rooma Universaalsuse Liidu komitee. Augustis kirjutas Harald Tammer samas lehes, et Rooma Universaalsuse aktsioonikomiteed peavad võitma laialdased ringkonnad Itaalia kultuurile ja selle kaudu fašistlikule doktriinile.³⁴ Tähelepanuta jäi see, et nimetatud kultuur ei kattunud täielikult fašismiga. Samas artiklis mainis H. Tammer tema järgi huvitava asjaoluna, et organisatsiooni häälekandja "Roma Universa" veebruarinumber oli nimetanud Eestit uueks fašistlikuks riigiks. Et H. Tammer väidet ümber ei lükanud, sellest võib oletada, et ta pidas seda mõningal määral põhjendatuks.

Juunis 1935 kirjutati "Päevalehes", nagu oleks "Rooma universaalsuse aktsioonikomitee" osakond Eestis alles asutamata ja et selle organisatsiooni inspektor Cabalzar viibib asutamise eesmärgiga Tallinnas.³⁵ Ühtlasi mainiti, et kirjavahetus nimetatud organisatsiooniga on võetud vabadussõjalaste protsessi süüdistusakti. Juba artiklis mainitud inspektori legaalne viibimine Eesti

³⁰ *H(arald). T(ammer)*. Kojad ja korporatiivne kord.// Pvl. 1. jaanuar 1935.

³¹ *H(arald). T(ammer)*. Kodade sünnivalud.// Pvl. 11. aprill 1935.

³² *(Eduard) L(aaman)*. Kodade süsteem.// VM. 25. aprill 1936.

³³ Itaalia parlamendiliige Tartus.// Pvl. 21. juuli 1934.

³⁴ *H(arald). T(ammer)*. Faschism propaganda-artiklina ja tegelikult.// Pvl. 11. august 1934.

³⁵ Eestisse "Rooma universaalsuse aktsioonikomiteed" asutama.// Pvl. 19. juuni 1935.

pinnal viitab sellele, et tegemist oli otsitud süüdistusega. Häid suhteid Eesti ja Itaalia vahel näitas Itaalia kõrgeima aumärgi andmine K. Pätsile samal aastal.³⁶

Fašismi teema käsitlemine ei piirdunud Eestis ainult päevalehtedega. “Päevaleht” andis sellest lugejatele aimu, mainides aastal 1935 Arved Palgi kirjutatud raamatut B. Mussolinist, mille eest autor sai peategelase tänu osaliseks.³⁷ Viimane asjaolu annab märku, et B. Mussolini võis eestlaste fašismikäsitlemisega suhteliselt rahule jääda. A. Palgi oli raamatu kirjutamisel kasutanud siiski materjale, mis polnud päevalehtedest läbi jooksnud.

“Vaba Maa” tsiteeris aastal 1936 toimetusele saadetud kirja, mille järgi vaid fašism loob rahvast kõvaks tegevat üksmeelt ja fašist on “juutide kommuuna” vastane.³⁸ Sellele vaidles vastu E. Laaman, kes muuhulgas ütles, et juudivastasus Itaalia puhul ei ole tõsi, sest seal on juudid ministritekski olnud ja H. Göringi üle nalja heitmiseks pani B. Mussolini temaga kohtuma juut I. Balbo. Kirja autor võis aga “juutide kommuuna” all mõelda juutluse asemel ka juutide eestvõtmisel loodud poliitilist korda. Kirja autor peab positiivseks juudivaenu olemasolu, E. Laaman näib pidavat selle puudumist Itaalia fašismi juures.

SISEASJAD

Riigikord. Aastal 1932 said “Postimehe” lugejad teada, et muutmata valimiskorraga Itaalia Senatis esineb ikka veel opositsioon, kuigi see on vähenenud “peaaegu nullini”.³⁹ 280-kohalises Senatis võis vastuhäälte arv ulatuda kahekümneni, kuid vastuhääli (kuni kaheksa) esines ka 350-kohalises läbinisti fašistlikus Esindajatekojas.⁴⁰ Eesti Riigikoguga võrreldes oli Itaalia parlamendiopositsioon aga tõesti peaaegu olematu. Samas “Postimehe” artiklis kirjutati, et fašismi ajal on “kohalike ametiasutuste tegevuse kooskõlastamiseks” laiendatud prefektide võimupiire. Prefektid olid juba liberaalses Itaalias aastatel 1860–1922 niivõrd tugevad, et seda režiimi on nimetatud prefektokraatiaks.⁴¹ Kuigi prefekt oli ka liberaalses Itaalias keskvalitsuse poliitika elluviija, vähenes tema iseseisev otsustusõigus fašistlikus Itaalias arvatavasti veelgi. Siiski omandasid nad ka uusi ülesandeid, sest aastatel 1926–1928 allutati neile ka partei.⁴² Aastaks 1929

³⁶ Itaalia kõrgeim aumärk riigivanemale.// Pvl. 26. oktoober 1935.

³⁷ Mussolini tänu rakverelasele.// Pvl. 18. detsember 1935.

³⁸ (Eduard) L(aaman). Vene-Saksa tulised kartulid ja fašistlik propaganda Eestis.// VM. 25. jaanuar 1936.

³⁹ Kümme aastat fascio valitsust.// Pm. 28. oktoober 1932.

⁴⁰ M. N. Hagopian, 1993. Lk. 151.

⁴¹ R. Camp. Vincenzo G. Pacifici. Angelo Annaratone (1844–1922): La condizione dei Prefetti nell'Italia liberale.// The American Historical Review, 1992. Vol. 97. Nr. 5. P. 1561.

⁴² M. Knox.// Fascist Italy and Nazi Germany. 1996. P. 125.

olid aga vaid 30 protsenti ametisse nimetatud prefektidest ise parteilased.⁴³ Eesti kui väikeriigi lugejatele võis prefektide tähtsus kergesti mõistetamatuks jääda. Ajakirjanik näib pidavat prefektide suurt võimu harmoniseerivana positiivseks.

Peale majanduskriisi pälvis Itaalia riiklik korraldus endiselt tähelepanu. E. Laaman kirjutas aastal 1935 “Vabas Maas”, et fašistlik riigikord on “poolautoritaarne”, sest selle võimuallikad asuvad nii all kui üleval.⁴⁴ Siiski ütles ta samas, et Itaalia “rahvahääletused” pole õiged valimised. E. Laamani käsitus võib aga mõista, kui öelda, et alt lähtuvad võimuallikad tähendasid valitsejate teatavat populistlikkust. E. Laaman näib pidavat ka väikest alt tulevat elementi oluliseks.

J. Tõrvand andis oktoobris 1935 pikemas artiklis “Päevalehes” ülevaate nii Itaalia sisepoliitilistest oludest kui ka riiklikust korraldusest.⁴⁵ Eelmistes peatükkides vaadeldud ajaga võrreldes toimunud muutustest mainis ta, et kui aastal 1928 oli “Faschistlikul suurnõukogul” 50 liiget, siis nüüd “olevat” 20. Seda ütles ta näiliselt seletuvat sellega, et suuri asju on kergem arutada ja lahendada väiksemas kogus, kuid ei öelnud, et sellel tegelikult mingid muud põhjused oleksid. Vähendamine oli Eestis ilmselt mõistetav, sest põhiseadusesse tehtud parandustega oli kahanenud ka Riigikogu liikmete arv poole võrra, kusjuures tegelikkuses oli ümbervalimata jäänud kohalik parlament üldse “vaikivas olekus” võimu koondumisega täidesaatvatele organitele. J. Tõrvand kaitseb kaudselt vabadussõjalaste poliitikat. Itaalia masside poliitilise mentaliteedi on režiimi suurejooneline propaganda tema järgi “juba” ümber kujundanud, millega ta nägi ka fašismi edukana. “Päevalehe” artiklite põhjal nimetas D. aastal 1936 “Vabas Maas” J. Tõrvandit fašistliku Itaalia innustunud prohvetiks.⁴⁶ J. Tõrvandi keskmisest suurem sümpaatia Itaalia vastu on seletatav sõjaväelase arusaamisega sõda alustavast ja militariseeritud riigist. Siiski võiks sõjaväelane ka keskmisest inimesest paremini teada, et sõda nõuab suuri ohvreid. Samas on võimalik pidada sõja võitu ohvreid üles kaaluvaks.

Veebruaris 1934 kirjutati “Vabas Maas”, et fašistlik kord tähendab riigi ja erakonna osade äravahetamist erakonna piiramatu võimuga.⁴⁷ Itaalias see paraku nii ei olnud, sest seal oli partei allutatud riigile. Autorit eksitasid arvatavasti Nõukogude Liidu ja Saksamaa näited. Lugejas võis kirjutis tekitada ka kartusi fašistideks tituleeritud vabadussõjalaste ees, kes tegelikult seisid erakondade mõju piiramise eest.

⁴³ S. G. Payne, 1995. P. 119.

⁴⁴ (Eduard) L(aaman). Selgust poliitilistesse mõistetesesse.// VM. 8. jaanuar 1935.

⁴⁵ J. Tõrvand. Tahan – teen.// Pvl. 6. oktoober 1935.

⁴⁶ D. Itaalia läheb üle “nep’ile”.// VM. 29. mai 1936.

⁴⁷ R. S. Kolm diktatuuri.// VM. 10. veebruar 1934.

Repressioonid. “Postimehes” kirjutati, et paljud fašismi poliitilised vastased istuvad koonduslaagrites, tõsisemaid vastaseid ootab aga eritribunal surmanuhtlusega, kuigi surmanuhtlust on tarvitatud “palju suurema ettevaatusega” kui Venemaal.⁴⁸ Õigem oleks aga olnud hukatute arvu võrrelda Eestiga, sest Itaalia aastal 1926 asutatud Riigikaitse Eritribunal mõistis enne Teist maailmasõda surma vaid 9 inimest, mis oli palju vähem ka Esimese maailmasõja aegsest 4000 surmaotsusest ja 750 hukkamisest selles riigis.⁴⁹ Surmaotsuste osatähtsuse ülehindamist “Postimehes” põhjustas ilmselt varase fašismi verisus. Eestiga võrdluse puudumine võib tulla nii tõesest Itaalia hukatute arvust mitteteadmisesest kui ka soovimatusest oma riigile halba varju heita. Suuresti oli lehel ka õigus, sest Liibüas ja hiljem Etioopias hukati arvutult inimesi, millest küll kirjutada ei osatud.

Mais 1931 teatas “Postimees” uuest vastupanu ja fašistliku vägivalda juhtumist seoses helilooja Arture Toscaniniga, kes oli kontserdil keeldunud juhatamast fašistide hümmi.⁵⁰ (Fašistlik “*Giovinezza*” ehk “Noorus” võrdsustati Itaalias esmalt tsiviil- ja aastal 1933 ka sõjalistel tseremooniatel vana hümmi “Kuningliku marsiga”).⁵¹) See viis A. Toscanini passi konfiskeerimise ja lööminguni. “Postimees” vaikus aga sellest, millised olid A. Toscanini motiivid, mis ei pruukinud olla poliitilised, sest ta oli osalenud juba aastal 1919 valimistel fašistide kandidaadina.⁵² “Vaba Maa” kirjutas siiski, et A. Toscanini oli öelnud, et keeldub hümmi juhatamast sellepärast, et see ei vasta leinakontserdi müstilisele iseloomule ja ta ei soovi kunsti segamist poliitikaga.⁵³ Leht ei hakanud juhtima tähelepanu asjaolule, et on olemas ka poliitiline kunst. “Vaba Maa” kirjutas fašistide meeleavaldusest A. Toscanini vastu, kuid erinevalt “Postimehest” mitte tema pooldajate omast. “Postimehe” ja “Vaba Maa” võrdleja võis sellest järeldada, et fašistide meeleavaldus oli suurem. D. Mack Smith seostab A. Toscanini “*Giovinezza*” mängimisest keeldumist ja sellest tekkinud skandaali hoopis detsembriga 1922.⁵⁴ On tõenäoline, et sama isik võib samasugust skandaali korraldada mitu korda. Et Eesti päevalehtedesse mälestus varasemast skandaalist ei jõudnud, viitab sellele, et esimesel korral ei olnud konflikt veel sedavõrd terav. Seletatav on see asjaoluga, et fašistide võim aja jooksul tugevnes ja hilisem vastuhakk oli erakordsem sündmus.

Stresa konverentsi puhul andis “Päevaleht” liialdatud pildi Itaalia julgeolekuabinõudest, kirjutades, et Stresas “igalt möödaminejalt nõutakse vahetpidamata isikutunnistuse ettenäitamist” ja

⁴⁸ Kümme aastat fascio valitsust.

⁴⁹ S. G. Payne, 1995. P. 128.

⁵⁰ Toscanini – vang.// Pm. 29. mai 1931.

⁵¹ История Италии. Том 3. 1971. С. 101.

⁵² C. Hibbert, 1997. Lk. 46.

⁵³ Fašistid peksid kuulsat helilooja ja muusikajuhi läbi.// VM. 21. mai 1931.

⁵⁴ Д. Мэж Смит, 1995. С. 158.

“ühegi maja ega ühegi aia ees ei puudu salapolitseinik”.⁵⁵ Väide on kahtlane, kuna iga riigi politseijõud on piiratud. Ka jääb ebaselgeks, kuidas ajakirjanikud salapolitseinikuid identifitseerisid.

Kaadripoliitika. Novembris 1933 teatas “Päevaleht”, et B. Mussolini vabastas ametist õhuministri I. Balbo ja mereministri Sirianni.⁵⁶ Neid nimetas leht B. Mussolini võistlejateks, rääkides kuuldustest, et mõõdukamad fašistid tahtnud B. Mussolinit välja vahetada ja näinud kandidaadina diktaatori kohale esmajoonel I. Balbot. Lehe arvates oli ookeanilendudega populaarseks saanud I. Balbo kuulsus viimasel ajal B. Mussolini oma “varjama” hakanud, kuid selle väite tõepärasuse seab kahtluse alla asjaolu, et leht ise ei olnud I. Balbot B. Mussoliniga võrreldes üldse kirjutanud. C. Hibberti järgi ei meeldinud aga B. Mussolinile ka see, kui I. Balbot imetles H. Göring.⁵⁷ See imetus ei olnud aga ilmselt seotud poliitilise mõjuga. Seega võib B. Mussolinit süüdistada üldse kadeduse tundmises, mitte ainult võimuahnuses.

“Postimees” kirjutas erinevatele allikatele tuginedes, et seoses kavandatava Etioopia-sõjakäiguga ja B. Mussolini sõjaplaaniga on B. Mussolini vastu välja astunud või eriarvamusi väljendanud kroonprints Umberto, kindralstaap esimehe P. Badoglioga, Ida-Aafrika vägede ülemjuhataja E. De Bono, marssal I. Balbo ja Itaalia Londoni saadik D. Grandi.⁵⁸ Kahjuks pole täpselt teada, kuidas jõudis “Postimeheni” informatsioon vastuoludest väliselt üksmeelses Itaalias.

J. Tõrvandi arvates on Itaalia võimuorganite töös kõrgekvalifikatsioonilise tööjõu ja konkreetselt piiritletud ülesannete tõttu tagatud asjatundlikkus ja põhjalikkus, mis lubab eeldada riigi moraalsete ja materiaalsete jõudude otstarbekat rakendamist.⁵⁹ Kvalifikatsiooni ei pruukinud aga seostada tingimata fašismiga, pealegi oli B. Mussolini ise vähese haridusega. C. Hibberti järgi oli fašistide juhtide hulgas üldse vähe haritlasi.⁶⁰ J. Tõrvand pidas tõenäoliselt silmas madalamaid ametnikke, eelkõige võis ta aga lähtuda andmetest Itaalia sõjaväe kohta.

Propaganda. Eesti lugejatel oli võimalik jälgida, kuidas fašismi propagandas kasutati edutuks osutumise korral kõrvale heideti – varem soositud polaarlendur U. Nobile langes pärast oma teise lennu ebaõnnestumist Itaalias põlu alla – teda süüdistati “Päevalehe” andmetel selles, et tal polnud mingit kutsetunnistust õhulaevade juhtimiseks, ainult ajutine volitus katselendude korraldamiseks Rooma kohal.⁶¹ “Päevaleht” märkis siiski omalt poolt, et ei öelda, kuidas U. Nobile lõpuks ikkagi

⁵⁵ Stresa erakorraliste kaitseabinõude tähe all.// Pvl. 12. aprill 1935.

⁵⁶ Mussolini kõrvaldas oma võistlejad.// Pvl. 8. november 1933.

⁵⁷ C. Hibbert, 1997. Lk. 109.

⁵⁸ Itaalia isoleeritud.// Pm. 1. oktoober 1935.

⁵⁹ J. Tõrvand. Itaalia sõjaliselt.// Pvl. 5. november 1935.

⁶⁰ C. Hibbert, 1997. Lk. 212.

⁶¹ Hävitav otsus Nobile üle.// Pvl. 20. veebruar 1930.

sai loa ekspeditsiooni korraldada. Seega oli üks fašismi propagandavahendeid pöördunud suuresti fašismi enda vastu. Selle kustutamiseks vajati uusi lennunduslikke saavutusi.

“Päevalehes” mais 1933 antud ülevaates Itaalias toimunud “*Mostra della Rivoluzione Fascista*” – fašistliku revolutsiooni näitusest – öeldi, et Itaalias on väga kõrgel järjel plakatikunst, sageli isegi ületades enamlaste oma.⁶² See kinnitab kaasaegsete silmade läbi hilisemat J. Schnappi arvamust, et fašism toetus elu kui kunsti ideaalile ja ilukultusele.⁶³ G. Mosse järgi aeti alates G. D’Annunziost “ilupoliitikat”.⁶⁴ “Postimehes” kirjutati, et näituse puhul saab Rooma sõita umbes veerandi hinnaga ja seda võimalust kasutatakse ohtralt.⁶⁵ S. Payne järgi külastasid näitust aastatel 1932–1934 mitmed miljonid inimesed.⁶⁶ Eestlane võis näha sarnasust omaaegsete põllumajandusnäitustega, kuid vähemalt itaalia ja nõukogude plakatikunstile andis “Päevaleht” eesti omaga võrreldes kõrgema hinde.

Aastal 1932 kirjutati, et aastal 1930 oli Roomas toimunud troonipärija abiellumise puhul suur rahvariiete paraad esindajatega kõikidest Itaalia maanurkadest.⁶⁷ Seega pöörati ühtse musta särgi kandmise kõrval vahel siiski tähelepanu ka erinevuste väljatoomisele, kui arvestada, et erinevates paikades on rahvariided erinevad, kuid leht seda ei rõhutanud.

Märtsis 1934 kirjutas “Vaba Maa” Itaalia esindajatekoja valimistest.⁶⁸ Lehe järgi piirdus valimispropaganda sõna ‘jah’ propageerimisega. Seda tõendas foto ‘jahhidega’ kaetud majaseinast, mille keskel küll oli B. Mussolini näomask. Kirjutatust oleks võinud järeldada, et konkurentsi puudumine vaesestab ka kampaaniat, kuid foto kinnitas, et kampaania oli küllaltki massiivne.

Jaanuaris 1936 kirjutas “Vaba Maa” Itaalia valitsuse tähelepanust filminduse kui parima propagandavahendi arendamisele.⁶⁹ Ehk on Itaalia võrreldav Saksamaaga, kus umbes 1100 aastatel 1933–1944 valminud filmist tehti propagandaministri otsesel korraldusel 96.⁷⁰ Itaalias oli propagandafilmi osakaal tõenäoliselt väiksem, sest enamuse nendest valmistamine mahtus aastatesse 1936–1940.⁷¹ Siiski on väidetud, et enamus fašistlikul ajajärgul valminud Itaalia filme

⁶² Faschismi näitusel puudub Eesti lipp.// Pvl. 2. mai 1933.

⁶³ J. T. Schnapp. Fascinating Fascism.// Journal of Contemporary History, 1996. Vol. 31. Nr. 4. P. 235.

⁶⁴ G. L. Mosse. Fascist Aesthetics and Society: Some Considerations.// Journal of Contemporary History, 1996. Vol. 31. Nr. 4. P. 247.

⁶⁵ J. J-k. Kirjad Vahemeremait. Itaalia “lilleaed ja ööbikulaul”.// Pm. 1. aprill 1933.

⁶⁶ S. G. Payne, 1995. P. 223.

⁶⁷ R. S. Faschismi rahvakultuur?// VM. 20. detsember 1932.

⁶⁸ Itaalia valimispropaganda.// VM. 30. märts 1934.

⁶⁹ E. V. Film sõja teenistuses.// VM. 9. jaanuar 1936.

⁷⁰ S. G. Payne, 1995. P. 198.

⁷¹ Ibid. P. 236.

olid fašistlikud.⁷² Filmindusega seotud teema vastu võis huvi Eestis suhteliselt suur olla, sest Eesti oli üks suurema kinokülastuste arvuga maid ühe inimese kohta.

Naisküsimus. Kuigi Itaalia fašismiaegse naisajaloo efektiivse uurimise alguseks on loetud 1970. aastaid,⁷³ leidub sealse naisküsimuse käsitlemist ka omaaegsetes Eesti lehtedes. A. K.-Ö. "Päevalehes" andis Itaalia naiste olukorrast vastuolulise pildi.⁷⁴ Ta kirjutas, et ka naised on kutsutud osa võtma fašistliku riigi ülesehitamistööst, iga fašistliku erakonna osakonna juures asub vastav naisosakond. Fašistlik valitsus olevat esimesi naistöõjõudude organiseerijaid Itaalias, varem olevat seal naisliikumise alal tehtud vaid nõrku katseid. Kuigi Itaalias olevat üldiselt olemas tendents anda naist täielikult tagasi perekonnale, ei olevat seda tegelikkuses veel läbi viidud. Autori arvamus Itaalia naiste olukorrast nähtavasti paranes veidi nendega isiklikult kokku puutudes, sest ta kirjutab, et Itaalia naised pidasid imelikuks tema ettekujust, et B. Mussolini määrab neile tööalaks ainult köögi ega luba neil õppida filosoofiat. (Keelati hoopis selle õpetamine.⁷⁵) Itaalia fašismi mõju naiste olukorrale oli vastuoluline – naised taheti näha eelkõige ema ja eelistatavalt maainimest, kuid P. Willsoni arvates tähendas maailmasõdadevaheline periood mõnes mõttes veelahet Itaalia naiste ajaloo, sest pretsedenditu tähelepanu nende panusele riigi heaks tähendas seda, et naised toodi esimest korda üleriigilisele näitelavale.⁷⁶ Osalt võib selle aga panna maailma üldise arengu arvele. Eestis olid naiste positsioon kõrgem kui Itaalias, sest siin said nad varakult valimisõiguse.

Novembris 1933 kirjutas "Päevaleht", et B. Mussolini on andnud korralduse, et parteis ei tohi enam tähtsatel kohtadel olla vallalisi.⁷⁷ Leht lisas, et kuuldavasti ei ole veel ükski parteitegelane eelistanud kohalt lahkumist naisevõtmisele kiires korras. Eestlase jaoks oli tegemist koomilise asjaoluga, kuid see iseloomustab tegelikku parteilise ametikoha tähtsust fašistlikus Itaalias.

Noorteorganisatsioonid. Rääkides aastal 1931 fašistliku Itaalia noorteorganisatsioonidest "balilla'd" ja "eelvägi", tõi "Päevaleht" esile eelkõige neis antavat militaristlikku kasvatust, mis olevat vabastanud hilisemaist "sõjaväeteenistuskohuseist", kuid ka kristlikku kasvatust ja liikmete osaks saavaid hüvesid.⁷⁸ Autori hinnangul oli *balillaks* saamine poiste "esimene iha ja esimene iseseisev püüd". Ta arvas, et organisatsioon kasvatab noori "valitsusele ja riigile vajalikuks ning kasulikuks" ning et "ei ole palju kahelda, et sarnane organisatsioon suudab uuendada ja kasvatada

⁷² K. Arnone. Roberto Rossellini and his Italian Cinema: The Search for Realism. <http://ccat.sas.upenn.edu/italians/Amiciprize/1996/mussolini.html>. 6. mai 1997.

⁷³ P. R. Willson. Women in Fascist Italy.// Fascist Italy and Nazi Germany, 1996. P. 78.

⁷⁴ A. K.-Ö. Matkamuljeid Itaaliast.// Pvl. 9. jaanuar 1933.

⁷⁵ A. De Grand, 1996. P. 60.

⁷⁶ P. R. Willson.// Fascist Italy and Nazi Germany, 1996. P. 80–81.

⁷⁷ Mussolini vallandab vanapoisid partei teenistusest.// Pvl. 10. november 1933.

⁷⁸ S.-S. Noorte kasvatus Itaalias.// Pvl. 2. märts 1931.

kindlamaid riiklike huvidega kodanikke, vastutusrikkamaid oma kohustuste vastu, mida riik talle usaldab”. Artiklis toodud andmete põhjal saab aga vastu vaielda, et näiteks võis vähendada *balillade* vastutustunnet oma tervise suhtes see, et neile iga haige oldud päeva eest viis liiri maksti. Ka võis laste moraali rikkuda neile relvade kasutamise õpetamine. *Balillaks* saamise poiste iseseisvaks püüdeks nimetamine ei ole põhjendatud, sest see oli täiskasvanute poolt organiseeritud. “Postimees” lisab aastal 1932, et skautide liikumine on Itaalias keelatud, sest see olevat “liig internatsionaalne, liig sportlik ning looduslik”.⁷⁹ Sportlikkuse ja looduslikkuse halvustamine ei kuulunud tegelikult fašismi põhimõtete hulka. Autor on arvatavasti pannud kirja lihtsalt selle, millega skautlus tema jaoks seostus, ja eeldanud, et fašism tahtis skautlusest lahku minna kõiges põhilises. Fašistlikud noorteorganisatsioonid ei olnud kõikehõlmavad, sest teatud põllumajanduslikes provintsidest oli elanikkonna kontakt nendega minimaalne.⁸⁰ Eesti päevalehed aga neid piirkondlikke iseärasusi välja ei toonud. Eesti lugejates Itaalia organisatsioonide olemasolu arvatavasti suurt kadedust ei tekitanud, sest ka Eestis tegutses noorteorganisatsioone. Siiski näib autori ettekujutus fašistlikest noorteorganisatsioonidest põhjendamatult positiivne, sest distsipliini õpetamine ei tähenda veel vastutustunde arendamist.

Novembris 1935 avaldas “Postimees” foto “marsi Rooma” aastapäeval aastal 1925 asutatud Tripoli noorteorganisatsioonist, kuhu kuulus 3000 araablast, kellele anti ka relvad kätte.⁸¹ Mainida oleks võinud, et kohalike inimeste silmis oli tegemist arvatavasti hukkamõistu väärivate kollaborantidega, sest paljud araablased olid seotud itaallastevastase ülestõusuga. Leht jätab seevastu mulje usaldusest itaallaste ja araablaste vahel.

Kultuur. Aastal 1934 kirjutas “Päevaleht”: “Itaalias sporditakse faschistide võimulepääsemisest saadik.”⁸² B. Mussolini saavat aru, missugust suurt tähtsust omab sport kogu rahvale. Sportlased ei olnud aga alati lojaalsed – septembris 1935 teatas “Postimees”, et kolm juhtivat Itaalia jalgpallurit on põgenenud sõjaväeteenistuse eest Prantsusmaale.⁸³ Tähelepanu tuleb siiski pöörata teo ajale, sest siis oli algamas reaalne sõjategevus. Kuid fašistliku spordi üheks eesmärgiks võibki pidada edu lahinguväljal.

Faşistliku liikumise asutajate hulka olid teiste hulgas kuulunud futuristid, keda juhtis kirjanik Filippo Marinetti. Oktoobris 1935 kirjutati “Postimehes” F. Marinetti pöördumisest itaallaste poole,

⁷⁹ Mussolinil tuleb juubel.// Pm. 2. oktoober 1932.

⁸⁰ T. Abse.// Fascist Italy and Nazi Germany, 1996. P. 49.

⁸¹ Pealetung Makallele algas.// Pm. 4. november 1935.

⁸² Poliitikamaailma hiiglane spordimehena.// Pvl. 29. jaanuar 1934.

⁸³ Abessiinias üldmobilisatsioon.// Pm. 30. september 1935.

milles ta kutsus neid üles loobuma mitmest väidetavalt Inglismaalt pärit kombest.⁸⁴ “Postimees” arvas, et itaallased on valmis üht-teist neist harjumustest ohverdama, kuid ei pidanud usutavaks, et kõik itaallased suudaksid manifestist sõna-sõnalt kinni pidada. Näiteks toodi B. Mussolini ütlus, et ta habet “enam ei salli”. F. Marinetti kuulumine fašistide hulka on aga vaieldav, sest ta lahkus fašistlikust parteist juba juunis 1920.⁸⁵ S. Payne hindab tema edasist suhet fašismiga ambivalentseks.⁸⁶ Siiski liikus ka B. Mussolini peas F. Marinettiga sarnaseid mõtteid – ta kaalus golfi keelustamist, lisaks reisivagunite esimese klassi kaotamist ning Prantsuse ajakirjanduse, riiete ja raamatute sisseveo lõpetamist.⁸⁷ Detsembris 1935 teatas “Päevaleht”, et Itaalias keelati välismaalt pärit kombena jõulupuu.⁸⁸ Eestlased võisid leida paralleele Itaalias toimuva kultuurilise võitlusega kohalikest nimede eestistamise ja kodudukaunistamise aktsioonidest. Jõulupuu keelamine ei saanud enamuses eestlastes aga tekitada positiivseid tundeid.

Futurism ei olnud itaalia kultuuris valdavaks saanud. A. De Grandi järgi rõhutati fašistlikus kultuuripoliitikas hoopis tagasipöördumist klassikaliste eeskujude poole, kuigi ta möönab, et säilis kultuuriline pluralism ja kunstinäitustel ei domineerinud ükski koolkond.⁸⁹ Rahvuskesksuse osas võivad futurist ja neoklassitsist siiski üksmeelele jõuda. Seega kandis F. Marinetti mõtete edastus ikkagi küllaltki olulist sõnumit Itaalias toimuvatest protsessidest. D. Mack Smithi järgi B. Mussolini küll kartis, et fašismi ei saa eriti tõsiselt võtta, kui sellel ei ole iseloomulikku kunstivormi, mistõttu ta tahtis futuristide ideid kasutades alustada revolutsiooni kunstis, kuid autor möönab, et hiljem hakkas B. Mussolini entusiasm fašistliku kunsti vastu nõrgenema.⁹⁰ Eesti päevalehtedes räägitigi fašistlikust kunstist eelkõige kui plakatikunstist ja propagandafilmitist.

MAJANDUS

Kriis. Eesti päevalehtedes kirjutati Itaalia majandusest muidugi rohkem kui vaid millegi Eestisse ülevõtmise küsimusega seonduvalt. Aasta 1929 viimastel kuudel Itaalia majanduse seisukord halvenes järsult New Yorgist alguse saanud ülemaailmse majanduskriisi tõttu.⁹¹ Kriisi haripunktis aastal 1932 moodustas tööstustoodang 72% aasta 1929 tasemest.⁹² Töötuid oli aastal 1933 ametlikel andmetel üle miljoni, mis oli kolm korda rohkem kui aastal 1929. M. Blinkhorni

⁸⁴ D’Annunzio ja Marinetti retk Inglismaa vastu.// Pm. 28. oktoober 1935.

⁸⁵ S. G. Payne, 1995. P. 93.

⁸⁶ Ibid. P. 222.

⁸⁷ C. Hibbert, 1997. Lk. 126.

⁸⁸ Neevus itaallaste pommisaju all.// Pvl. 7. detsember 1935.

⁸⁹ A. De Grand, 1996. P. 68–69.

⁹⁰ Д. Мэж Смит, 1995. С. 160–161.

⁹¹ История Италии. Том 3. 1971. С. 88.

⁹² Ibid. С. 89.

järgi oli tegelik töötute arv veelgi suurem ja miljonid olid alahõivatud.⁹³ Kui majanduses olid erilised ajad, oli ka rohkem põhjust sellest kirjutada. Itaaliast ei saanud sel perioodil anda põhjalikumat objektiivset kirjeldust ilma kriisi mainimata.

Ülemaailmse majanduskriisi Itaalia ilmingute suuremaks kajastamiseks puudusid aga seal valitseva tsensuuri tõttu piisavad eeldused. Ajalehes “Corriere della Sera” töötanud ajakirjanik L. Barzini meenutab, et esimene instruksioon, mille ta sai aastal 1930 ajalehe Londoni bürooga ühinedes oli mitte mainida ülemaailmset majanduskriisi, ja selle oli kõigile Itaalia ajakirjanikele andnud B. Mussolini ise.⁹⁴ Peale kriisi enda oli aga võimalik kirjutada ka selle tagajärgedest – A. De Grandi järgi oli fašistliku majandussüsteemi põhistruktuur vastus ülemaailmsele majanduskriisile.⁹⁵

“Vaba Maa” lugejad said siiski juba jaanuaris 1930 teada, et kriis on tabanud ka konkreetset Itaaliat.⁹⁶ Lugejat huvitas aga kindlasti eelkõige kriis kodumaal. Siiski oli välismaailmaga sidemeid omavate eestlaste ja võrdlusi vajavate otsuselangetajate jaoks praktilise tähtsusega ka välisriikide kohta antav informatsioon.

Harald Tammer kirjutas aastal 1933 “Päevalehes”, et suuresti majanduskriisi mõjul kõikides riikides parajasti läbi elatava poliitilise kriisi tagajärjel uusi teid otsides on jõutud järeldusele, et kodanikule on vähem tähtis tema vabadus kui üldine äraelamine, mistõttu arvatakse, et riigielu tuleb täielikult ümber korraldada majanduslikul pinnal.⁹⁷ Seejuures olevat ühelt poolt Nõukogude Liit asunud katsetama marksismi ning Itaalia, Saksamaa ja Ameerika Ühendriigid teiselt poolt suuremal või vähemal määral saintsimonismiga. Ei saa aga nõustuda väitega, nagu oleks irratsionalistlik ja antimaterialistlik fašism põhinenud majandusel. Fašismil oli küll oma majanduspoliitika, kuid see ei olnud esikohal. Fašismi majanduspoliitika ülehindamist võis põhjustada asjaolu, et sealsed majanduslikud uuendused olid olulisim, mille ülevõtmist Eestis kaaluti. Kõvema käe süsteemi sisseviimiseks leidis eeskujusid mujalgi.

Oktoobris 1932 refereeris “Päevaleht” Ameerika ajakirjaniku Knickerbockeri intervjuud B. Mussoliniga ülemaailmse majanduskriisi kohta.⁹⁸ Kui fašismile on iseloomulikuks peetud hilisemat kurssi autarkiale, siis selles intervjuus ütles B. Mussolini veel, et Euroopa võib ainult siis uuesti sündida, kui tugevad riigid otsustavad kaotada umbusalduse rahvaste vahel. Tollibarjääride püstitamine, inimeste, kauba ja kapitali ringvoolule takistuste tegemisega nõrgestatavat

⁹³ M. Blinkhorn, 1984. P. 27.

⁹⁴ L. Barzini, 1964. P. 144.

⁹⁵ A. J. De Grand, 1996. P. 49.

⁹⁶ Maailma majandus 1929.// VM. 11. jaanuar 1930.

⁹⁷ H(arald). T(ammer). Saint-simonism poliitilise moevooluna.

⁹⁸ Mussolini maailmakriisist.// Pvl. 3. oktoober 1932.

maailmamajandust. Tegelikult oli juba 1920. aastatel langetatud otsus muuta Itaalia teravilja alal isevarustavaks.⁹⁹ Arvatavasti rääkis B. Mussolini antud intervjuu puhul siiski siiralt, kuna tema vaated olidki väga muutlikud.

B. Mussolini ütles, et rahvaste rikkust arvestades on käesolev kriis väiksem kui kõik eelmised, kuigi näib psühholoogiliselt suur. Sellised sõnad võisid olla tõeliseks lohutuseks Eesti lugejale, kes kõige suuremat puudust ei kannatanud. B. Mussolini esitas oma valitsusaega kõigist varasematest aegadest helgema, kuid ignoreeris asjaolu, et kriis tekitas väga paljudele inimestele maailmas raskusi äraelamisel, mida väiksema ulatusega kriisid polnud tekitanud. Kuid B. Mussolini sõnadele võib kinnitust leida jälle statistikast, mis näitab, nagu oleks sõjajärgse kriisi ajal jaanuaris 1920 olnud Itaalias rohkem töötuid – üle 2 miljoni.¹⁰⁰

Üheks majanduskriisi tunnuseks on reklaami hulga vähenemine. “Päevalehe” lugejad said aastal 1933 teada, et “Itaalia kuulutuskontorite esimehe” dr. Pestelli arvates oli suur eksitus vähendada kuulutamist ajalehtedes, sest ajaleht on parim vahend ühenduseks kuulutaja ja publiku vahel.¹⁰¹ Mõtteavaldust võib pidada fašistidest võimumeeste propagandaks, kuid ka eelkõige oma ametialaste huvide kaitsmiseks. Eesti olukord selles küsimuses oli veidi teine, sest siinsete ajalehtede maht oli suurem.

Harald Tammer “Päevalehes” kirjutas, et kuigi B. Mussolini on suutnud tõsta Itaalia majanduslikku seisukorda võrreldes fašismieelsega, ei ole Itaalia ülemaailmsest majanduskriisist pääsenud teistest riikidest paremini, mis on juhtunud hoopis parlamentaristliku Prantsusmaaga, mis näitavat, et korporatism ei paku mingit garantiid majanduslikuks õitsenguks.¹⁰² Sellest hoolimata mindi ka Eestis peagi kutsekodade asutamisele. Korporatsioonide teema Itaalia näite kasutamisega teenis Eesti päevalehtedes tihtipeale täiesti praktilist eesmärki, kuid ajakirjanduslik opositsioon ei suutnud K. Pätsi väärata. Siiski tasus korporatsioonidest kirjutada ka teemat otseselt Eestiga seostamata.

Hiljem näidati majanduskriisi aastaid Itaalia jaoks suhteliselt positiivsetena, kui “Postimehe” kirjasaatja aastal 1938 teatas, et nende ajal likvideeriti Itaalia välisvõlg.¹⁰³ Nähtusele nime andmiseks ütles ta, et kaubandusautarkia eel käis rahandusautarkia. Et autarkia oli rohkem kriisijärgne kui kriisieelne nähtus, võis lugeja järeldada, et see on tõhus abinõu kriisist väljatulemiseks.

⁹⁹ S. G. Payne, 1995. P. 224.

¹⁰⁰ Бенито Муссолини. Москва, 1999. С. 41.

¹⁰¹ Reklaamkongress Milanos.// Pvl. 26. september 1933.

¹⁰² H. T. Kas pääsetee on korporatismis?

¹⁰³ Itaalia rahandusautarkia.// Pm. 8. september 1938.

Aprillis 1934 kirjutas “Vaba Maa”, et B. Mussolini lubab kaitsta liiri viimse veretilgani, kuid kardetakse siiski, et Itaaliale tuleb loobuda kullastandardist.¹⁰⁴ Probleemidena nimetati veel pikaajalist väliskaubanduse puudujääki ja kahtlast majanduspoliitikat, mis seisneb Tööstuse Rekonstrueerimise Instituudi kaudu kõigi “haigete” tööstusettevõtete toetamises, kusjuures ettevõtte kasumile riigil õigus puudub. Selle tagajärjel kasvavat alatasa ka eelarve puudujääk. Kirjutatust võib tuletada kaks vastupidist soovitus – kas tööstus riigistada või loobuda riigipoolsest abist. Pigem eelistas autor siiski teist võimalust.

Veel korporatismist. E. Eini aastal 1931 “Postimehes” avaldatud ettekandes toodi ära üksikasjalik kirjeldus Itaalia korporatiivsest korraldusest ja väideti, et kui streigiõiguse puudumine välja arvata, on töökaitseõigus Itaalias üks arenenumaid.¹⁰⁵ Streigid keelati Itaalias aastal 1926, kuid vahel korraldasid fašistlikud ametiühingud ise streike.¹⁰⁶ Alati ei teinud Eesti lehed selget vahet korporatsioonide ja neid moodustavate tööandjate ja töövõtjate sündikaatide ehk ametiühingute vahel, nimetades “ametiühisusteks” korporatsioone.¹⁰⁷ See tekitab kahtluse, et kõigil ajakirjanikel polnud teema vastu piisavalt huvi.

“Postimehes” kirjutati juunis 1934, et teoorias tundub korporatiivne kord ideaalne, kuid Itaalias eneseski ei salata, et ainult tegelik elu võib kinnitada süsteemi kõlblikkust.¹⁰⁸ Sellega mindi mõningasse vastuollu “Päevalehe” ja “Vaba Maa” ajakirjanikega, kes lükkasid korporatismi tagasi ka teoreetiliselt positsioonilt. Jaanuaris 1935 meenutas J. Tõnisson “Postimehes”, et enne korporatismi on Itaalia fašism olnud seotud sündikalismiga ja vahepeal liberalismiga.¹⁰⁹ Itaalias käivat alaline ideoloogiline otsimine, õhus olevat alateadlik kartus selle suhtes, kuidas asi lõppeb. Kirjutis ei tõesta siiski, et suund korporatismile poleks algusest peale sihikul olnud, sest sündikaadid ja korporatsioonid ei välista teineteist ja korporatism võib olla ka liberaalsema varjundiga. Kuid õige oli J. Tõnissoni tähelepanek Itaalia poliitika muutlikkusest ka ühepartei valitsuse tingimustes. Teades, et ka J. Tõnissoni enda seisukohad tegid läbi märkimisväärseid muutusi, ei saa hinnangut väga hukkamõistvaks pidada.

¹⁰⁴ Itaalia loobub kullaaluselt?// VM. 13. aprill 1934.

¹⁰⁵ *E(rnst). Ein.* Uus Itaalia.// Pm. 4. oktoober 1931.

¹⁰⁶ *T. Abse.*// Fascist Italy and Nazi Germany, 1996. P. 48.

¹⁰⁷ Kümme aastat fascio valitsust.

¹⁰⁸ Itaalia majanduselu ümbervalamine.// Pm. 4. juuni 1934

¹⁰⁹ *Jaan Tõnisson.* Meie riigikorra aluseks kutseesindus?// Pm. 5. jaanuar 1935.

Veebruaris 1934 Bostonist “Postimehele” kirjutanud Eevald Mänd nimetas Itaalias luua tahetavat uut poliitilist ja majanduslikku korda “üllatavalt keskaja gildide sarnaseks”.¹¹⁰ Üllatuse tundmine näitab, et tema arvates olid sellised põhimõtted oma aja ära elanud.

Deflatsioon. Aastal 1932 kirjutati “Postimehes”, et veel aastal 1926 oli elu Itaalias keskmiselt 30–35% kallim kui Prantsusmaal, kuid novembris 1930 “otsustas “Duce” lõpetada elukalliduse” ja selle tulemusel on elu Itaalias Prantsusmaaga võrreldes nüüd märksa odavam.¹¹¹ See olevat saavutatud nii, et näiteks Piemontes määrati hindadele kindlaks ülempiir, kuid jäeti alampiiir vabaks. Müürilehtedel olevat reklaamitud odavamaid poode. Üleriigiliselt olevat läbi viidud sunduslik üürihindade alandamine 10% võrra. (Tegelikult sundis hindu alandama juba liiri revalveerimine aastal 1927.¹¹²) Ajaleht väitis, et elukallidus Itaalias vähenes, kuid tegelikkus oli vastupidine – langesid nii hinnad kui ka sissetulekud, viimased rohkem.¹¹³ Deflatsioon saavutati finantsolukorra tervendamise nimel olulise koguse paberraha käibelt kõrvaldamisega. Valitsus andis aga käsu palkade vähendamiseks juba aastal 1927,¹¹⁴ seega enne majanduskriisi puhkemist. Aastatel 1925–1938 langes reaalpalk 11%. Kuigi “Postimees” annab tänuväärset informatsiooni hindade langust mõjutanud muudest teguritest, lasi ta end ilmselt järjekordselt mõjutada fašistlikust propagandast.

Autarkia. Kaheks kõige huvitavamaks fašismi algatuseks majanduse alal nimetas “Postimees” aastal 1932 maaparandustöid ja teravilja, eriti nisu kasvatamise õhutamist selleks, et teha Itaaliat sõltumatuks välismaa leivaviljast.¹¹⁵ Viimane punkt läks vastuollu varem samas lehes mainitud välismaiste toiduainete impordi soodustamisega. “Postimees” iseloomustas nii laiaulatuslikke maaparandustöid kui ka “nisulahingut” edukatena. Uuemal ajal tunnistatakse küll, et “lahing nisu pärast” ja maaparandusprojektid aitasid luua moderniseeritud põllumajanduslikku baasi, kuid tuuakse välja ka varjukülgi: “lahing nisu pärast” tõi kaasa nisupõldude laiendamise sobimatutele aladele, kahjustati Itaaliale kõva raha sisse toovat tsitrusetööstust ja ei aidatud elatustaseme languse käes kannatavat talupoegkonda.¹¹⁶ Aastal 1938 kirjutas Edgar Aavik “Postimehes”, et arvestades rahvaarvu suurust Eesti maaparandustööd pigem ületavad Itaalia omi kui jäävad neile alla.¹¹⁷ Et ta sellele tähelepanu juhtis, näitab aga, et kõigile polnud see asjaolu veel märgatav. K. Pätsi diktatuuri ajal püüti siiski rahvuslikku uhkust igati tõsta.

¹¹⁰ *Eevald Mänd*. Maailm uue keskaja lävel.// Pm. 10. veebruar 1934.

¹¹¹ Mussolinil tuleb juubel.

¹¹² *T. Abse*.// *Fascist Italy and Nazi Germany*, 1996. P. 52.

¹¹³ *История Италии*. Том 3. 1971. С. 89.

¹¹⁴ *A. Cassels*, 1985. P. 62.

¹¹⁵ Kümme aastat fascio valitsust.// Pm. 29. oktoober 1932.

¹¹⁶ *C. Levy*.// *Fascist Italy and Nazi Germany*, 1996. P. 171.

¹¹⁷ *Edgar Aavik*. Retk Pontini soodesse.// Pm. 8. juuli 1938.

Veebruaris 1935 teatas “Postimees”, et Itaalia jätkab jõupingutusi oma majanduse välisriikidest sõltumatuks tegemiseks, püüdes jalule seada tasakaalu sisse- ja väljaveo vahel.¹¹⁸ Kaubandusbilansi tasakaal, mis oleks iga riigi puhul loomulik eesmärk, ei tee aga veel iseenesest majandust sõltumatuks. “Postimehe” ajakirjanikule võisid jääda veidi mõistmatuks Itaalia püüdlused isevarustamise suunas, mis oleks teostumise korral toonud tõesti kaasa sõltumatuse.

Turism ja transport. H. A. “Päevalehes” luges fašistliku valitsuse teeneks reisimugavusi Itaalias – esmaklassilisi teid, kiiret ja korralikku rongiühendust ning tihedat hotellivõrku.¹¹⁹ Venekeelse Itaalia ajaloo järgi pandi sel perioodil Itaalias küll suurt rõhku kiviteede ehitusele, põhjendades seda Rooma keisririigi eeskujuga, kuid teedeehituse mastaabid ei ületanud palju teisi Euroopa riike.¹²⁰ Teine raamat aga tõstab esile, et 1920. aastatel ehitati Itaalias siiski Euroopa esimesi autoteid.¹²¹ Palju ei saa välja lugeda H. A. suhtumisest, sest reisikirjad on kõigi maade kohta enamasti kiitvad. Eesti päevalehtedes ilmus Itaalia kohta hulgaliselt ka selliseid reisikirju, kus fašismi üldse ei mainitud. Järelikult kas ei tundunud Itaalia valitemiskorraldus piisavalt erilisena või ei soovitud reisikirja negatiivsete piltidega rikkuda. Esimese võimaluse kasuks räägib hilisem tõdemus, et ka rahvussotsialistlikku Saksamaad külastanud nimetatud maa ekspert tundis vahel nagu ei oleks ta üldse rahvussotsialistlikul Saksamaal.¹²²

VÄLISPOLIITIKA

Üldist. Fašistlik välispoliitika arenes rahumeelsest algusest järkjärguliselt ründaval poolel ajaloo suurimasse sõtta astumiseni. Nõukogude ajaloolaste arvates muutis Itaalia fašismi agressiivsemaks rahvussotsialistide edu Saksamaa valimistel aastal 1930.¹²³ M. Blinkhorni järgi dikteeris pärast seda, kui Itaalia oli võtnud revisionismi ametlikuks poliitikaks, majanduskriis veel kolm ettevaatuse aastat, mis inspireeris toetust desarmeerimisele.¹²⁴ Itaalia välispoliitika agressiivsuse indikaatoriks on ka Eesti päevalehed. Nende veergudel Itaalia välispoliitika käsitlemine sages, kuid jõudis haripunkti alles seoses Etioopia kriisiga, kui vaadelda sõda välispoliitilise aktina.

¹¹⁸ Abessiinia sõjaväe mobilisatsioon.// Pm. 25. veebruar 1935.

¹¹⁹ H. A. Sitsiilia.// Pvl. 30. märts 1935.

¹²⁰ История Италии. Том 3. 1971. С. 96.

¹²¹ Бенито Муссолини. 1999. С. 63.

¹²² A. Schwarz. British Visitors to National Socialist Germany: In a Familiar or in a Foreign Country?// Journal of Contemporary History, 1993. Vol. 28. Nr. 3. P. 498.

¹²³ История Италии. Том 3. 1971. С. 113.

¹²⁴ M. Blinkhorn, 1984. P. 33.

Septembris 1933 kirjutas Harald Tammer, et Itaalia, Saksamaal, Nõukogude Liidul ja Ameerika Ühendriikidel, suurriikidest ainult mitte Inglismaal ega Prantsusmaal, on enda arvates täita ajalooline missioon, mis peab kanduma väljapoole kodumaa piire ja tõrjuma tagasi teised missioonid.¹²⁵ Õigem oleks aga olnud panna Itaalia samasse ritta juba Vatikaniga kui Ameerika Ühendriikidega, kus valitsesid isolatsioonistlikud meeleolud. Igatahes annab H. Tammeri kirjutis tunnistust, et Itaalia välispoliitilist agressiivsust oli hoolimata desarmeerimisjuttudest märganud. Igasuguste muutuste pealesurumine on agressiivne käitumine, ka siis kui seda tehakse rahumeelselt.

Veebruaris 1930 kirjutas G. Popoff "Päevalehes" seoses Itaalia välispoliitikaga, et B. Mussolini nimel ei ole ammu enam seda hirmuäratavat kõla, mis Korfu okupatsiooni päevil, Itaalia riigimeeste nägu on viimastel aastatel tunduvalt muutunud ja võtnud kaugelt leplikuma ilme ning Itaaliat ei huvita liialeminevate sõjaliste kulutuste piiramine vähem kui teisi riike.¹²⁶ Viimati nimetatud soovi siiruses tuleb aga kahelda, sest fašismi olemusse kuulub militarism. "Postimehe" toimetuse pani just Itaalia-Prantsusmaa vastuolude arvele aastal 1930 toimunud Londoni merekonverentsi loodetust väiksemad tulemused, millega olevat purunenud lootused laiaulatuslikumaks merejõudude vähendamiseks ja selle tagajärjel ka üldiseks relvajõudude vähendamiseks.¹²⁷ "Vabas Maas" pani Helmuth von Gerlach Londoni konverentsi pearaskused ainuüksi itaallaste arvele, nimetades B. Mussolinit veendunud imperialistik, kes "näeb oma relvastuse agaruses hea meelega, et rahvusvahelised lepingud teda köidaksid võimalikult vähem".¹²⁸ Seega võib sel perioodil lugeda "Postimehe" ja "Vaba Maa" nägemust Itaalia fašismist "Päevalehe" omast realistlikumaks. Asja pehmendab see, et alati polnud tegemist toimetajate kirjutistega, kuid toimetajad ei teinud antud juhul ka märkust teistsuguste vaadete kohta, mis vahel kombeks oli.

Seoses Itaalia uue saadiku Eestis Leone Weill Schotti volituste esitamisega märtsis 1934 toodi ära tema sõnad, et fašistliku valitsuse välispoliitika alusteks on "rahu alalhoid kõikide ja iga üksiku õiguste ja huvide õiglase hindamise juures ning tihe ja südamluk koostöö kõigi rahvaste vahel ühiste raskuste võitmiseks".¹²⁹ Ajaleht ilmutas diplomaadi sõnu vastuväideteta ära tuues ka ise diplomaatiliselt viisakust, kuid ajakirjanikud ei võinudki teada, et juba järgmisel aastal alustab Itaalia sõda ja saab Rahvasteliidu sanktsioonide osaliseks. M. Blinkhorni väitel valis B. Mussolini ise tüli demokraatiatega, samal ajal kui Prantsusmaa ja Suurbritannia tahtsid temaga Saksamaa tõttu sõprust

¹²⁵ *H(arald). T(ammer)*. Maailmapäästjate ajajärk.// Pvl. 9. september 1933.

¹²⁶ *George Popoff*. Londoni õhkkond.// Pvl. 11. veebruar 1930.

¹²⁷ *Toimetuse. (René Seydoux*. Praeguse Euroopa nõrgem koht.// Pm. 26. aprill 1930.

¹²⁸ *Helmuth von Gerlach*. Londoni merikonverentsi bilanss.// VM. 29. aprill 1930.

¹²⁹ Itaalia saadik esitas volitused.// Pvl. 29. märts 1934.

säilitada.¹³⁰ Kuigi toleaeegset Eestit ei ole õige demokraatiate hulka liigitada, kinnitab antud juhtum siiski, et diplomaatide avalikkusele öeldud sõnade põhjal ei saa üldiselt kaugeleulatuvaid järeldusi teha.

“Päevaleht” tõi aastal 1930 ära B. Mussolini kõne sõnad, et fašismil ei ole enam Itaalias vaenlasi, välismaal on jäänud selle vaenlasteks itaallased, kelle massid kindlasti lepitatakse, samuti teadmatusest fašismi hukkamõistjad.¹³¹ Ta hoiatas vaenlasi Itaalia suuruse eest, öeldes, et õigus ilma jõuta on paljas sõna. Selline avaldus võis mõjuda pessimismitekitavalt Eestis kui maal, millel väiksuse tõttu erilist jõudu ei olnud. “Päevalehe” refereeritud Prantsuse lehtedes öeldi kommentaariks, et B. Mussolini vastas A. Briandi rahualgatusele sõjakuulutusega. Seda võiks pidada tüüpilise näiteks ajakirjandusliku stiili ülespuhutusest, sest mingit otsest juttu sõjast ilmselt ei olnud. Kuid ka H. v. Gerlach “Vabas Maas” kirjutas, et see kõne oli olnud sõjakam kui kõik B. Mussolini senised kõned, ja küsis: “pidi see olema antieurooplase vastuseks paneurooplase äsja saadud läkitusele?”¹³² Sõna “antieurooplane” ei ole arvatavasti juhuslik, sest Itaalias ilmus tõepoolest väljaanne “Antieuroopa”, kus kirjutati, et fašism on niikaua antieuroopalik, kuni ta aitab taastada Euroopal ideede ja vaimu tasakaalu.¹³³ “Vaba Maa” artiklis toodi ära B. Mussolini sõnad, et itaalia rahvas saab tooma määratud ohvreid, et mitte olla vangis Vahemerel. Artikli autor ei saanud aru väljendist “Vahemere vang”, sest tema arvates ei takistanud keegi itaallastel nii palju kaupu sisse ja välja vedamast, kui neile meeldib. Ometi oli B. Mussolinil seekord õigus, sest väljend “Vahemere vang” seletub tema aastal 1926 või 1927 ohvitseridele öeldud sõnadega, et riiki, millel pole vaba juurdepääsu ookeanile, ei saa pidada suurvõimuks, ja Itaalia peab saama suurvõimuks.¹³⁴ Suurbritannia võimuses oli tõepoolest Itaaliale juurdepääsu ookeanile takistada, ja juttu selle võimaluse kaotamisest võib tõepoolest pidada varjatud sõjaähvarduseks.

Rahvasteliit. Juulis 1932 vallandas B. Mussolini korraga viis ministrit, sealhulgas välisministri D. Grandi, et võtta talle kuulunud portfell enda kätte.¹³⁵ Harald Tammer “Päevalehes” arvas, et see tähendab Itaalia poliitika radikaalsemaks muutumist, ja seletas seda sellega, et Inglismaa ja Prantsusmaa vaheliste vastuolude süvendamise poliitika oli ebaõnnestunud. Raske on küll kujutleda, et see oli kõigi viie ministri väljavahetamise põhjus. H. Tammeri hinnangul ei sõandanud D. Grandi panna “schovinistlikku vetot” rahvusvahelise üksmeele kujunemisele. M.

¹³⁰ M. Blinkhorn, 1984. P. 36.

¹³¹ Mussolini uhked, väljakutsuvad sõnad.// Pvl. 22. mai 1930.

¹³² Helmuth von Gerlach. Mussolini ja Briand.// VM. 29. mai 1930.

¹³³ Fascism. 1985. P. 66–67.

¹³⁴ M. Knox, 2000. P. 119–120.

¹³⁵ H(arald). T(ammer). Marurahvusluse võidukäik.// Pvl. 27. juuli 1932.

Knox'i järgi oli aga B. Mussolini ise volitanud Grandit tegema patsifistlikke avaldusi, jätkates ise selle rääkimist, mida ta tahtis, kuid järkjärgult tunnistanud, et pseudopatsifism töötab ainult siis, kui ta toetab seda isiklikult.¹³⁶ Pseudopatsifistliku hoiaku säilitas ka D. Grandi lahkumise järel alamvälissekretäriks saanud Fulvio Suvich.¹³⁷ D. Grandi lahkumise tulemuseks pidi H. Tammeri arvates olema pinevuse kasvamine Itaalia ja teiste Rahvasteliidu suurriikide vahel ning Itaalia veel enam tagasi tõmbumine Rahvasteliidu tööst. H. Tammer viitas ka ajalehtedele, mis ennustasid Itaalia väljaastumist Rahvasteliidust. Samas "Päevalehe" numbris ilmus juba teade, et Itaalia lahkus parlamentidevahelisest liidust, põhjendades seda vahejuhtumiga Prantsuse delegaadiga.¹³⁸ Kuigi Itaalia lahkus hiljem ka Rahvasteliidust, ei ole siiski põhjust arvata, et tal juba aastal 1932 oli olemas kindel plaan seda teha, sest ei olnud veel olemas neid põhjusi, mis teda hiljem seda tegema panid. Siiski oli ta lahkumisega ähvardanud juba Korfu kriisi ajal. Rahvasteliidu liikmena oli Itaalia võimetus selle poliitika kujundamisel osaleda, ilma et see oleks vastu andnud olulisi kohustusi. Parlamentidevahelisest liidust lahkumise tegelikuks põhjuseks võib aga ehk pidada soovi omaenda parlamendiliikmete tegevusvabadust piirata. Küll said "Päevalehe" lugejad oktoobris 1932 teada B. Mussolini soovitusel Saksamaale lahkuda Rahvasteliidust, kui ta ei saavuta desarmeerimiskonverentsil üheõiguslust.¹³⁹ M. Knox väidab aga, et A. Hitler langetas oktoobris 1933 otsuse lahkuda Rahvasteliidust ja desarmeerimiskonverentsilt B. Mussoliniga konsulteerimata.¹⁴⁰ Tundub kahtlane, kas B. Mussolini oli soovitanud tõsiselt Saksamaale seda, mida ta ise polnud tegemas.

Detsembris 1933 teatas "Päevaleht" Fašismi Suurnõukogu Rahvasteliidule esitatud ultimaatumist, milles ähvardati organisatsioonist lahkuda, kui seda radikaalselt ei reformita.¹⁴¹ Itaalia nõudis väiksemate liikmesriikide hääleõiguse piiramist, Rahvasteliidu protseduuride lihtsustamist ja organisatsiooni väljatoomist sõjajärgsete lepingute raamidest, mis tegevat selle võitjariikide huvide kaitsjaks. See teade näitab Itaalia vastumeelsust Rahvasteliidu suhtes, kuid ei anna endiselt kindlat tõendit sellest, et riik oleks kavatsenud sealt lahkuda.

"Postimehes" kirjutas aastal 1930 René Seydoux, et Itaalia annab kõige vähem Euroopa riikidest tähtsust Rahvasteliidu otsustele.¹⁴² Ta arvas, et Itaalia rippumatuse tahe on suurepärane asi, sest see on pidurdajaks liialdatud patsifismi ja demagoogia püüetele, mis muidu võiks Rahvasteliidu

¹³⁶ M. Knox, 2000. P. 129–130.

¹³⁷ Ibid. P. 133.

¹³⁸ Itaalia lahkus parlamentidevahelisest liidust.// Pvl. 27. juuli 1932.

¹³⁹ Mussolini suur kõne fašismi 10. aastapäeval.// Pvl. 25. oktoober 1932.

¹⁴⁰ M. Knox, 2000. P. 137.

¹⁴¹ Mussolini ultimaatum Rahvasteliidule.// Pvl. 7. detsember 1933.

¹⁴² René Seydoux. Praeguse Euroopa nõrgem koht.

viia vasakäärmuslaste mõju alla, kuid ta nägi selles ka hädaohtu suhetele teiste riikidega. Et vasakäärmuslased oleks saanud Rahvasteliidule mõju avaldada, oleksid nad siiski pidanud kõigepealt liikmesriikides võimule tulema. Üllatav on, et Eesti päevalehtedes võidi rõhutada häid külgi käitumises, mida oleks võinud ka kõigi teiste riikide omast laiduväärsemaks pidada.

Juulis 1935 kirjutas Harald Tammer “Päevalehes” seoses Itaalia-Etioopia tüli arutamisega Rahvasteliidus, et pole kahtlust, et kui Rahvasteliit hakkab Itaaliale tuska tegema, siis toimib Itaalia Jaapani ja Saksamaa eeskujul,¹⁴³ mis tähendas Rahvasteliidust lahkumist. Tõepoolest kaalus B. Mussolini juba 18. mail E. De Bonole saadetud kirjas Genfist lahkumist.¹⁴⁴ Septembris teatas ka “Postimees”, et Itaalia valitsus arutas Rahvasteliidust lahkumist sanktsioonide kehtestamise korral.¹⁴⁵ “Postimees” lisas, et Roomas kinnitatakse, et Itaalia ei lahku üksi, vaid koos Poola ja Ungariga.¹⁴⁶ Ei juhitud tähelepanu sellele, et nimetatud riikide allikad pole seda kinnitanud. Seejuures võidi aga lähtuda eeldusest, et sealse vastava informatsiooni kättesaamatus ei tähenda selle puudumist. Pärast sõja algust kirjutas “Vaba Maa”, et Roomas valitseb üldine arvamine, et kui Rahvasteliit asub sanktsioone teostama, lahkub Itaalia organisatsioonist.¹⁴⁷ E. Wiskemanni arvates kavatses B. Mussolini tõepoolest Rahvasteliidust lahkuda, kuid teda sundis sinna tagasi Reinimaa okupeerimine märtsis 1936.¹⁴⁸ Eesti kui väikeriigi ajakirjanikud muretsesid Rahvasteliidu saatuse pärast tõenäoliselt rohkem kui suuremate maade omad. Kindlus, millega H. Tammer Itaalia lahkumist ennustas, näitab et tal polnud erilisi illusioone organisatsiooni ja fašismi lahkuminekute suhtes.

Relvastumine ja desarmeerimine. “Päevaleht” tõi ära B. Mussolini “marsi Rooma” 8. aastapäeva puhul peetud kõnes öeldud sõnad, et fašistlik Itaalia ei alusta kunagi sõda, vaid relvastub, et ennast kaitsta.¹⁴⁹ Ühtlasi hoiatas ta teiste riikide vaenulikkuse ja läheneva sõjaohu eest. Selle kõnega seoses tõi “Päevaleht” ise välja erinevuse enda ja muu Euroopa ajakirjanduse vahel, öeldes, et kogu Euroopa ajakirjandus kommenteerib üksikasjaliselt seda kõnet, lisamata omalt poolt ühtegi kommentaari.¹⁵⁰ “Postimees” seda kõnet siiski kommenteeris, öeldes, et rahu nõudmine sel kujul,

¹⁴³ *H(arald). T(ammer)*. Itaalia-Abessiinia tüli.// Pvl. 13. juuli 1935.

¹⁴⁴ *T. M. Coffey*, 1974. P. 70.

¹⁴⁵ Itaalia kavatses Rahvasteliidust lahkuda.// Pm. 15. september 1935.

¹⁴⁶ Sõda tuleval nädalal?// Pm. 29. september 1935.

¹⁴⁷ Itaalia lahkub rahvasteliidust.// VM. 9. oktoober 1935.

¹⁴⁸ *E. Wiskemann*, 1949. P. 56.

¹⁴⁹ Mussolini vägev kõne.// Pvl. 29. oktoober 1930.

¹⁵⁰ Mussolini pomm Euroopale.// Pvl. 30. oktoober 1930.

nagu seda teeb B. Mussolini, külvab ainult ärevust.¹⁵¹ Et “Päevalehe” ajakirjanik ei pidanud vajalikuks omapoolset moraali lisada, võib teda pidada pisut leplikumaks.

Veebruaris 1931 kirjutati “Postimehes” B. Mussolini intervjuust, kus ta kommenteeris vastukajasad oma kõnedele.¹⁵² B. Mussolini väitis, et tema kõnedele omistatud sõjaline kõrvalheli olevat tingitud pahatahtlikest ümberpaigutustest ja võltsimistest ajalehtedes. Kui asi hakkas siiski liikuma sõja suunas, olid ajakirjanikud tõenäoliselt sellised avaldused unustanud, et neid ei meenutatud. Või arvati, et nii läbinähtavatele valedetele ei tasu tagantjärele tähelepanu pöörata.

“Päevaleht” nägi aastal 1930 Euroopas kahte riikideblokki – ühelt poolt Prantsusmaa, väike antand ja Poola, teiselt poolt Itaalia, Nõukogude Liit, Saksamaa, Ungari, Türgi, Bulgaaria ja Kreeka.¹⁵³ “Päevaleht” märkis, et Itaalia, Venemaa ja Saksamaa taotleavad desarmeeimist, kuid esitas küsimuse – mis keelaks neid riike alustamast ihaldatavat rünnakut, kui neile ei oleks vastu seada enam väärilisi relvajõude? Leht läks aga mööda asjaolust, et rünnakule asumiseks on vaja eelkõige oma relvajõude, kuid sellega ta ei välistanud võimalust, et diktatuurimaad ise sõlmitavat desarmeerimislepet poleks täitnud, nagu Saksamaa oligi rikkunud Versailles’ lepingut. Kirjutis näitab, et toimetuses lähtuti pigem realistlikust kui idealistlikust maailmapoliitika käsitlest.

Paneuroopa. “Päevaleht” tõi ära ka B. Mussolinile lähedal seisva Itaalia ajakirjaniku Gayda sõnad A. Briandi Paneuroopa kava kohta – Euroopa ei ole poliitiliselt aga majanduslikult küps riikide liiduks ja Euroopa riikidel ei ole ühiseid huve ega eesmärke.¹⁵⁴ On loogiline, et totalitarismile püüdlev Itaalia ei tahtnud vähendada oma otsustamisõigust teiste riikide kasuks. On iseloomulik, et Itaalia Euroopa föderalistliku liikumise kolm kõige prominentsemat esindajat olid kõik antifaašistlikud poliitvangid.¹⁵⁵ Eestis seevastu võis märgata väikeriigile omaste julgeolekuprobleemide tõttu toetust Paneuroopa kavadele. Seetõttu võis suurema riigi vastuseis tuua mõnelegi pettumust.

Aastal 1932 “Vaba Maa” avaldatud intervjuus nõustus B. Mussolini aga, et ta seisab Euroopa ühinemise ideele lähemal kui viis aastat varem, kuid ütles, et aeg selleks ei ole veel küps – on vaja, et inimkonna läbielatatavad kriisid kujuneksid veelgi teravamateks, läheneva uued revolutsioonid ja

¹⁵¹ Euroopa sõjakartused.// Pm. 2. november 1930.

¹⁵² Mussolini on rahuõber, kuid Prantsusmaa kumul.// Pm. 10. veebruar 1931.

¹⁵³ Kas läheneme uuele maailmasõjale?// Pvl. 2. detsember 1930.

¹⁵⁴ Itaalia ei usu Pan-Euroopa loomise võimalusse.// Pvl. 15. juuli 1930.

¹⁵⁵ C. F. Delzell. Cinzia Rognoni Vercelli. *Mario Alberto Rollier: Un valdese federalista.*// The American Historical Review, 1992. Vol. 97. Nr. 5. P. 1563.

ainult need loovad “uue eurooplase tüübi”.¹⁵⁶ Seda muutust võis seletada fašismi mõjude levimisega Euroopas. Demokraadid ilmselt siiski ei soovinud Euroopa ühendamist sellise hinnaga.

Prantsusmaa. Kuigi Itaalia poliitikud ülistasid ise avalikult impeeriumi, said aastal 1930 “Päevalehe” vahendusel teatavaks Itaalia lehes “Popolo di Roma” tehtud etteheited Prantsusmaale hegemooniapüüetes ja imperialismis, mis takistavad kahe riigi vahelisi läbirääkimisi.¹⁵⁷ See võis veelgi kinnitada “Päevalehe” lugejate väärettekujutusi, kuid refereeringu lehtesattumist võib seletada ka öeldu sensatsioonilise mittetõele vastavusega. Siiski oli Prantsusmaa impeerium Itaalia omast suurem.

René Seydoux arvas, et Itaalia-Prantsuse suhete rikkujaks on mõlemapoolne kadedus, eriti aga itaallaste-poolne.¹⁵⁸ Kadeduse põhjused olevat eelkõige majanduslikud, kuid ka poliitilised. Samal ajal kui pingutavat tööd tegev Itaalia olevat vaid kaheksa aastat vana, olevat Prantsusmaal juba sajandeid tööd tehtud. Seejuures olevat osa tööst Prantsusmaal ja tema kolooniates tehtud itaallaste kätega, mille vilju Itaalia endale nõudvat. R. Seydoux märkis aga, et kadestatakse vaid omasugust ja sellepärast ei esitata nõudmisi Ameerika riikide suhtes, kus samuti elab palju itaallasi. Välismaale rännanud itaallased saatsid aga kodumaale raha, ja selle mõju Itaalia majandusele koos emigratsiooni mõjuga on olnud Itaalia ajaloolaste hulgas pika debati aineks.¹⁵⁹ Ruggiero Romano arvates oli rahasaadetistel väike mõju, võrreldes väljarände põhjustatud kaotustega, Ercole Sori arvates aga olid rahasaadetised olulised. Dino Cineli uurimuse kohaselt moodustasid need aastatel 1870–1929 ligikaudu 3–5% Itaalia rahvuslikust koguproduktist. Emigratsioon kergendas ka rahvastiku survet. Poliitiline kadedus tuleneb R. Seydoux'i järgi sellest, et prantslased pole allutatud sellisele distsipliinile. Viimane väide jääb veidi arusaamatuks, sest eelnevalt oli juttu riikidevahelistest suhetest, riigi kehtestatud distsipliini pärast võis aga pahameelt tunda üksnes rahvas.

Jaanuaris 1935 sõlmiti Prantsusmaa-Itaalia lepingud. “Postimees tõi välja, et kaks riiki astusid välja Saksamaa taasrelvastumise vastu ja täideti Londoni lepinguga aastal 1915 antud lubadus loovutada Itaaliale sõttaastumise eest asumaid.¹⁶⁰ Arutati ka Etioopia küsimust, kuid sellest lehes juttu ei olnud. Et asjaosalised selleteemalist informatsiooni varjasid, on mõistetav, sest avalikustamine oleks olnud mõlemale poolele kompromiteeriv.

¹⁵⁶ -g. Mussolini vestlused Emil Ludvigiga.// VM. 1. september 1932.

¹⁵⁷ H. R. Londoni merekonverents lõppemas.// Pvl. 16. aprill 1930.

¹⁵⁸ René Seydoux. Praeguse Euroopa nõrgem koht.

¹⁵⁹ I. A. Glazier. Dino Cineli. *The National Integration of Italian Return Migration, 1870–1929.*// The American Historical Review, 1993. Vol. 98. Nr. 1. P. 198–199.

¹⁶⁰ Ladina õed.// Pm. 10. jaanuar 1935.

Kuuldusest, et Itaalia ja Prantsusmaa vahel sõlmiti jaanuaris 1935 salaprotokoll Etiopia kohta, kirjutati “Päevalehes” juulis seoses selle ümberlükkamisega Pariisis.¹⁶¹ “Vaba Maa” tõi sama informatsiooni ära ilma Prantsusmaa ümberlüketa,¹⁶² mida võib tõlgendada nii suurema ebatäpsuse kui ka ebaolulisema informatsiooni kõrvalejätmisena. Üldiselt peaks ajakirjandus siiski kuulama erinevaid pooli, nagu see on eesmärgiks võetud. Tolle aja erakondliku ajakirjanduse puhul ei olnud see põhimõte nii oluline.

Hilisemas ajalookirjutuses on öeldud, et Prantsusmaa välisminister P. Laval lubas ametlikult, et Prantsuse valitsus jätab Itaaliale Etiopias vabad käed.¹⁶³ Siiski ei olnud Prantsuse pool nõus Etiopia asjus tehtavaid järeleandmisi paberile panema.¹⁶⁴ P. Laval ütles hiljem, et kuigi läbirääkimistel kasutati väljendit vabade käte andmisest, ei nõustunud ta sõjaliste operatsioonidega.¹⁶⁵ See aga tähendaks sisuliselt vabade käte mitteandmist. Harold Marcus väidab, et Prantsusmaa hakkas Etiopiat Itaaliale loovutama juba aastal 1931.¹⁶⁶ Tegelikult saavutas Itaalia juba aastal 1906 kokkuleppe Prantsusmaa ja Suurbritanniaga, et tal on Etiopias eesõigus.¹⁶⁷ Pole võimatu, et mõnele Eesti poliitikule või diplomaadile meenusid ka Etiopia saatus ja selle kohta levinud teave, kui augustis 1939 hakkasid levima kuuldused Eestit puudutavast salaprotokollist. Kuuldused salaprotokollist pidid mõjuma eestlasele ka varem ebaseadlikult.

Saksamaa. B. Mussolini ja A. Hitler kohtusid esmakordselt juunis 1934 Veneetsias. “Vaba Maa” oletas, et arutati peamiselt desarmeerimist, Saksamaa Rahvasteliitu tagasipöördumist ja Austria küsimust.¹⁶⁸ Järgmisel päeval kirjutati juba saavutatud kokkuleppes: muuhulgas tunnistati Austria iseseisvust ja Saksamaa nõustus Rahvasteliitu tagasi pöörduma, kui saab üheõiguslikuks relvastuse alal.¹⁶⁹ Tegelikult jäi Austria iseseisvus lühiajaliseks ja Saksamaa ei pöördunud Rahvasteliitu tagasi ka nõutud tingimuse täitumisel. Märtsis 1935 kirjutati Itaalia protestinoodist sundväeteenistuse sisseseadmise vastu Saksamaal.¹⁷⁰ Seega ei austanud saavutatud kokkulepet täiel määral ka Itaalia, kuigi võib vastu väita, et ta oleks seda teinud, kui Saksamaa oleks astunud oma sammu mitmepoolse heakskiidu alusel.

¹⁶¹ Ameerika lükkas tagasi Abessiinia toetuspalve.// Pvl. 6. juuli 1935.

¹⁶² Eitav vastus Ameerikalt Abessiiniale.// VM. 6. juuli 1935.

¹⁶³ История Италии. Том 3. 1971. С. 117.

¹⁶⁴ T. M. Coffey, 1974. P. 28.

¹⁶⁵ Ibid. P. 29.

¹⁶⁶ H. G. Marcus. Haile Selassie vs. Mussolini. <http://www.webstories.co.nz/focus/etiopia/musso1.html>. 4. märts 1998.

¹⁶⁷ T. M. Coffey, 1974. P. 11.

¹⁶⁸ Mussolini ja Hitler Veneetsias.// VM. 16. juuni 1934.

¹⁶⁹ Hitler tunnistas Austria iseseisvust.// VM. 17. juuni 1934.

¹⁷⁰ Saksa ei Prantsusele ja Itaaliale.// VM. 22. märts 1935.

Aprillis 1935, pärast sundajateenistuse ühepoolse otsusega sisseseadmist Saksamaal, kogunesid Itaalia, Prantsusmaa ja Suurbritannia esindajad Stresasse, kus arutati juhtunut. Samal ajal refereeriti “Päevalehes” “Popolo d’Italia” ilmunud arvatavalt B. Mussolini kirjutatud artiklit, mida öeldi diplomaatilistes ringkondades suurt tähelepanu äratanuks, sest sellest paistab, et Itaalia püüab saavutada koostööd Saksamaaga, kuigi “Popolo d’Italia” autori arvates pole kindlustatud igavene rahu.¹⁷¹ Itaalia lehe artiklis öeldi, et “niikaua kui taevakaar jääb pilviseks” peab Itaalia vajalikuks 600 000 mehe lippude all hoidmist ning õhu- ja merelaevastike ehitamise kiirendamist. Sellise informatsiooni valguses tuli küllap ka eestlastele üllatusena itaallaste vilets esinemine Teises maailmasõjas.

Stresa konverentsi tööst kirjutati “Päevalehes”, et Itaalia soovib lubada Austria, Ungari ja Bulgaaria relvajõudude suurendamist, millisesse ettepanekusse Inglismaa soodsalt suhtub, Prantsusmaa aga peab vajalikuks eelnevat kokkulepet Väikeliiduga.¹⁷² Iseloomulik oli, et pealkirjas toodi välja ainult Austria relvastumise toetamine. Austria väljavalimise põhjuseks võib pidada seal suvel 1934 toimunud rahvusssotsialistide riigipöördekatset, millele Itaalia oli reageerinud kahe diviisi piirile saatmisega. Üksikasjaliselt toodi ära Stresa otsuste Saksamaa vastu suunatud sisu, milles ka kolme väiksema riigi relvastumisele soodsalt vaadati.¹⁷³ “Päevalehes” ega “Vabas Maas” ei tehtud seoses Stresa konverentsiga juttu Etioopia küsimusest. Seevastu “Postimees” kirjutas, et Austrias ülemvõimu säilitamise kõrval oli Itaalia jaoks Stresas tähtsamaks küsimuseks vabade käte saamine Etioopias.¹⁷⁴ E. Wiskemanni hinnangul veendus B. Mussolini Stresas, et Prantsusmaa ja Suurbritannia on nõus Etioopia annekteerimisega vastutasuks teenistuse eest Saksamaa vastu.¹⁷⁵ Sellise muljele andis alust see, et läks läbi B. Mussolini ettepanek lisada sõnadele koostööst rahu nimel sõna “Euroopas”.¹⁷⁶ Siiski arvestati seda tehes vähemalt kaudselt ka teiste võimalike kaugemate konfliktidega, kuigi pole hästi usutav, et tolle hetke kontekstis poleks riigijuhtidele parandust tehes meenunud Itaalia-Etioopia tüli. Suurem vägivalda toetamise esiletoomine “Postimehes”, võrreldes teiste lehtedega, sarnaneb allpool vaadeldud fašistide ja kiriku vahelise tüli kajastamisele, kuid üldiselt polnud selline suundumus siiski märgatav.

¹⁷¹ Stresas ei sünni imet.// Pvl. 12. aprill 1935.

¹⁷² Mussolini toetab Austria relvastumist.// Pvl. 14. aprill 1935.

¹⁷³ Kolme riigi konverents lõppes.// Pvl. 15. aprill 1935.

¹⁷⁴ Stresa bilanss.// Pm. 17. aprill 1935.

¹⁷⁵ E. Wiskemann, 1949. P. 44.

¹⁷⁶ T. M. Coffey, 1974. P. 62.

Oktoobris 1935 märkis “Vaba Maa”, et viimasel ajal on veidi sõbralikumaks muutunud Itaalia pingelised suhted Saksamaaga.¹⁷⁷ Seega võib kaasaegsete tähelepanekutele tuginedes lugeda juba siit alates toimunuks Itaalia lähenemist Saksamaale, kuid seda pole veel põhjust pidada iseseisvaks perioodiks, sest suhteid peeti endiselt pingelisteks.

Suurbritannia. Septembris 1935 “Päevalehes” avaldatud artiklis arvas Augur, et kui ei juhtu midagi ettenägematut, on Inglise-Itaalia kokkulepe vältimatu.¹⁷⁸ Uudised rääkisid esialgu ennustatule vastupidist. Antud perioodil näib peapõhjuseks olevat jällegi sõda. Hiljem küll jõuti lepingu sõlmimiseni, kuid sellele järgnes koguni omavaheline sõda.

Ida ja Kesk-Euroopa. Septembris 1933 avaldati “Päevalehes” B. Mussolini artikkel, mille ajendiks oli 2. septembril Itaalia ja Nõukogude Liidu vahel sõlmitud sõpruse ja mittekallaletungi pakt, mille kohta autor märkis, et see oli Itaalia jaoks üks analoogiliste paktide pikas reas teiste riikidega, kuid esimene lääneriikide ja Nõukogude Liidu vaheline.¹⁷⁹ Ta ütles, et see sõlmiti ajal, mil mõisteti valesti Saksamaa, Itaalia, Inglismaa ja Prantsusmaa nelikpakti, nagu oleks see suunatud Nõukogude Liidu vastu, ja et uue lepinguga on Itaalia kaotanud kõik kohustused nelikpakti salakavalate tagamõtete vastu. (Mainimata jäi, et Itaalia ise oligi nelikpakti algataja.) Ta kirjutas, et Itaalia ja Nõukogude Liidu poliitiliste teooriate vahel valitseb ületamatu kuristik, kuid need teooriad käivad sisemise administratsiooni kohta, millesse Itaalia ei kavatse end mingil tingimusel segada, nagu pole Itaalia üleüldse vaenulikkude programmi ühegi rahva vastu. See läks vastuollu samal kuul “Päevalehes” avaldatud seisukohaga, et Itaalia tahab oma ajaloolist missiooni kanda väljapoole kodumaa piire.

Jaanuaris 1935 kirjutas “Päevalehes” Nikolaus Basseches, et kuigi Itaalia on vististi ainuke riik, kel viimase 10 aasta jooksul pole Nõukogude Liiduga olnud vähimatki vahejuhtumit, viimastel nädalatel ometi kuhjub Nõukogude ajakirjanduses kallaletunge Itaalia vastu.¹⁸⁰ Nõukogude Liidule ei meeldivat Itaalia läbirääkimised Prantsusmaaga, kuna selle taga kartvat ta aastal 1933 B. Mussolini välja käidud Itaalia, Prantsusmaa, Suurbritannia ja Saksamaa vahelise ebaõnnestunud pakti uuestisündi. Nimetatud pakti üle polnud põhjust erilist rõõmu tunda ka eestlastel, kuna see kujtas kõiki väikeriike kõrvale jätvat suurriikide koostööd. Samas võidi näha selles soodsat vastukaalu oma idanaabrile.

¹⁷⁷ Sõda.// VM. 5. oktoober 1935.

¹⁷⁸ Augur. Inglise-Itaalia vastuolu.// Pvl. 4. september 1935.

¹⁷⁹ Benito Mussolini. Itaalia ja Venemaa.// Pvl. 26. september 1933.

¹⁸⁰ Nikolaus Basseches. Moskva-Pariis-Room.// Pvl. 19. jaanuar 1935.

J. Calvitt Clarke on kirjutanud, et Itaalia-Nõukogude Liidu suhted, milles ideoloogia oli äärmiselt ebaoluline, püsisid head aastatel 1924–1935, ja et nende koostöö ebaõnnestumises ei olnud süüd Nõukogude-poolses pingutuse puudumises, kes vastupidiselt “Päevalehe” artiklis öeldule oli julgustanud Itaalia-Prantsuse koostööd, seistes vastu Saksamaale.¹⁸¹

“Postimees” refereeris aastal 1930 välisajakirjandust, kus tuletati meelde B. Mussolini ühes kõnes öeldut, et Itaalia ainuke võimalus oma mõju edasi viia on Idas.¹⁸² Seega oli teada, et B. Mussolini kaudselt ka ise oma välispoliitika agressiivsust oli tunnistanud. Rääkides Itaalia, Kreeka ja Türgi vahelistest sõpruslepingutest arvati, et Itaaliale on korda minemas saada Kreekat ja Türgit oma diplomaatia mõjupiirkonda, nagu ta olevat seda juba saavutanud Ungari ja Bulgaaria puhul. Seega eeldati, et “sõprus” võib tähendada suurema riigi mõju väiksema üle. Võrdluseks tuleks uurida, kuidas suhtuti Eesti sõlmitud välislepingutesse.

“Vaba Maa” refereeris aastal 1930 ajakirjast “La Rassegna Italiana” itaallase Mario Paulucci mõtet, et Itaalia on Kesk-Euroopa riik, mille ülesandeks peaks olema Läänemerest Musta mereni erapooletu riba organiseerimine, mis on võimalik aluslepingu sõlmimisega Itaalia, Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel ühelt poolt ja Balti riikide, Ungari ja Türgi vahel teiselt poolt.¹⁸³ Seega nähti Itaalias suhteid Eestiga tähtsamana kui oleks võinud arvata. Eestis need mõtted siiski laiemat vastukaja ei leidnud.

Oktoobris 1934 kirjutas “Vaba Maa” Jugoslaavia suhtes ebasõbralikest kommentaaridest Itaalia raadios, Itaalia piirigarnisoni suurendamisest ja mõlemapoolsetest abinõudest kahe riigi suhteid rikkuda võivate meeleavalduste ärahoidmiseks, kuid nimetatud kommentaarid puudutasid refereeringu järgi otsustades üksnes Jugoslaavia sisemisi olusid, ja ähvardavate meeleavalduste põhjust ei öeldud.¹⁸⁴ Sellest detailidest kokku pandud uudisest jääb segaseks, kas kahe riigi valitsused taotlesid tüli või sõprust. Tõenäoliselt polnud ajakirjanikelgi toimuva suhtes täit selgust.

Aastal 1933 tuli juttu B. Mussolini esitatud plaanist Austria ja Ungari uniooniks, mille kohta G. Popoff “Päevalehes” arvas, et see töötab võimalusi Kesk-Euroopa poliitilise ja majandusliku olukorra parandamiseks, ning ennustas, et vaevalt võib Ungari piiride revideerimine nüüd mägede taga olla.¹⁸⁵ Tegelikult plaanist asja ei saanud. Lugejale jäi põhjendamata, miks B. Mussolini sellise

¹⁸¹ T. E. O'Connor. J. Calvitt Clarke III. *Russia and Italy against Hitler: The Bolshevick-Fascist Rapprochement of the 1930s.*// The American Historical Review, 1992. Vol. 97. Nr. 1. P. 187.

¹⁸² Itaalia tung Idasse.// Pm. 29. november 1930.

¹⁸³ Itaallane Kesk-Euroopa tasakaalustamisest.// VM. 7. jaanuar 1930.

¹⁸⁴ Pinevus Itaalia ja Jugoslaavia vahel.// VM. 13. oktoober 1934.

¹⁸⁵ George Popoff. Inglismaa ja Mussolini Donau-kava.// Pvl. 10. juuli 1933.

plaaniga välja tuli. On ka kaheldav, kas kahe erineva rahvuse sidumine oleks tõepoolest olukorda parandanud.

Märtsis 1934 kirjutas “Vaba Maa”, et kõigist Austria ja Ungari naabritest on Itaalia nende vastu kõige rohkem arusaamist üles näidanud – ta kavatseb teha nendega laiaulatuslikku majanduslikku koostööd ja anda neile vabasadamad Fiumes ja Triestis, sellega Saksa mõju edasitungi vastu välja astudes.¹⁸⁶ Nagu näha, oli esialgu tegemist ainult kavatsusega. Seega oleks leht võinud püstitada ka küsimuse, miks fašistid kaheteistkümne võimuloldud aasta jooksul seda veel teinud ei olnud. Siiski võib tekstist välja lugeda ka võimaliku vastuse – varem ei olnud Saksamaa mõju veel niivõrd tugev.

SUHTED KIRIKUGA

Tüli. Suhted kirikuga jäid fašistliku Itaalia välis- ja siseasjade vahepeale, sest ametlikult oli Vatikani näol nüüd tegemist välisriigiga, kuid kirik tegutses kogu Itaalias. Mais 1931 kirjutas “Postimees” uuest tülist fašistide ja kiriku vahel, viidates Vatikani häälekandjale “Osservatore Romano”, mis loetles suure hulga vägivallategusid, mis fašistlikud meeleavaldajad viimastel päevadel katoliku vaimulike ja katoliiklike organisatsioonide liikmete vastu toime olid pannud.¹⁸⁷ “Vaba Maa” lisas, et fašistid on tunginud ka lepingu järgi eksterritoriaalsesse kirikusse, kuid muidu kirjeldas see leht fašistide seekordseid vägivallategusid “Postimehest” veidi tagasihoidlikumalt.¹⁸⁸ See võib olla juhus, kuid võib olla tingitud ka sellest, et “Postimees” oli lähemalt seotud kohalike kiriklike ringkondadega. Katoliiklaste leht lükkas “Postimehe” järgi ümber fašistide süüdistuse, nagu plaanitseks organisatsioon Katoliiklik Aktsioon vandenõu fašistliku režiimi vastu. “Postimees” viitas ka erapooletutele ringkondadele, kelle arvates tüli fašismi ja kirikuringkondade vahel pidi võtma äärmiselt terava iseloomu ja ähvardama kaugeleulatuvate tagajärgedega. Võib aga öelda, et tüli äärmiselt terav iseloom oli juba saavutatud. Nagu järgnevalt näha, olid olemas ka tagajärjed, kuigi mitte kõige kaugeleulatavamad.

Juunis teatas “Postimees”, et paavsti kokku kutsutud kardinalide kollegium on otsustanud soovitada “Osservatore Romanole” edaspidi hoiduda avaldamast süüdistavaid materjale fašistide vägivallategudest ja edaspidi piirduda fašistlikus ajakirjanduses avaldatud rünnakute tagasitõrjumisega.¹⁸⁹ Sellega läksid mõneti vastuollu paavsti samas ära toodud sõnad: “Nad võivad

¹⁸⁶ Rooma kokkulepe.// VM. 27. märts 1934.

¹⁸⁷ “Surm paavstile!”// Pm. 31. mai 1931.

¹⁸⁸ Paavsti tüli fašistidega.// VM. 3. juuni 1931.

¹⁸⁹ Paavsti kaardivägi relvades.// Pm. 3. juuni 1931.

võtta meie elu, kuid ei saa meid sundida vaikimisele”. Kirjutati ka Katoliikliku Aktsiooni teadaandest, et organisatsioon soovib valitseva režiimiga lojaalselt koos töötada. Teatati, et paavst süüdistab Itaaliat konkordaadi rikkumises, ja toodi ära katoliiklike kirikuringkondade kartused, et fašistlik valitsus ütleb konkordaadi üles. Oleks võidud küsida, kas nad kavatsevad ka selle järel sama lojaalseks jääda, nagu nad endast väidavad. Kuigi kirikut võis näidata positiivsemas valguses, paistis fašism vähemalt võimukamana.

Järgnevalt kirjutas “Postimees” B. Mussolini kavatsusest läbirääkimistel edu mittesaavutamise korral Itaalia Katoliiklik Aktsioon laiali saata, sest see tegelevat konkordaadis keelatud poliitikaga.¹⁹⁰ Tegemist ei olnud püüdega fašismieelset korda lammutada, sest paavst asutas nimetatud organisatsiooni alles aastal 1923.¹⁹¹ Pius XI oli juba detsembris 1929 kaevanud, et organisatsioonile poliitikaga tegelemist ülekohtuselt ette heidetakse.¹⁹² Õige oli siiski, et Katoliikliku Aktsiooni näol oli tegemist võimaluse korral poliitika vastu huvi tundva organisatsiooniga – pärast Teist maailmasõda oli see tihedalt seotud Kristlik-Demokraatliku parteiga.¹⁹³ Põhjendamatu näib aga M. Hagopiani väide, et konkordaati keelas Katoliiklikul Aktsioonil poliitikaga tegelemise “silmakirjaks”¹⁹⁴ – totalitaarse riigi loomiseks oli tõesti vajalik, et organisatsioon ei ajaks iseseisvat poliitikat, isegi kui seda sooviti oma poliitiliste eesmärkide saavutamiseks ära kasutada. Keelu puudumine oleks andnud organisatsioonile võimaluse sisepoliitilise kriisi hetkel iseseisvat poliitilist aktiivsust ilmutama hakata. “Postimees” märkis, et ka fašismi vastased on tunnustanud asjaolu, et B. Mussolini on loonud eeskujuliku kaitse avalikule korrale, kuid nüüd on toimunud rängad korrarikkumised, mille tagajärjel katoliiklike organisatsioonide majadest on mitmel pool järgi jäänud paljad müürid. Kas see aga polnudki üheks fašistliku korra osaks? Seda laadi vägivald polnud pidev, aga vajaduse korral sai selle tarvitusele võtta. Tähelepanuväärne on siiski, et B. Mussolinit kujutati avaliku korra kaitsjana, seega suhteliselt positiivses valguses.

Edasised suhted. 1931. aasta ajakirjanduslike materjalide taustal äratav imestust asjaolu, et 1970. aastateni kujutati Nõukogude historiograafias Vatikani fašistliku režiimi ustava liitlasena.¹⁹⁵ 2. septembril sõlmiti siiski kokkulepe, millega lahendati Katoliikliku Aktsiooni ümber puhkenud tüli – organisatsioon võis tegevust jätkata, kuid see kaotas rea funktsioone ja selle juhtimine korraldati

¹⁹⁰ Mussolini ja Pius 11. vaenujalal.// Pm. 4. juuni 1931.

¹⁹¹ P. C. Kent. Liliana Ferrari. *Una storia dell’Azione cattolica: Gli ordinamenti statutari da Pio XI a Pio XII.*// The American Historical Review, 1992. Vol. 97. Nr. 1. P. 245.

¹⁹² E. C. Токарева.// Италия и Европа. 1990. С. 301.

¹⁹³ M. N. Hagopian, 1993. Lk. 280.

¹⁹⁴ Ibid. Lk. 281.

¹⁹⁵ E. C. Токарева.// Италия и Европа. 1990. С. 287.

ümber, mida on nimetatud nii detsentraliseerimiseks¹⁹⁶ kui ka tsentraliseerimiseks.¹⁹⁷ Ajakirjandusel polnud enam põhjust fašismi ja kiriku vahekorrale suurt tähelepanu pöörata.

Vahel seda siiski juhtus. Vastuoludest lähtus ka juhtum aastal 1934, kui “Vaba Maa” kirjutas, et paavst on fašismi vastu, sest see “painutab seltskonnategevuse riigi kõikvõimsuse alla”.¹⁹⁸ Oleks võidud rõhutada aga ka igapäevast usuõpetuse andmist koolides ja jätkuvat vastastikust tunnustust.

SÕDA

Eellugu. Itaalia väed hakkasid esmakordselt Etioopiasse liikuma aastal 1887, kuid said lüüa.¹⁹⁹ Aastal 1896 sai Itaalia Etioopia käest Adua lahingus tõsisema kaotuse, mis M. Blinkhorni järgi aga paljude itaallaste silmis diskrediteeris liberaalset süsteemi, mitte imperiaalset ideed.²⁰⁰ Teiselt poolt seati Adua järel üles ka küsimus, kas Itaalia peaks jääma Eritreassegi.²⁰¹ Fašistid tegid valiku impeeriumi laiendamise kasuks. Eesti ajalehed olid käsitlenud ka 19. sajandil toimunud Itaalia-Etioopia sõda. Nüüd võisid vanemad inimesed lugeda värskeid uudiseid kui järke tollal kirjutatule. Ka lehed ise meenutasid Aduat.

Varjatud ettevalmistused. Itaalia uued plaanid Etioopia vastu olid esialgu lehelugejate ja ajakirjanike eest varjatuks jäänud. S. Payne järgi andis B. Mussolini esmakordselt käsu planeerida võimalikku rünnakut Etioopia vastu novembris 1932.²⁰² H. Marcuse väitel otsustas B. Mussolini Etioopia okupeerimise kasuks septembris 1934 ja sõja kasuks detsembris.²⁰³ Nõukogude ajaloolaste järgi otsustas B. Mussolini alles kevadel 1935 “radikaalse lahenduse” kasuks Etioopia probleemile.²⁰⁴ “Vaba Maa” arvas augustis 1935, et B. Mussolini teeb lõpliku otsuse Etioopia küsimuses pärast 28. kuupäeval peetavat valitsuse koosolekut.²⁰⁵ Mõneti võis selles arvamuses ka tõtt olla – kuigi sõjakäik oli tegelikult juba otsustatud, oli võimalik ka sellest loobumine, kui välispoliitilised olud oleksid teistsugusteks kujunenud. Siiski polnud põhjust kujutada B. Mussolinit liiga paindlikuna.

¹⁹⁶ Ibid. C. 323.

¹⁹⁷ P. C. Kent, 1992. P. 245–246.

¹⁹⁸ Katoliiklik korporativism.// VM. 28. november 1934.

¹⁹⁹ T. M. Coffey, 1974. P. ix.

²⁰⁰ M. Blinkhorn, 1984. P. 5.

²⁰¹ A. Sbacchi. Alberto Aquarone. *Dopo Adua: Politica e amministrazione coloniale.*// The American Historical Review, 1992. Vol. 97. Nr. 3. P. 887.

²⁰² S. G. Payne, 1995. P. 228.

²⁰³ H. G. Marcus. Haile Selassie vs. Mussolini. <http://www.webstories.co.nz/focus/etiopia/musso2.html>. 4. märts 1998.

²⁰⁴ История Италии. Том 3. 1971. С. 117.

²⁰⁵ 12.000 soomaalimaalast põgenes Abessiiniasse.// VM. 28. august 1935.

Wal Wal. 9. detsembril 1934 avaldati ETA teadaanne, mis tõi ära Rooma allikate informatsiooni, et juba mõnda aega valitseb hõõrumine Itaalia ja Etioopia vahel (viimast nimetati toleaegetes ajalehtedes enamasti Abessiiniaks), etiooplased süüdistavad itaallasi piiririkumises ja tungisid kallale Itaalia Somaalimaa piiripostidele.²⁰⁶ Piiriposti nimetus oli seejuures veidi eksitav, sest paikneti sügaval Etioopia territooriumil. Addis Abeba allikatest teatati samal ajal, et Itaalia Somaalimaa pärismaalastest väed Itaalia ohvitseride juhatusel 5. detsembril Wal Walis on kallale tunginud “Inglise-Egiptuse komisjoni abessiinlastest kaitsevæele” (tegelikult oli tegemist Inglise-Etioopia piirikomisjoni sõjalise eskordiga²⁰⁷), võitlus olevat toimunud Itaalia territooriumil, kuid Etioopia avaldab Itaaliale protesti mitme punkti okupeerimise pärast oma territooriumil. T. Coffey järgi aktsepteeris enamus Euroopa ja Ameerika ajalehti väidet, et Wal Wal kuulub Itaaliale, ja räägiti ka piiri demarkeerimatuses, kuid piir oli kindlalt fikseeritud 1897. ja 1908. aasta lepingutega.²⁰⁸ T. Coffey kirjutatu põhjal võib aga oletada, et Eesti ajakirjanikel oleks võimalik olnud kätte saada ka suurema kindlusega tõepärasemat informatsiooni.

Etioopia keiser oli teinud viimastel aastatel mitmeid katseid itaallaste lahkuma sundimiseks, otsustades pärast tüli vee pärast, et nüüd peavad tema väed jääma Wal Wali.²⁰⁹ T. Coffey järgi on võimatu öelda, kummalt poolt lasti esimene pauk, kuid itaallased olid esitanud sellekohase kirjaliku hoiatuse.²¹⁰ Kahtlane on veebruaris 1935 “Postimehes” avaldatud teade, nagu oleks Etioopia valitsus seisukohal, et piirivahejuhtumite väljakutsujateks on rändsuguharud.²¹¹ See ei saanud kehtida vähemalt Wal Wali vahejuhtumi kohta, kus süü oli itaallastel, kuid seda ei saa “Postimehest” välja lugeda. D. Mack Smith kinnitab, et Wal Wali kokkupõrge oli üks arvukatest.²¹² Miks siis ületas just seekordne uudistekünnise? Võib oletada, et põhjuseks ei olnud mitte Etioopia, vaid Itaalia reaktsioon, kes otsustas kasutada seda vahejuhtumit laiaulatuslikumate vaenulike kavatsuste elluviimiseks.

Relvastatud võitlus on läbi aegade ajakirjandusele ja lugejatele huvi pakkunud, eriti kui tegemist on värskete konfliktidega. Nüüdsest peale jäid Etioopia-Itaalia suhted päevalehtede pidevasse huviorbiiti. Siiski pole sõja mahukas kajastamine endasmõistetav, sest seda pole tehtud kõigi, ka küllaltki ohvriterohkete konfliktide puhul.

²⁰⁶ Lahingud Itaalia ja Abessiinia vahel.// Pvl. 9. detsember 1934.

²⁰⁷ T. M. Coffey, 1974. P. 4.

²⁰⁸ Ibid. P.19.

²⁰⁹ Ibid. P. 7.

²¹⁰ Ibid. P. 8.

²¹¹ Abessiinia sõjaväe mobilisatsioon.

²¹² Д. Мэк Смит, 1995. С. 219.

29. jaanuaril 1935 toimus uus kokkupõrge, mis T. Coffey järgi äratas väljaspool Itaaliat vähe tähelepanu,²¹³ kuid Eesti lugejad said sellest siiski teada. Veebruaris teatas “Päevaleht”, et Etioopia suguharude uus kallaletung Afdubis on tekitanud Itaalias suurt pahameelt, üliõpilased ja töölised on pannud Milanos toime suuri tänavameeleavaldusi, kus on kuuldavale toonud sõjahüüdeid.²¹⁴ Märgiti, et politsei vahele ei seganud, millest paistis välja teistegi sündmuste puhul väljendunud arvamused, nagu poleks meeleavaldused võimude organiseeritud. Kirjutamisel lähtuti demokraatlikumate maade kogemustest, kus võimud meeleavaldusi ei organiseeri. Jaanuaris teatati, et Itaalia on mobiliseerinud 35 000 meest, kuid eitab sõjalise aktsiooni kavatsust Ida-Aafrikas. “Päevalehe” pealkiri rääkis siiski sõjavõimalusest. Juba aastal 1933 oli B. Mussolini öelnud kolooniate ministrile Emilio De Bonole, et lahendus Etioopias ei tule hiljem kui aastal 1936, ja 30. detsembril 1934 tegi B. Mussolini talle teatavaks Etioopia vallutamise plaani.²¹⁵ Ka sõjaväelaste käest polnud plaanid esialgu ajakirjandusse lekkinud, kuigi neilt oli põhjust oodata väiksemat lojaalsust B. Mussolinile kui tsiviilisikutest fašistidelt.

Itaalia nõudmised. T. Coffey järgi oli Itaalia esitanud Etioopiale 11. detsembril 1934 dokumendi, mida võib pidada ultimaatumiks, milles kinnitas, et Wal Wal kuulub Itaaliale, nõudes vabandamist vahejuhtumi eest, reparatsioone ja süüdlaste karistamist, kuid ta ei ütle, millega Itaalia ähvardas,²¹⁶ mistõttu ultimaatum sõna võib olla liialdus. “Päevaleht” teatas vastavasisulisest Itaalia noodist 12. veebruari Reuteri teadaande põhjal, märkides, et see noot ei ole ultimaatum.²¹⁷ Järgnevalt said lehelugejad teada mõlema riigi lubadustest teisele mitte kallale tungida.²¹⁸ Sündmuste edasine areng võis anda alust ka Eesti sõlmitud mittekallaletungilepingute hindamiseks.

Sõjaks valmistumine. Veebruaris 1935 avaldas “Postimees” kaudses kõneviisis teate Genfist ajalehe “Matini” Rooma kirjasatjalt, et Itaalia valitsus olevat otsustanud astuda samme “korra jaluleseadmiseks Ida-Aafrikas” sõjaväelise aktsiooni kasutamiseks, saates selleks sinna juba sõjamoona.²¹⁹ Lisati, et ametlikuslt aktsiooni kavatsust eitatakse ja seletatakse toimuvat vägede vahetusega Somaalimaal. Viimase väite lükkas aga sisuliselt ümber samal kuul “Postimehes” ilmunud teade, et vägede teesaatmisega kaasnevad suured meeleavaldused ja koolidele antud vaba päev.²²⁰ Üldiselt osutusid Eesti päevalehed tagasihoidlikeks, sest sõjaohust oli võimalik kirjutada

²¹³ T. M. Coffey, 1974. P. 43.

²¹⁴ Sõjavõimalused Ida-Aafrikas?// Pvl. 12. veebruar 1935.

²¹⁵ T. M. Coffey, 1974. P. 30–32.

²¹⁶ Ibid. P. 14–15.

²¹⁷ Sõjapilved Ida-Aafrikas.// Pvl. 13. veebruar 1935.

²¹⁸ Abessiinia muutub aktiivsemaks.// Pvl. 15. veebruar 1935.

²¹⁹ Itaalia-Abessiinia sõja eel.// Pm. 12. veebruar 1935.

²²⁰ Uus mobilisatsioon Itaalias.// Pm. 20. veebruar 1935.

juba esimese kokkupõrke järel. Sõjaohu pärast oli põhjust suuremat muret tunda, sest Etioopia oli Eestigi julgeolekulootustega seotud Rahvasteliidu täieõiguslik liige. Võibolla pandi aga Rahvasteliidule liiga suuri lootusi, mistõttu sõjaohu suurust kohe täie teravusega tajuda ei osatud.

Peagi väitis “Postimees”, et ka Etioopia sõjavägi mobiliseerub.²²¹ See juhtus enne kui Haile Selassie alustas intervjuude seeriat välisajakirjanikele, milles ütles, et ühtegi Etioopia sõdurit pole pärast Wal Wali intsidenti mobiliseeritud.²²² Keiser hoidus mobilisatsiooni välja kuulutamast ka sõja lähenedes, kartes, et Itaalia võiks seda provokatsioonina käsitleda.²²³ “Postimees” jäi seega põhjendamatult uskuma Itaalia allikaid.

Mais kirjutati “Päevalehes” Itaalia ametlikust teadaandest, mille järgi “hulgaline sõjavarustuse saatmine teatavatest Euroopa riikidest Abessiiniasse, Abessiinia valitsuse mobilisatsioonikorraldused ja Abessiinia keisri hiljutine kõne parlamendis” sunnivad Itaaliat mobiliseerima sõjaväge oma maal ja Eritreas ning fašistlikku miilitsat.²²⁴ Ajaleht oleks võinud märkida, et parem ettekääne mobiliseerumiseks oleks juba lähema ja suurema potentsiaaliga Saksamaa taasrelvastumine. Ka Etioopia ulatusliku relvastamise väide ei pidanud paika – Suurbritannia ja Prantsusmaa takistasid relvade sinna saatmist, samal ajal kui Itaalia relvad pääsesid vabalt läbi Suessi kanali; ning Belgia, Tšehhoslovakkia ja Taani tühistasid relvasaadetised Etioopiale.²²⁵

Nagu Itaalia avaldusest näha, ei mobiliseerinud ta mitte ainult armeed. “Päevalehes” kirjutati juulis, et Itaalias on antud mobilisatsioonikäsk ka mustsärklaste “1. veebruari diviisile”.²²⁶ Seda ja tellimust kümne uue allveelaeva ehitamiseks öeldi ametlikult põhjendatavat Etioopia sõjaettevalmistustega. Lugejale võis arusaamatuks jääda, miks on vaja Etioopia vastu, millel pole väljapääsu merele, allveelaevu, kuid see on seletatav sellega, et mõni riik oleks võinud Etioopiaga Itaalia vastu liituda. “Postimehes” ja “Vabas Maas” avaldati foto lennuväkke mobiliseeritud Itaalia propagandaministrist Galeazzo Cianost.²²⁷ (Hiljem kirjutati kuuldusest, et G. Ciano luges enda vabatahtlikult sõtta minekust esmakordselt ajalehest.²²⁸) “Vaba Maa” avaldas foto teel Aafrikasse olevatest B. Mussolini poegadest Brunost ja Vittoriost.²²⁹ Tol ajal veel ei teatud, et B. Mussolini saadab ka palju tõsisema Teise maailmasõja ajal paljud ministrid, sealhulgas oma väimehe G. Ciano

²²¹ Abessiinia sõjaväe mobilisatsioon.

²²² *T. M. Coffey*, 1974. P. 51–52.

²²³ *Ibid.* P. 148.

²²⁴ Abessiinias tugevneb sõjaohu.// Pvl. 8. mai 1935.

²²⁵ *T. M. Coffey*, 1974. P. 101.

²²⁶ Itaalia tahab sõda.// Pvl. 16. juuli 1935.

²²⁷ Itaalia eelvägede pealetung alanud?// Pm. 1. oktoober 1935.

²²⁸ Sõjameeleolud Itaalias.// VM. 22. november 1935.

²²⁹ Itaalia majandus sõja teenistusse.// VM. 29. august 1935.

rindele.²³⁰ Ministri rindelesaatmise uudisest võis lugeja järeldada nii sõjakäigu tähtsust kui ka ministri töö tähtsusetust, või vastupidi – tema eeskuju tähtsust. Ajakirjanikud ei kiirustanud igas küsimuses lugeja eest mõtlema.

Toodi kirjeldusi Itaalias valitsevast militarismist – “Päevaleht” kirjutas augustis Itaalia sõjainvaliidide ühingu esimehe telegrammist B. Mussolinile, milles avaldati rõõmu algava uue võitluse üle ja paluti end sinna saata.²³¹ Leht oleks võinud märkida, et invaliidide võitluses osalemine alandab väeosa võitlusvõimet. Oktoobris öeldi “Vabas Maas” avaldatud anonüümses reisikirjas, et Itaalias torkavad silma kriidi- ja pintslikirjutised, millel on kõigil üks ja sama tekst: “Elagu sõda!”, et ajalehtede järgi otsustades on rahva meeleolu äärmiselt üles köetud, kuid tegelikult valitseb rahva hulgas sõjavaimustuse asemel ükskõiksus.²³² Siiski nakatas sõjavaimustus isegi paljusid antifäšiste, kes tulid tagasi maapaost, et toetada isamaad, kui seda vajatakse.²³³ Vääricks eraldi uurimist, millistel kuudel oli toetus sõjale kõige suurem.

Seoses sõjaks valmistumisega hakkasid saabuma esimesed teated rassismi ilmingutest Itaalias – esmalt teatati suurest pahameelest, mida olid Indias tekitanud B. Mussolini sõnad värviliste rasside kohta.²³⁴ Üldiselt ei peeta rassismi sel perioodil veel siiski fäšistide ametlikuks poliitikaks. Ajakirjanduslikud materjalid seavad selle seisukoha mõningal määral kahtluse alla. S. Lee peab ka Itaalia antisemitismi tekke oluliseks mõjuriks juudi intellektuaalide kriitikat Etioopia sõjale.²³⁵

Sõja tõenäosus. R. Coudenhove-Kalergi ütles aasta 1935 algul “Vabas Maas” avaldatud artiklis, et ülerahvastatuse ja maanälja all kannatav Itaalia otsib “laienemist” Aafrikas. Samas arvas ta, et üldiselt on sõja tõenäosus aastal 1935 palju väiksem kui rahu tõenäosus.²³⁶ Tegelikult toimuski sel aastal Itaalia valduste laienemine Aafrikas esmalt rahumeelselt – Prantsusmaaga sõlmitud lepingu alusel. Vaevalt oleks aga Itaalia sõjakäigu ära jätnud, kui Prantsusmaa talle rohkem maid oleks loovutanud.

Mais ei näinud “Päevalehes” kirjutanud Augur midagi, mis võiks takistada itaallasi alustamast sõjategevust Etioopia vastu.²³⁷ 20. mail kinnitas B. Mussolini Suurbritannia saadikule, et kui vaja, läheb ta Etioopia vastu sõtta.²³⁸ Vatikanile olid Itaalia kavatsused teada juba veebruaris.²³⁹ Tundub,

²³⁰ C. Hibbert, 1997. Lk. 210.

²³¹ Abessiinia nõus osa territooriumi loovutamise kohta. Pvl. 12. august 1935.

²³² Matk sõjakas Itaalias.// VM. 8. oktoober 1935.

²³³ C. Hibbert, 1997. Lk. 94.

²³⁴ Uus Itaalia saadik Tallinna.// Pvl. 28. juuli 1935.

²³⁵ S. J. Lee. Euroopa diktatuurid 1918–1945. “Kunst”, 2002. Lk. 178.

²³⁶ Krahv R(ichard). N(ikolaus). Coudenhove-Kalergi. 1935 – sõda või rahu?// VM. 1. jaanuar 1935.

²³⁷ Augur. Itaalia-Abessiinia sõja süttimise eel.// Pvl. 15. mai 1935.

²³⁸ T. M. Coffey, 1974. P. 74–75.

²³⁹ Ibid. P. 116.

et sõjaplaane püüti enim varjata välismaise laiema avalikkuse eest. Kuid D. Mack Smithi järgi said ka Itaalia ministrid alles veebruaris teada, et B. Mussolini valmistub kapitaalseteks sõjaliseks operatsiooniks.²⁴⁰

6. juulil kuulutas B. Mussolini esimest korda avalikus kõnes, et tahab Etioopiat üleni vallutada, kuid järgmise päeva Itaalia ajalehed sellest ei kirjutanud.²⁴¹ Põhjuseks võib jällegi pidada, et ei soovitud teate lekkimist välismaistesse lehtedesse. H. Tammer kirjutas “Päevalehes”, et sõda võib kujuneda ka laiemaks kui Itaalia ja Etioopia vaheliseks, mis juhtub arvatavasti siis, kui Inglismaa sulgeb sõja korral Suessi kanali, mis väiksema tõenäosusega võib viia ka Itaalia kapituleerumiseni.²⁴² Tõepoolest nõudis Suurbritannia Tööerakonna liider Clement Attlee, et jõu kasutamise korral Etioopia vastu keelataks Itaaliale Suessi kanali tarvitamine.²⁴³ W. Churchilli arvates pidas B. Mussolini aga Inglismaad parimal juhul praalivaks, mitte mingil juhul sõda pidada suutvaks.²⁴⁴ Augustis käskis B. Mussolini relvajõudude staabiülemal Pietro Badogliol uurida, kuidas läheks Itaalia sõjas Suurbritanniaga, millele sai aga vastuseks, et katastroofiliselt.²⁴⁵

Augustis kirjutas “Vaba Maa” B. Mussolini kõnest Aafrika suunas teele asuvatele vägedele, milles ta ütles, et vägede ülesandeks on Etioopia üleni vallutada.²⁴⁶ Ta ähvardas, et hävitatakse see, kes julgeb Itaaliat takistada. Kõige kaugemale läks B. Mussolini lause: “Meie oleme võitmatud ja peagi kõik viis maailmajagu kummarduvad teie ees, ja värisevad võimsa fashismi ees.” Võibolla mõni selline lause ongi ajendanud D. Mack Smithi väitma, et B. Mussolini eesmärgiks oli maailma valitsemine.²⁴⁷ Ähvardused ei saanud teiste riikide lugejates eriti sõbralikke tundeid tekitada, väljaarvatud nendes, kes võisid mõista B. Mussolini tsitaadis fašismi Itaalia omast laiemana, ennast sellega identifitseerides.

Augustis arvas “Vaba Maa”, et Itaalia-Etioopia sõda võib uue maailmasõja kaasa tuua seepärast, et Itaalia ei jätku enam sõjaväge Austria kaitsmiseks Saksamaa eest.²⁴⁸ See tähendas aga, et uue maailmasõja algatajaks pidi olema hoopis Saksamaa. Arvamust oleks võimalik tõlgendada ettenägelikuna, kuid Itaalia poleks jõudnud ka ilma Etioopia ründamiseta relvastumises Saksamaaga sammu pidada.

²⁴⁰ *D. Mack Smith*, 1995. C. 221.

²⁴¹ *T. M. Coffey*, 1974. P. 103–104.

²⁴² *H(arald). T(ammer)*. Rahvasteliidust ja Itaalia-Abessiinia sõjast.// Pvl. 27. juuli 1935.

²⁴³ *T. M. Coffey*, 1974. P. 82.

²⁴⁴ *W. S. Churchill*”. Tormihoiatus. Varrak”, 1995. Lk. 140.

²⁴⁵ *T. M. Coffey*, 1974. P. 123.

²⁴⁶ Mussolini tahab Abessiiniat tervena.// VM. 5. august 1935.

²⁴⁷ *D. Mack Smith*, 1995. C. 7.

²⁴⁸ Itaalia ei lepi.// VM. 23. august 1935.

Augustis refereeris “Päevaleht” B. Mussolini intervjuud “Daily Mailile”, kus ta kinnitas, et sanktsioonidele vastab Itaalia relvadega.²⁴⁹ Huvi oleks võinud pakkuda küsimus, mis saab siis, kui sanktsioonidega ühinevad kõik riigid.

Augustis kirjutas “Vaba Maa” Kreeka lehtedest pärinevast kuuldusest, et Itaalia kavatseb okupeerida Albaania, et ennast Etioopia sõja korral Jugoslaavia eest kaitsta.²⁵⁰ Sellist kavatsust ei saanud Itaaliale aga sel ajal olla, sest see oleks just Euroopas vaenlasi juurde toonud, nõrga Jugoslaavia väidetav vaenulikkus polnud aga kuigi tõsiselt arvestatav põhjus.

“Postimehes” kirjutati veel septembri teisel poolel, et B. Mussolini võib Etioopias endiselt ka taganeda, nagu ta tegi seda Korful, kuid tõenäolisem on, et ta läheb edasi.²⁵¹ Teiste riikide otsustavama hoiaku korral ehk olekski Itaalia taganenud. Korful oli aga Itaalia saavutanud edu.

Oktoobris, kui sõda juba käis, tõi “Vaba Maa” ära Ants Piibu ettekande, mille järgi Rahvasteliidul pidi veel õnnestuma sõda ära hoida, seejuures küll küsimust Etioopia kahjuks lahendades.²⁵² Arusaamatuks jääb aga, miks oleks Rahvasteliit pidanud Itaalia nõudmistele vastu tulema. Kui ta seda oleks teinud, oleksid täide läinud B. Mussolini sõnad, et kõik maailmajaod saavad fašismi ees värisema.

Sõja põhjused. Venekeelse Itaalia ajaloo järgi tõukasid B. Mussolinit Etioopia probleemi “radikaalsele lahendusele” suurte monopolide huvid, kes nägid ammu Aafikas ühte peamist tooraineallikat ja turgu Itaalia tööstusele.²⁵³ Lühemas perspektiivis loota mingit olulist turgu peale Itaalia kolonistide oma oleks aga olnud absurdne. Vaadeldud päevalehtede toimetustes polnud marksiste, kellel oleks olnud kohustus järgida selliseid dogmasid.

Winston Churchilli arvates andis B. Mussolinile julgust Etioopia vastu suunatud plaanide elluviimiseks Suurbritannia isekas hoiak “liitlaste” suhtes Saksamaale järeleandmisi tehes.²⁵⁴ See oma maa keskne seletus aga ei pretendeerigi kogu tõele. Ühe Etioopia vallutamise põhjusena nimetab sama autor asjaolu, et kogu B. Mussolini valitsus ja juhi isiklik julgeolek sõltusid tema prestiižist.²⁵⁵ Sellest võib järeldada, et tema prestiiž oli ohus, kuid T. Coffey arvab, et sõja põhjustas asjaolu, et B. Mussolinil oli Itaalias nii palju isiklikku võimu, et ta leidis olevat sobiva aja laiendada oma haaret välismaale.²⁵⁶ Tegelikult sobivad mõlemad seletused – B. Mussolinil oli hetkel palju

²⁴⁹ Mussolini ähvardus Rahvasteliidule.// Pvl. 26. august 1935.

²⁵⁰ Itaalia okupeerib Albaania?// VM. 29. august 1935.

²⁵¹ Surev rahu.// Pm. 21. september 1935.

²⁵² *A(nts). Piip*. Rahvasteliit hoiab ära Itaalia-Abessiinia sõja.// VM. 14. oktoober 1935.

²⁵³ История Италии. Том 3. 1971. С. 117–118.

²⁵⁴ *W. S. Churchill*, 1995. Lk. 119.

²⁵⁵ Ibid. Lk. 139.

²⁵⁶ *T. M. Coffey*, 1974. P. 20.

võimu, kuid ta oli mures oma prestiiži säilimise pärast tulevikus. W. Churchilli arvamusele tasub tähelepanu pöörata ka sellepärast, et Eesti ajakirjandus avaldas tema artikleid.

E. Wiskemanni arvates otsustas B. Mussolini Etioopia vallutamise pärast Saksamaa toetatud Austria rahvussotsialistide mässukatset viha tipul A. Hitleri vastu ja see oli suurel määral Saksa-vastane ettevõtmine.²⁵⁷ B. Mussolini olevat võinud arvatavasti saada Etioopia ühegi püssipauguta, kuid ta olevat tahtnud A. Hitlerile muljet avaldada.²⁵⁸ Nagu juba öeldud, peeti Eestis võimalikuks sõja puhkemist Austria pärast just Itaalia ettevõtmise tagajärjel.

M. Knoxi arvates panid B. Mussolini liikuma välispoliitiline programm – impeerium – ja see, et ainult sõda võis murda vana ühiskonna vastuseisu uuele paganlusele, teha Itaalia “militaristlikuks” riigiks ning mineerida monarhiat ja kirikut.²⁵⁹ Eesti päevalehtedele oli sellest loetelust Etioopia kontekstis arusaadav impeeriumi punkt, üldse ei tehtud juttu paganlusest.

Rahvasteliidule seletas Itaalia sõja alustamist Etioopia üldmobilisatsiooni, sõjakate kavatsuste ja agressiooniga.²⁶⁰ Rahvusvaheline üldsus ei lasknud sellel ametlikul põhjendusel ennast eksitada.

Lõpuks oli hakatud ka Eesti päevalehtedes arutama, mis veel peale piirivahejuhtumite võiks Itaalia sammude taga olla. Mais kirjutas “Päevalehe” Londoni kirjasaatja Augur, et Itaalia poliitikat Etioopia suhtes dikteerib soov leida lahendus oma rahva “majanduslikule ekspansioonile” ja “ülearuse rahvahulga” sinna asustamiseks, kui Ameerikas ei võeta enam vastu uusi sisserändajaid ja Itaalia kolooniad Liibüa ja Tripolis on viljakandvaks muutmata.²⁶¹ Ta ei seostanud aga Itaalia väidetavalt liiga suurt rahvaarvu sealse sünnituskampaniaga. Selle vastuolu tõi aga juulis välja Harald Tammer.²⁶² “Vaba Maa” kirjutas septembris Itaalia ruumipuuduse illustreerimiseks, et selle väljaränne on piiratud 19 promillilt aastas ajavahemikul 1912–1914 neljale promillile aastal 1928.²⁶³ Oktoobris lisati, et see tuleb sellest, et pärast sõda ei taheta enam kuskil sisserändajaid vastu võtta.²⁶⁴ E. Nolte toob aga välja, et majanduskriisi ajal peatas B. Mussolini ise väljarände lõplikult.²⁶⁵ Eestlastele ei olnud sel ajal väljarändamisvõimaluste väidetav puudumine samuti kõige lähedasem teema, sest muretseti rohkem väikse rahvaarvu pärast, kuid arvestatav oli ka väliseestlaskond.

²⁵⁷ E. Wiskemann, 1949. P. 40.

²⁵⁸ Ibid. P. 49.

²⁵⁹ M. Knox, 2000. P. 96.

²⁶⁰ T. M. Coffey, 1974. P. 164.

²⁶¹ Augur. Itaalia-Abessiinia sõja süttimise eel.

²⁶² H(arald). T(ammer). Rahvasteliidust ja Itaalia-Abessiinia sõjast.

²⁶³ Agro. Ruumita rahvas – Itaalia.// VM. 10. september 1935.

²⁶⁴ (Eduard) L(aaman). Mussolini va banque.// VM. 8. oktoober 1935.

²⁶⁵ E. Nolte, 1965. P. 224

Juulis kirjutas “Postimees”, et Itaalia põhjendab oma käitumist Etioopia suhtes muuhulgas sellega, et “see orjapidamise maa ei vääri seesugust suhtumist nagu teised riigid.”²⁶⁶ Tegelikult oli orje ka Itaaliale kuuluvas Eritreas, Etioopia orjad aga ei olnud alati vastu enda orjaksolemisele.²⁶⁷ Erilist tähtsust omistati väidetavalt Etioopia kontrollijale avanevale võimalusele sulgeda Niiluse vool ja sellega Egiptust probleemidega ähvardada.²⁶⁸ Tegelikult ei saa Niilus vett mitte ainult Etioopiast. Aasta lõpul seadis “Postimees” kahtluse alla, kas Itaalia kallaletungi põhjuseks on asumaade puudus, kui Itaalia ei ole veel õieti asunud senistegi kolooniate arendamisele.²⁶⁹ Siit edasi oleks võinud tõstatada küsimuse, kas Itaaliale on neidki vaja.

Kirjutati, et B. Mussolini tahab pidada vähemalt ühe lahingu, mis toimuks Adua lahinguväljal (T. Coffey kinnitab, et E. De Bonole valmistas pettumuse, et ta sai Adua kätte lahinguta²⁷⁰), ja et ta käib ainsat teed, mida mööda minnes Itaalia saab ise oma tuleviku määrajaks.²⁷¹ Seega võib väidetavate sõja põhjuste hulka lugeda kaudselt kättemaksuhimu ja sõltumatusesoovi. Väide oma tuleviku määrajaks saamisest pole aga õige, sest Itaalia juba oli oma tuleviku määraja, sõda aga seab riigi rohkem vaenlasest sõltuvusse.

“Päevalehe” kaudu sai teatavaks Addis Abebas asuvate välissaadikute protest B. Mussolini sõnade vastu, nagu valitseks Etioopia alluvaid rahvusi “ebaõiglaselt ja õelalt”.²⁷² Siit oli aga võimalik välja lugeda ka seda, nagu õigustaks sõda õiglustaotlus.

J. Tõrvand “Päevalehes” tuletas lugejatele meelde, et sõdivate poolte propaganda võib moonutada mõndagi asja tundmatuseni.²⁷³ Sellega kinnitati lugejatele veelkord, et uskuda ei tasu ka ettetoodavaid põhjendusi sõja alustamise ja jätkamise vajalikkuse kohta.

“Päevalehe” vahendatud intervjuus “Daily Mailile” tunnistas B. Mussolini, et soovib Etioopia annekteerimist, sest Itaalia vajavat suuri maa-alasid koloniseerimiseks.²⁷⁴ Ta ütles ka, et ei saa enam tagasi tõmbuda, muidu lähevad Itaalia püssid Ida-Aafrikas iseenesest lahti. Seega oli üheks rünnakukäsu õigustuseks ka demokraatiataotlus, kui seda mitte lugeda sooviks võimust iga hinna eest kinni hoida. Tegelikult polnud edukas vallutussõda ilma emamaalt saadava toetuseta kujutletav, seega oleks B. Mussolini teooria eeldanud vähemalt kodust riigipööret. Kui ta mõtles aga väikseid tulevahetusi, siis need oleksid nõudnud vallutussõjast vähem ohvreid.

²⁶⁶ Abessiinias kaks miljonit orja.// Pm. 8. juuli 1935.

²⁶⁷ T. M. Coffey, 1974. P. 49.

²⁶⁸ Tana järv – Abessiinia konflikti võti.// Pvl. 7. aprill 1936.

²⁶⁹ Lootused ja pettumused Maailmapoliitikas 1935.// Pm. 31. detsember 1935.

²⁷⁰ T. M. Coffey, 1974. P. 175.

²⁷¹ Itaalia tahab sõda.

²⁷² Mussolini mobiliseeris kaks uut armeekorpusi.// Pvl. 7. august 1935.

²⁷³ J. Tõrvand. Abessiinia-Itaalia konflikt.// 24. august 1935.

²⁷⁴ Mussolini ähvardus Rahvasteliidule.

Septembris tsiteeris “Vaba Maa” Itaalia lehte “Gazeta del Popolo”, mis ütles otsesõnu, et Etioopia vallutamisel võtab Itaalia eeskuju sellest, kuidas Jaapan vallutas Mandžuuria.²⁷⁵ “Gazeta del Popolo” mõtteavaldus lisab täiendavat kahtlust T. Coffey väitele, et Etioopia vallutamine avas rohkem kui ükski teine üksiksündmus tee Teiseks maailmasõjaks,²⁷⁶ sest peale mõne hilisema võib selle valgusel pidada olulisemaks ka mainitud Mandžuuria vallutamist.

Aprillis 1936 teatas “Vaba Maa”, et ajalehes “Popolo d’Italia” on ilmunud artikkel arvatavalt B. Mussolinilt, milles öeldakse, et Itaalia okupeerib kogu Etioopia, et tagada julgeolek kõigile sealsetele rahvastele.²⁷⁷ Oleks võinud küsida, mis oli ohustanud nimetatud rahvaste julgeolekut rohkem kui Itaalia korraldatud tapatalgud. Paraku tegelikku ohvrite arvu ei teatud.

Pärast sõja lõppenuks kuulutamist kirjutas Augur “Päevalehes”, et asjatundjate sõnul on Itaalia võimalus katta peagi kõik sõjakulud vallutatud maa kullavarudega.²⁷⁸ Seega jäi nimetatud autor truuks enda juba enne sõda omandatud majandusliku kasu kui sõja põhjuse teooriale. See näitas Itaalia poliitikat tegelikust ratsionaalsemas valguses.

Itaalia poliitikat analüüsid olid Eesti päevalehed loogilised, kuid seda hakati tegema põhjendamatult hilja. Sõja põhjuste hindamise osas lahkuminekute tekkimine on mõistetav, sest põhjusi ei olegi võimalik üheselt määratleda.

Sõja algus. Kuu aega enne Itaalia-Etioopia sõja algust teatas “Päevaleht” ametlikust ümberlükkest Inglise lehtedes avaldatud teatele, nagu oleks Itaalia eelvägi tunginud Etioopiasse, kuid pealkirjas sissetungi ei vaidlustanud.²⁷⁹ “Postimehel” oli aga ka pealkirjas küsimärk.²⁸⁰ Teisest küljest võis “Päevalehe” pealkirjast saada aru, et tegemist on maade rahumeelse hõivamisega, “Postimees” tõstas aga justkui küsimuse lahingutegevuse algusest. Need väiksed lahkuminekud ei peegelda siiski kontseptsioonilisi erinevusi Itaalia fašismi mõistmisel.

11. septembril kirjutas “Vaba Maa”, et Etioopia on püüdnud kinni Roomast saadetud raadiotelegrammi, millega määrati sõjategevuse alguspäevaks 24. september.²⁸¹ Tõenäoliselt oli tegemist Itaalia-poolse provokatsiooniga. Sõja alustamiseks oli vaja oodata vihmaperioodi lõppu, mis tavaliselt langeb 27. septembrile, sel aastal 23. septembrile.²⁸² 2. oktoobril ennustas “Vaba

²⁷⁵ Abessiinia eest – Austria!// VM. 19. september 1935.

²⁷⁶ T. M. Coffey, 1974. P. xi.

²⁷⁷ Itaalia okupeerib kogu Abessiinia.// VM. 20. aprill 1936.

²⁷⁸ Augur. Itaalia impeeriumi arendamise plaane.// Pvl. 22. mai 1936.

²⁷⁹ Itaalia eelväed tunginud Abessiiniasse.// Pvl. 3. september 1935.

²⁸⁰ Itaalia pealetung alanud?// Pm. 4. september 1935.

²⁸¹ Sõda algab septembri lõpul.// VM. 11. september 1935.

²⁸² T. M. Coffey, 1974. P. 148–149.

Maa”, et sõda algab 5.–10. oktoobri vahel.²⁸³ See ennustus oli tõenäoliselt tuletatud vihmaperioodi lõpust – T. Coffey arvates oli enamusele maailmast juba kevadel selge, et Itaalia venitab kõiki diplomaatilisi käike vihmaperioodi lõpuni, et siis rünnata.²⁸⁴

Sõda algas 3. oktoobril. Sõjasündmused said esialgu igapäevaseks esiküljeteemaks. Ilmselt taheti sellega suurendada läbimüüki ja mitte alla jääda konkurentidele. Küllap olid sõjasündmused ka ajakirjanikele sama haaravad kui võib olla spordivõistlus. Sõda pidi eestlastes elustama mälestusi ise läbi elatud sõdadest. Kirjutistes keskenduti eeskätt sõjategevuse kirjeldamisele, kuid vähemal määral tuli neis esile ka suhtumine fašismi.

“Päevaleht” teatas juba 3. oktoobril Itaalia vägede tungimisest Etioopiasse koos Itaalia-poolse seletusega, et tegemist ei ole veel sõjategevuse algusega, vaid strateegilistele positsioonidele asumisega.²⁸⁵ Itaalia sõjaväge oli läbi Prantsuse Somaalimaa Etioopiasse tunginud 2. oktoobril, mis T. Coffey hinnangul oli väikese tähtsusega.²⁸⁶ Seda pole põhjust lugeda sõja alguseks, sest Itaalia sõjaväge viibis Etioopia pinnal ngunii pidevalt.

“Vaba Maa” kirjutab, et kiriku eriloal helistati Itaalias esmakordselt häireks kirikukellasid.²⁸⁷ T. Coffey aga väidab, et B. Mussolini oli küll tahtnud kirikukelli helistada, aga pidanud sellest loobuma paavsti vastuseisu tõttu.²⁸⁸ Hiljem jutustas sel ajal Itaalias viibinu “Vabas Maas”, et fašistlik mobilisatsioon möödus Põhja-Itaalias suurema vaimustuse ja vihm ajas suurema osa inimesi turuplatsilt kirikusse.²⁸⁹ T. Coffey kinnitab, et B. Mussolini kõne ei äratanud rahvahulgas suurt vaimustust ja pärast selle lõppu hakkas rahvas platsilt lahkuma, ignoreerides ülejäänut ettevalmistatud neljatunnilisest programmist.²⁹⁰ “Vaba Maa” kirjutab aga ka sõjavastastest meeleavaldustest, mis toimusid mitmes linnas, kuigi pealkirjas toodi välja vaid Rooma.²⁹¹ Lisati, et politsei ajas meeleavaldajad laiali ja vahistas sadu inimesi. Teises artiklis avaldas sama leht arvamust, et kui teated meeleavaldustest osutuvad õigeks, siis seisavad B. Mussolinil ees rasked päevad.²⁹² Rahvaürituste sõda toetav osa võis lugejatele meenutada Esimese maailmasõja aegset

²⁸³ Sõda algab 5.–10. okt. vahel.// VM. 2. oktoober 1935.

²⁸⁴ T. M. Coffey, 1974. P. 63.

²⁸⁵ Itaalia väed tungisid Abessiiniasse.// Pvl. 3. oktoober 1935.

²⁸⁶ T. M. Coffey, 1974. P. 160–161.

²⁸⁷ Mobilisatsioon Itaalias.// VM. 5. oktoober 1935.

²⁸⁸ T. M. Coffey, 1974. P. 159.

²⁸⁹ Sõjameeleolud Itaalias.

²⁹⁰ T. M. Coffey, 1974. P. 159–160.

²⁹¹ Sõjavastased meeleavaldused Roomas.// VM. 14. oktoober 1935.

²⁹² Itaalia rüüstab Ogadeni.// VM. 14. oktoober 1935.

vaimustusepuhangut, kuigi tunduda vähem spontaanne. Viimasel ajal on aga senisest rohkem kahtlema hakatud ka Esimese maailmasõja algusega kaasnenud entusiasmis.²⁹³

Toodi ära propagandistlik teadaanne, et Itaalia väed kohe nälginud etiooplastele toitu jagama asusid, ja Itaalia lennukitelt lendlehtede allapildumises seisneva propaganda kohta käiv teade.²⁹⁴ Viimane oli tähelepanuväärne sellepolest, et etiooplased olid kirjaoskamatud – veel kuni aastani 1974 valitsenud Haile Selassie valitsemisaja lõpul hinnati Etioopia kirjaoskamatus 95 protsendiliseks.²⁹⁵ Hinnang võib küll olla mõnevõrra liialdatud, sest pärineb järgnenud revolutsiooni kaitsvast teosest.

6. oktoobril avaldatud artiklis ütles J. Tõrvand, et Itaalia “on sunnitud” tegema suuri otsuseid, kuid ta “sisemiselt hingelaadilt riiklik-ühiskondlikult struktuurilt on küps võitluseks.”²⁹⁶ Näib, et ta pidas fašistlikku riiki teistest võimelisemaks alustatud sõda edukalt lõpule viima. Sel ajajärgul väitis Briti konservatiivne peaminister S. Baldwin korduvalt, et demokraatlik riik jääb diktaatorist alati kaks aastat maha.²⁹⁷ Teine maailmasõda aga ei kinnitanud, et see Itaalia puhul nii oleks. Teise maailmasõja ajal kulus Itaalias bürokraatia aegluse tõttu näiteks “molotovi kokteili” heakskiitmisele kuus kuud.²⁹⁸

Juba esimesel Itaalia-Etioopia sõja nädalal avaldas “Postimees” pealkirjas välja toomata teate Etioopia kindralilt Nasibult, et Itaalia kasutab pomme, millest tuleb kollaka värvusega gaasi, mis tekitab ohvritele suurt piina.²⁹⁹ Märgitakse, et Nasibu arvates on tegemist sinepigaasiga, kuid et see ei ole rahvusvaheliste konventsioonidega keelatud. Ometi lükkas Haile Selassie 24. oktoobril antud intervjuus kuuldused itaallaste gaasikasutamisest ümber ja T. Coffey andmetel andiski B. Mussolini loa äärmise abinõuna gaasi tarvitada alles kolm päeva hiljem.³⁰⁰ Sinepigaas oli aga siiski rahvusvaheliselt keelatud.³⁰¹ Juhtum näitab, et tugevamad olid veel mälestused Esimesest maailmasõjast, kus gaasi kasutamine oli normaalne, kui teadmised uutest rahvusvahelistest lepingutest.

Lepituskatsed ja sanktsioonid. Teised riigid püüdsid tüli lahendada diplomaatiliselt, eeskätt Rahvasteliidus. “Postimehe” juulis ilmunud artikli järgi mobiliseeris Itaalia täiendavalt mehi avaliku

²⁹³ B. Davis. Experience, Identity, and Memory: The Legacy of World War I.// The Journal of Modern History, 2003. Vol. 75. Nr. 1. P. 124.

²⁹⁴ Abessiinlaste ähvardus sundinud pealetungile.// Pvl. 5. oktoober 1935.

²⁹⁵ R. Valdés Vivó. Ethiopia's Revolution. New York, 1978. P. 49.

²⁹⁶ J. Tõrvand. Tahan – teen.

²⁹⁷ W. S. Churchill, 1995. Lk. 175.

²⁹⁸ M. Knox, 2000. Lk. 154.

²⁹⁹ Abessiinia vastupealetung.// Pm. 9. oktoober 1935.

³⁰⁰ T. M. Coffey, 1974. P. 196.

³⁰¹ Ibid. P. 308.

arvamuse rahustamiseks – näitamaks, et ta ei ole Genfis taganenud üheski olulises punktis.³⁰² Seega näis sel ajal olevat “Postimehe” arvamus, et itaallaste imperialistlikud meeleolud kaalusid tingimata üles mure omaste sõttasaatmise pärast. See võib olla kirjasaatjate vähesuse peegeldus.

“Vaba Maa” viitas augustis Itaalia lehtedele, mille järgi Prantsusmaa ja Suurbritannia ettepanekud kriisi lahendamiseks “olevat naeruväärselt puudulikud ja näitavat, et Pariisis ja Londonis Itaalia õigustest sugugi aru ei saada.”³⁰³ Tol ajal ei olnud see tühi argument – ka teised Euroopa suurriigid ei olnud veel loobunud kolooniatest. Eestist vaadatuna oli aga asi erinev – eestlased polnud kunagi olnud koloniseerijad, vaid viimase ajani suuremate rahvaste võimu all.

Lõpuks otsustas Rahvasteliit rakendada Itaalia vastu osalisi sanktsioone. “Päevaleht” tõi ära ETA teadaande, mille järgi Itaalia võimud olid andnud korralduse mitte enam toime panna meeleavaldusi “teatavate” välisriikide vastu.³⁰⁴ Ka ajalehtedele olevat “antud nõu” mitte enam avaldada kirjutisi, mis võiksid ajada rahvast vihale mõne välisriigi kodanike vastu. B. Mussolini viha ei läinud aga üle ka pärast sanktsioonide kaotamist – veel aastal 1940 märgati, et tema üle valitseb mõte, et sanktsioone toetanud riikidele ei pea olema mingit andestust.³⁰⁵ Nii tundub lehes kirjeldatu puhul tegemist olevat silmakirjalikkusega, mille taga ajakirjanikud ehk siirust nägid.

Sanktsioonidega ühines ka Eesti. “Päevalehes” avaldati Itaalia valitsuse protestinoot Eesti valitsusele, mille järgi Itaalia tegutses Etioopias orjuse kaotajana ja Rahvasteliidu põhikirjast tuleneva tsivilisatsiooni levitajana, kellest vabastatud rahvad tunnistavat, et ta pole kallaletungija.³⁰⁶ T. Coffey väitel kaebasid aga Etioopias vabastatud orjad sageli, et nende olukord on halvenenud, sest neil pole enam toitjat.³⁰⁷ Ka rahvad tervikuna ei saanud oma saatuse otsustajateks.

Kirjutati ka kokkuhoiuabinõudest sanktsioonide mõju vähendamiseks.³⁰⁸ Kuigi “Postimees” märkis juba 4. novembril, et need on tarvitusele võetud, teatas ta hiljem, et esimesed abinõud lasti käiku alles 5. novembril.³⁰⁹ “Postimees” rõhutas, et üheski suuremas Itaalia linnas ei tulnud sanktsioonide jõustumise päeval ette “võõrastevaenulisi märatsemisi”, kuigi ta tunnistas, et mõned väiksemad löömingud olid.³¹⁰ Itaalia-poolsetest vastusanktsioonidest kirjutati Eesti kartulite näitel.³¹¹ Sanktsioonid Itaaliat ei peatanud, W. Churchilli arvates need poolikutena koguni õhutasid

³⁰² Mussolini vastus: uus mobilisatsioon.// Pm. 6. juuli 1935.

³⁰³ Itaalia ei lepi.

³⁰⁴ Abessiinia väed ei avalda vastupanu.// Pvl. 10. november 1935.

³⁰⁵ C. Hibbert, 1997. Lk. 151.

³⁰⁶ Itaalia protestinoot Eesti valitsusele.// Pvl. 13. november 1935.

³⁰⁷ T. M. Coffey, 1974. P. 50.

³⁰⁸ Pealetung Makallele algas.// Pm. 4. november 1935.

³⁰⁹ Itaalia pealetung seisma.// Pm. 6. november 1935.

³¹⁰ Majanduslik läbikäimine Itaaliaga lõppes.// Pm. 19. november 1935.

³¹¹ Eesti keelas sisseveo Itaaliast.// VM. 16. november 1935.

itaallaste sõjaindu.³¹² T. Coffey arvates need tõstsid rahva moraali, kuid efektiivsed sanktsioonid oleks võinud viia mässuni.³¹³ Ajakirjandusel oli esialgu võimalus tegeleda vaid ennustamisega, kusjuure vaelearmused võis aeg kummutada.

Eestis tekitasid sanktsioonid kahetsust suhete halvenemise pärast, vähemalt nii väljenduti. “Päevalehes” kirjutati, et on täiesti loomulik, kui Eesti vastus Itaaliale ütleb, et Eesti ühineb suurima kahetsusega Itaalia kui sõbraliku riigi vastu, kellel on suuri teeneid Eesti iseseisvumisel.³¹⁴ Itaalia võivat suurriigina lubada endale mõndagi, Eesti aga ei saavat hääletada vastu Rahvasteliidule. Tegelikult oleks Eesti saanud teha vähemalt ettepaneku sanktsioone mitte rakendada.

“Vaba Maa” kirjutas novembris, et Itaalia on otsustanud boikoteerida Rahvasteliitu nii kaua, kui tarvitatakse sanktsioone, mis ilmneb sellest, et Itaalia “ei võta osa kahest Rahvasteliidu organisatsioonist”.³¹⁵ Formaalselt astus Itaalia Rahvasteliidust välja aga alles pärast sanktsioonide kaotamist.

W. Churchilli järgi hakati detsembris “sosistama”, et B. Mussolini oleks kompromissiga nõus,³¹⁶ kuid Prantsusmaa peaminister P. Laval ja Suurbritannia välisminister S. Hoare’i kohtumise eel arvas “Postimees” avalikult, et õhkkond on rahukõneluste jaoks soodsamaks muutunud.³¹⁷ “Vaba Maa” kirjutas sama kokkusaamise eel, et uudised sellest leiavad Roomas huvitatud vastuvõttu ja B. Mussolini olevat teatanud “väga salajast teed kaudu” oma miinimumnõuded konflikti lahendamiseks.³¹⁸ S. Payne järgi B. Mussolini alguses aktsepteeris pakkumist suure osa Etioopia omandamisest jäänuki iseseisvaks jätmisega, kuid uudised lepest hakkasid lekkima ja Itaalia üldsuse vaenulik reaktsioon aitas seda surmata.³¹⁹ B. Mussolini sanktsioonide ees järeleandmise võimalus võis tunduda tõenäoline, sest ei olnud teada, kui kaugele sanktsioonidega minnakse. Märtsis 1936 teatas “Vaba Maa”, et B. Mussolini on võtnud vastu Genfi rahuettepanekud ja on kästnud seisma panna käimasolevad operatsioonid, kuni kestavad diplomaatilised läbirääkimised.³²⁰ Tegelikult ei saanud selleks ajaks rahuettepanekute vastuvõtmisest enam juttugi olla. Aprillis kirjutas “Postimees”, et oma sihtide varjamiseks nõustub B. Mussolini rahuläbirääkimistega Rahvasteliidu raamides, kuid seab selle tingimuseks Etioopia täieliku okupeerimise.³²¹ Siin tekib

³¹² W. S. Churchill, 1995. Lk. 146.

³¹³ T. M. Coffey, 1974. P. 251.

³¹⁴ Eesti vastus Itaaliale.// Pvl. 29. november 1935.

³¹⁵ Itaalia boikoteerib rahvasteliitu.// VM. 25. november 1935.

³¹⁶ W. S. Churchill, 1995. Lk. 151.

³¹⁷ Mussolini taganeb.// Pm. 5. detsember 1935.

³¹⁸ Itaalia huvitatud vaerahust.// VM. 5. detsember 1935.

³¹⁹ S. G. Payne, 1995. P. 234.

³²⁰ Mussolini pani seisma sõjategevuse.// VM. 9. märts 1936.

³²¹ Rahvasteliidu loojang.// Pm. 27. aprill 1936.

osaline vastuolu Rahvasteliidu boikoteerimise väitega, mis on aga tingitud ilmselt Itaalia avalduste sihilikust järjekindlusest.

Sõjategevus. J. Tõrvand pidas Itaalia sõjaväge “üheks eeskujulisemaks Euroopas, niihästi organisatsioonilt kui väljaõppelt, relvastuselt ja mobilisatsiooni teostamiselt”.³²² M. Knoxi järgi tootis aga Itaalia suurematest Teises maailmasõjas osalejatest kõige ebaefektiivsemat, kõige kallimat ja kõige väiksemal hulgal relvastust.³²³ On arusaadav, et kaasaegsetel oli sõjaväe ja relvastuse kohta tõepäraselt informatsiooni saada veelgi raskem kui teistest eluvaldkondadest.

“Vaba Maa” ennustas, et Itaalia alustab sõjategevust raudtee ja raadiojaamade pommitamisega,³²⁴ raudtee jäi aga sõja lõpuni kasutamiskõlblikuks ja Etioopia valdusesse, sest neid oli sel maal vaid üks. Valmistuti ka sõjategevuseks Itaalia pinnal – “Vaba Maa” teatas, et Rooma kubernerite korraldusel astusid kõik ametnikud õhukaitseliidu liikmeiks.³²⁵ See pidi olema aga suhteliselt formalistlik akt, sest C. Hibberti järgi puudus Itaalia veel Teise maailmasõja ajalgi õhukaitse.³²⁶ Ajaleht seda ei aimanud.

Reservkolonel J. Lutsar kirjutas oktoobri lõpul “Vabas Maas”, et Itaalia tungis Etioopiale kallale hästi väljaõpetatud jõududega ja moodsate relvadega, kuid ei julge edasi tormata, kuigi see arvatavasti võimalik oleks.³²⁷ Siinkohal peab arvama, et itaallased tundsid ise jõudude vahekorda paremini. Etiooplastele voolavat aga iga päev juurde määratu hulk relvi ja sõjamoona. Viimane väide näitas jällegi Itaalia propaganda mõju all olemist.

Novembris vahetati Etioopia vastu sõdivate vägede juht Emilio De Bono välja Itaalia kindralstaabi ülema Pietro Badoglio vastu. E. De Bono tagandamise puhul kirjutas “Päevalehes” J. Tõrvand, et E. De Bono on teinud kõik, et saavutada kiiremat edasiminekut ja mõnd suuremat võitu.³²⁸ Samas arvas ta aga, et Roomas peeti De Bono strateegiat tõenäoliselt liiga ettevaatlikuks. Teise väljavahetamise põhjusena oletas ta, et vajati suurima autoriteediga juhti, sest edust sõltub Itaalia saatus. T. Coffey arvab, et on võimatu öelda, kas De Bono väljavahetamine oli B. Mussolini sõja aeglusest tingitud kannatamatuse või režiimisest intriigide tagajärg.³²⁹ “Postimees” avaldas teate, mille järgi saatis tagandatud E. De Bono B. Mussolinile telegrammi, milles väljendas rahulolu

³²² J. Tõrvand. Itaalia sõjaliselt.

³²³ M. Knox, 2000. P. 150.

³²⁴ Sõda algab 5.–10. okt. vahel.

³²⁵ Kindlustatakse Roomat.// VM. 7. oktoober 1935.

³²⁶ C. Hibbert, 1997. Lk. 161.

³²⁷ res.-kol. J. Lutsar. Väikerahvas sõjas.// VM. 30. oktoober 1935.

³²⁸ J. Tõrvand. Algab uus periood Itaalia-Abessinia sõjas.// Pvl. 30. november 1935.

³²⁹ T. M. Coffey, 1974. P. 214–215.

P. Badoglio määramisega oma järglaseks.³³⁰ T. Coffey väidab aga, et E. De Bono sai P. Badoglioga halvasti läbi.³³¹ Jaanuaris 1936 avaldas “Vaba Maa” teate, et ka Itaalia Punase mere laevastiku juht admiral Vittorio vahetati välja hertsog Spoleto vastu.³³² Tuleb meenutada, et B. Mussolinil oli üldse kombeks kiiresti kaadrit vahetada ja varem oli seda seletatud B. Mussolini omaga konkureeriva populaarsuse tekkega.

Harald Tammer kirjutas novembri lõpul 1935 “Päevalehes”, et Itaalia on teinud valearvestuse sanktsioonide tõhususe suhtes ja Etioopia saatust ei otsustata sealsel lahinguväljal.³³³ Itaalia pidavat rahandusekspertide hinnangul jätkuma “vastupanuvõimet” 4–5 kuuks, “petrooleumi-”, kivisöe- ja terasesanktsioonide lisandumise korral lõppevat see aga 4–5 nädalaga. Seega teadsid Eesti lehelugejad, et sanktsioonid ei ole täielikud, saades niiviisi tõepärasema pildi kui W. Churchilli raamatust, kus on öeldud, et sanktsioonid tähendasid igasuguste Itaaliasse suunatud kaubasaadetiste katkestamist.³³⁴ Detsembris ei seadnud “Postimees” kahtluse alla Itaalia võitu, kuid arvas, et sõda surub võitjale kätte sandikepi.³³⁵ Itaalia majanduskasv saavutas suurema kiiruse tõepoolest alles pärast kolooniatest vabanemist, kuid sügavat kriisi sõjale ei järgnenud.

Jaanuaris 1936 kirjutas “Vaba Maa” Itaalia protetinoodist Etioopia sõjaväe barbaarsuse, dumdumkuulide ja Punase Risti märgi kuritarvitamise vastu.³³⁶ T. Coffey kinnitab, et etiooplased kasutasid ükskõik mis laadi kuule, mida nad ainult kätte said.³³⁷ Tegelikult peeti vajalikuks hoida Punase Risti rajatise eemal sõjalisest sisseseadest, kuid itaallased pommitasid 30. detsembril Punase Risti laagrit, et Punast Risti enne mürkgaasi käikulaskmist minema hirmutada.³³⁸ Itaalia protest võis olla mõeldud oma kuritegudelt tähelepanu kõrvalejuhtimiseks.

30. detsembril 1935 kaebas keiser Rahvasteliidule, et Itaalia on kasutanud mürkgaase, süstemaatiliselt tsiviilelanikkonda hävitanud ja kirikuid põletanud,³³⁹ kuid Eesti lehtedes polnud märgata mingit suuremat uudist selle kohta. See oli kooskõlas maailma poliitilistes ringkondades valitsenud suhtumisega, sest 8. aprillil 1936 jõudis Rahvasteliidu komitee otsusele mürkgaasi kasutamist mitte uurida.³⁴⁰

³³⁰ Seisak kuni Badoglio saabumiseni.// Pm. 18. november 1935.

³³¹ T. M. Coffey, 1974. P. 176.

³³² Uus mobilisatsioon Abessiinias.// VM. 7. jaanuar 1936.

³³³ H(arald). T(ammer). Sõjast ja sanktsioonidest.// Pvl. 30. november 1935.

³³⁴ W. S. Churchill, 1995. Lk. 143.

³³⁵ A. Kümme. Itaalia rippuvus õlist.// Pm. 5. detsember 1935.

³³⁶ Itaallased lähevad metsikuks.// VM. 17. jaanuar 1936.

³³⁷ T. M. Coffey, 1974. P. 211.

³³⁸ Ibid. P. 265–268.

³³⁹ Ibid. P. 275.

³⁴⁰ Ibid. P. 324–325.

Veebruaris tõi “Vaba Maa” ära Punase Risti teate, et Itaalia lennukid ei püüa eemale hoida Punase Risti märkidest, vaid ründavad eriti just selliseid märke.³⁴¹ T. Coffey järgi keelas B. Mussolini Euroopa reaktsiooni nähes 1. jaanuaril edaspidi Punast Risti rünnata.³⁴² Märtsis kirjutati ka “Päevalehes” Itaalia valitsuse teadaandest, et on antud välja juhtnöörid sõjategevuses Punase Risti märkide austamiseks.³⁴³ Ilmselt oli ajalehes tegemist vana uudise hilinemisega.

Samas artiklis kirjutati Etioopia valitsuse Rahvasteliidule esitatud noodist, milles protesteeriti Haagi konventsiooni rikkumise vastu sõjaväeta Harrari pommitamisel. Samas toodi aga ära ka Itaalia allikate teade, et Harraris pommitati just sõjaväge. Sellistel puhkudel võivadki mõlemad pooled arvata, et neil on õigus, kuid tollaste lennukite madalama lennukõrguse tõttu oli see hilisematest juhtudest vähem tõenäoline. On selge, et ajakirjandus taotles mõlema poole teateid edastades informatsiooni erapooletust, kuigi ühe poole vastaste sanktsioonidega ühinenud riigi lehelt oleks saanud oodata ka Etioopia poole soosimist.

Veebruaris teatas “Vaba Maa”, et kogu Itaalias tekitas suurt vaimustust Amba Aladshi vallutamine, mille puhul kogunesid kõigile pealinna platsidele suured rahvahulgad.³⁴⁴ Ajakirjanik oleks võinud kahtlustada, et tegu on lavastusega, sest tegemist polnud mingi tuntud keskusega.

Aprillis avaldati “Päevalehes” Eesti meremehe kirjeldus sõdivast Itaaliast.³⁴⁵ Õigustust võõra maa vallutamisele nähtavat rahva hulgas Adua eest kättemaksmises. Üheski seda argumenti tutvustavas kirjutises ei väidetud aga etiooplastele Aduas omistatavat muud ülekohut, kui et nad võitsid. Ei meenutatud isegi, et ka tookord oli Itaalia agressor.

Enne keemiarelva käikulaskmist saatis P. Badoglio ajakirjanikud Etioopiast Eritreasse, mistõttu ta sai neile kinnitada, et ta pole keemiarelva kasutanud.³⁴⁶ Aprilli lõpul ilmus “Päevalehes” teade, et itaallased on hakanud lõunarindel tarvitama suurel hulgal sinepigaasi, kusjuures pealkirjas seda välja ei toodud ning sinepigaasi mõjust ega keelatuses ei kirjutatud.³⁴⁷ Sinepigaasi kasutati tegelikult rohkem põhjarindel, kus näiteks 16.–19. veebruaril suri selle tagajärjel 15 000 meest.³⁴⁸ Mais kirjutas “Postimees” siiski, et Itaalia võitis ainuüksi tänu rahvusvahelise konventsiooniga keelatud gaasisõjale.³⁴⁹ Teise põhjusena nimetati seda, et Rahvasteliit ei täitnud oma kohustusi. Oktoobris 1936 tõi “Vaba Maa” ära Etioopia esindaja Tazazi arvamuse, et keemiarelva kasutama

³⁴¹ Ogadenis hävitati Itaalia garnison.// VM. 14. veebruar 1936.

³⁴² T. M. Coffey, 1974. P. 269.

³⁴³ Graziani alustas suurt pealetungi.// Pvl. 31. märts 1936.

³⁴⁴ Itaallased vallutasid Amba Aladshi.// VM. 29. veebruar 1936.

³⁴⁵ M. V. Itaallased ähvardavad paigutada neeguse loomaaeda.// Pvl. 5. aprill 1936.

³⁴⁶ T. M. Coffey, 1974. P. 263.

³⁴⁷ Vihm tuli Abessiiniale appi.// Pvl. 30. aprill 1936.

³⁴⁸ T. M. Coffey, 1974. P. 288–289.

³⁴⁹ Abessiinia vabaduse lõpp.// Pm. 7. mai 1936.

pani Itaaliat täiendavate sanktsioonidega ähvardamine, mistõttu ta püüdis eesmärki kiiremini saavutada.³⁵⁰ Kuigi tegemist oli nõrgema poole arvamusega, edastati sellega ühtlasi sõnum, et Eestigi jaoks ebamugavatel sanktsioonidel olid olemas ka muud varjuküljed kui Eestile osaks langevad.

Sarnaselt Liibüaga oli võimalik uutel vallutatud aladel fašiste või fašismi teenijaid kasvatama hakata. “Päevalehe” erikirjasaatjaks nimetatu kirjutaski novembris 1935 Aksumist, et kõigile sealsetele “mustadele” on kätte õpetatud fašistlik tervitus käetõstmisega.³⁵¹ Nimetatud tervituse fašistlikkus on siiski vaieldav, sest seda on kasutanud mitmesugused poliitilised liikumised ja ka apoliitilised inimesed. Etiooplastele oli tegemist rohkem uute isandate juures maksva kombega, kelle juures neile ei olnud kõige olulisema tähtsusega valitsev ideoloogia.

Sõja lõpp. 5. mail marssis P. Badoglio Addis Abebasse. Sõda kuulutati lõppenuks. Peagi avaldas “Päevaleht” aga kaardi, millelt oli näha, et üle poole Etioopiast on veel vallutamata.³⁵² Edasi teatati, nagu oleks kuulutatud välja “Rooma impeerium”.³⁵³ Impeeriumit keisririigi tähenduses aga ei sündinud, sest Itaalia kuningas sai endale küll Etioopia keisri tiitli, kuid Itaalias jäi ta endiselt kuningaks. Koloniaalimpeerium oli Itaaliale pealegi juba varem olemas.

Juunis kirjutas “Vaba Maa”, et “lõplikel” andmetel sai sõjas surma 2766 itaallast ja 1593 pärismaalast³⁵⁴ (ilmselt Itaalia poolel võidelnutest). Tegelikult kehtisid võitlused väiksemas ulatuses edasi. Sellest hoolimata Etioopia teema nüüd leheveergudelt suuresti taandus, olles juba varem vähenenud. End sõja võitnuks kuulutanu ei soovinud ilmselt enam anda endisel hulgal informatsiooni, keisri põgenemise järel oli etiooplaste vastupanu organiseerimatum ja ka rahvusvaheline üldsus oli sealsetest sündmustest väsinud, soovides taastada häid suhteid Itaaliaga.

LÕPETUSEKS

Selles peatükis käsitletud perioodil tuli Eesti päevalehtedel kajastada kolme suuremat Itaaliat puudutavat kriisi – majanduskriisi, Etioopia kriisi, mis muutus ühtlasi Rahvasteliidu kriisiks ja kriisi katoliku kiriku ja fašismi suhetes. Lisaks sellele tabasid majanduskriis ja sellest väljakasvanud poliitiline kriis ka Eestit, mis pani eestlasi otsima senisest suuremal määral majanduslikke ja poliitilisi eeskujusid fašistlikust Itaaliast. Eeskujude otsimine tugines suuresti fašismile varem antud hinnangule, samal ajal kui tema populaarsus vaadeldud päevalehtedes kriiside käigus vähenes.

³⁵⁰ Abessiinia algab uuesti sõda.// VM. 1. oktoober 1936.

³⁵¹ Abessiinia sõja piirkonnas// Pvl. 20. november 1935.

³⁵² Meneliku pojapoeg ähvardab Addis Abebat.// Pvl. 10. mai 1936.

³⁵³ Rooma impeerium kuulutati välja.// VM. 11. mai 1936.

³⁵⁴ Abessiinia sõjas sündis ennenägematuid asju.// VM. 3. juuni 1936.

Kriisile Itaalia eeskujudest lahenduse otsimine tähendas, et sealne mudel tundus osadele inimestele edukam. Iga päev värsket informatsiooni töötlevatele päevalehtedele ei jäänud aga märkamata, et ka Itaalia ei suutnud kriisi vältida. Fašismi mõjude leviku ulatus pidi suuresti sõltuma sellest, millise määrani diktatuuril kriis maha vaikida õnnestub. Samas tuleb tunnistada, et Eesti poliitilise kriisi ajal oligi Itaalia poliitiliselt stabiilsem. Et sealne sundus ei tarvitsenud inimestes üldsegi vastikust tekitada, näitab see, kui kõrgelt hinnati fašistlikku plakatikunsti. Inimeste esteetilised tõekspidamised ei ole jääv väärtus, seega seostub objekti tunnetamine paljuski sellest, mida sellega seostatakse. Fašismi oli endiselt võimalik positiivsega seostada ka tema vallutussõja teele asumisel, mida tõestasid ka kahetsusavaldused sanktsioonide kehtestamisel sõbralikuks peetava riigi vastu. Sõjast kirjutades ei keskendutud sõjategevuse kritiseerimisele, vaid sündmuste kirjeldamisele, mis enamasti ei andnud otsest informatsiooni fašismi kohta. Sõjalisest küljest kõige professionaalsematest J. Tõrvandi sõjateemalistest artiklitest võis leida isegi sümpaatiat fašismi edukuse suhtes. Teised kirjutised küll vaatasid lootusrikkalt sõja vältimise ja lõpetamise võimaluste poole, kuid üldjuhul ei kippunud eriliselt rõhutama selle sõja kuritegelikkust. B. Mussolinit peeti kohati ka järeleandmisvõimeliseks, mis tähendab, et fašismi ei peetud leppimatu kurjuse kehastuseks, nagu seda vahel hiljem on tehtud.

1930. aastate esimesel poolel tundus kolmest lehest Itaalia fašismi suhtes kõige kriitilisem olevat "Postimees", mis korduvalt detailides avaldus. Samas ei olnud "Postimehe" puhul nii selgelt märgata peatoimetaja isiklike seisukohti kui kahe ülejäänud lehe puhul. Korporatismi kritiseerimise puhul "Postimees" ka esikohal ei olnud. Kahe ülejäänud lehe puhul tundus peatoimetajatest enam fašismi mõista püüdvat E. Laaman "Vabas Maas", kes tõi välja fašismi demokraatlike elemente ja suhtus veidi pehmemalt korporatismi. Lehtede erinevusi Itaalia fašismi käsitlemisel võis mõjutama hakata erinev valmidus teha koostööd K. Pätsiga, kelle poliitiline tegevus hakkas mõneti sarnanema Itaalias läbi viiduga. Teatavasti olid J. Tõnissoni ja K. Pätsi vahel vanad pikaajalised vastuolud, E. Laaman aga osales hiljem uue põhiseaduse väljatöötamisel. Enne Eesti riigipööret oli selle teostumist küll raske ette näha, kuid oli teada, millised poliitikud toetasid tugevamat keskvõimu. Pärast riigipööret sai välismaiste diktatuuride kritiseerimise kaudu juba kaudselt kritiseerida ka kodumaist.

NELJAS PEATÜKK

ITAALIA LÄHENEMINE SAKSAMAALE

ITAALIA JA EESTI

Ajakirjandusolud. Sügisel 1936 võtsid valitsevad ringkonnad üle "Postimehe". 4. märtsil 1938 pandi sisekaitse ülema otsusega seisma "Vaba Maa" ilmumine, mida põhjendati sellega, et "Vaba Maa" on "korduvalt avaldanud pilkelisi kujutisi ja kirjutisi Eestile sõbralikkude välisriikide peade ja teiste juhtivate riigitegelaste kohta, mis on kahjustanud Eesti Vabariigi suhteid välisriikidega".¹ E. Medijaineni järgi sai saatuslikuks konkreetselt välismaiste riigitegelaste karikeerimine lehe 17. veebruari numbris.² Mais hakkas "Vaba Maa" asemel kuus korda nädalas ilmuma "Rahvaleht", mis seni oli ilmunud harvemini. Nüüd pidid kõik lehed suhtuma välisriikidesse, sealhulgas Itaaliasse, suurema ettevaatusega.

Riiklus. Septembris 1937 tunnistas J. Laidoner, et Eesti riigikord on autoritaarne, kuid väitis samas, et eesmärk on pöörduda tagasi demokraatia juurde.³ Itaalias seevastu mingist vana korra juurde tagasipöördumisest ei räägitud. Seega tähendas demokraatia juurde tagasipöördumisest rääkimine ka Itaalia-taolistest režiimidest distantseerumist.

Mais 1938 teatati Eesti tunnustusest Itaalia kuningale kui Abessiinia keisrile.⁴ Järgnevalt kiitis H. Tammer "Päevalehes" sammu õigeks, põhjendades seda Eesti ja Itaalia vaheliste heade suhete vajadusega.⁵ Võibolla ei olnud ajakirjanik võimude kiitmisel päris siiras, kuid igatahes oli ta nõus sellise teksti avaldama. See tähendas sõja tulemustega leppimist ja nende muutmise nõudmisest loobumist.

¹ Ajaleht "Vaba Maa" ilmumine pandi seisma.// Pm. 5. märts 1938.

² E. Medijainen. Maailm prowintsiõnu peeglis: rahvusvahelised suhted ja Eesti välispoliitika karikatuuridel 1918–1940. Tartu, 1998. Lk. 94.

³ Autoritaarsest korrast tagasi demokraatiasse.// Pm. 20. september 1937.

⁴ Eesti tunnustas Itaalia impeeriumi.// Pvl. 11. mai 1938.

⁵ H(arald). T(ammer). Abessiinia küsimusest.// Pvl. 12. mai 1938.

Muu. Jätkus 1920. aastatel alanud aumärkide vahetamine kahe riigi vahel. Aprillis 1938 kirjutati Itaalia Krooni Ordu suurpaela andmisest Eesti endisele riigivanemale välisminister F. Akelile.⁶ Lugejad võisid jälle näha, et fašistlik riik on Eestiga rahul.

Novembris 1937 avati Itaalia Kultuuri Instituut ja “Postimehe” hinnangul oli väga suur tung itaalia keele algõpetuse kursustele.⁷ Selles peegeldus tõenäoliselt itaalia kultuuri populaarsuse kõrval ka fašismi populaarsus, mis näitas lugejate reaktsiooni päevalehtedes avaldatud tekstidele. Igatahes ei hoidnud need tekstid keeõppijaid kursustest eemal.

PERIOODI ISELOOMUSTUS

Rahvusvaheline taust. Varsti pärast Etioopia sõja vormilist lõppu algas Hispaania kodusõda, mis muutis Itaalia poliitikas esmatähtsaks lähenemise Saksamaale kui teisele Hispaania mässulisi toetama asunud riigile. Suhteid Saksamaaga parandama kutsus ka selle mõju järjekindel kasvamine. Lähedased sidemed tugevneva ja korda rikkuva Saksamaaga hoidsid paratamatult ka Itaalia endiselt tugevdatud tähelepanu all.

Itaalia-Saksa liitu ei saa pidada ainult ideoloogilisest lähedusest tulenevaks, sest B. Mussolini soovis seda juba aastal 1919.⁸ E. Wiskemanni järgi otsustas ka A. Hitler juba aastal 1918, et ta vajab Itaaliat ja Suurbritanniat liitlastena Prantsusmaa purustamiseks, et neid seejärel hävitada.⁹ B. Mussolini ütles jaanuari lõpus 1936 Saksa saadikule, et Itaalia ja Saksamaa on kongruentsed juhtumid, kuid ei saa veel näidata Prantsusmaale ja Suurbritanniale avalikult oma suhtumist Saksamaasse.¹⁰ Elu lõpu poole hakkas A. Hitler nägema liitu Itaaliaga põhitakistusena oma edule.¹¹ C. Hibberti järgi väljendas ka B. Mussolini Teise maailmasõja ajal sakslaste vastu vihkamist ja rõõmustas nende ebaedu puhul rindel.¹² E. Wiskemanni kirjelduse kohaselt A. Hitler samaaegselt allutas Itaaliat ja kummardas romantiliselt B. Mussolinit kangelasena.¹³ Eesti ajakirjanduse huviorbiiti kuulus loomulikult rohkem nende võimuloleku aegne olupoliitika kui sellele eelnenud plaanid.

Liikumissuund. Itaalia neofašistide liider Gianfranco Fini on püüdnud teha vahet perioodi enne aastat 1938, mil fašism olevat saavutanud imetlemisväärseid reforme, mis olevat aidanud kaasa

⁶ Itaalia orden välisministrile.// Pvl. 20. aprill 1938.

⁷ Itaalia Kultuuri Instituudi avamine.// Pm. 27. november 1937.

⁸ M. Knox, 2000. P. 124.

⁹ E. Wiskemann, 1949. P. 19–20.

¹⁰ M. Knox, 2000. P. 142.

¹¹ C. Hibbert, 1997. Lk. 166.

¹² Ibid. Lk. 183.

¹³ E. Wiskemann, 1949. P. 20.

Itaalia pikaajalisele sotsiaalsele ja majanduslikule moderniseerimisele, ja järgneva hukatusliku liidu Saksamaaga vahel.¹⁴ M. Blinkhorn nimetab aastal 1936 alanud perioodi fašismi languseks,¹⁵ kuigi maid 1936 peab ta veel režiimi edu haripunktiks.¹⁶ Eestist vaadatuna võis uuel perioodil tunduda tegemist olevat siiski diktaatorlike valitsuste koosmõju tugevnemisega.

Diktatuurid. Diktatuurist oli Euroopas saanud norm, ometi jäid kaks olulist maad – Prantsusmaa ja Suurbritannia – demokraatiateks. Augustis 1936 tsiteeris Jaan Taklaja “Päevalehes” Stanley Baldwini uut raamatut “Vabadus ja rahupõlv”, mille järgi diktaator võib teha peaaegu kõike, aga mitte uut diktaatorit; diktatuur lülitab välja ettevõtlikud ja rippumatud mehed, tõstes esirinda sõnakuulelikud soosikud.¹⁷ Samalaadseid mõtteid olid varem väljendanud ka Eesti ajakirjanikud ise. Maailmast oleks võinud leida ka teistsuguseid raamatuid, kuid neid tutvustama ei kiputud.

Septembris 1936 kirjutas Harald Tammer “Päevalehes”, et ideede võitlus ei käi enam mitte niivõrd demokraatia ja diktatuuri vahel, kui erinevat laadi diktatuuride vahel, kusjuures demokraatia peaks eraomandi tunnustamise tõttu seisma fašismi poolel.¹⁸ Seega käsitles ta fašismi juba demokraatia tugevama liitlasena, kas siis tegelikul või potentsiaalsel kujul. Eraomandi olemasolu fašistlikus riigis võib aga seletada ka A. Hitleri sõnadega, kes ütles, et tal pole vajadust natsionaliseerida majandust, kuna ta on natsionaliseerinud kogu elanikkonna.¹⁹ Itaalia puhul kehtib see siiski väiksemal määral.

Mais 1937 kirjutas “Päevalehes” Prantsusmaa endine peaminister, vasakpoolne vabariiklane Pierre-Étienne Flandin, et “kui tahetakse vältida fashismi ja kommunismi verist kahevõitlust, siis tuleb kõigile pettunuile ja rahulolematuile esildada ristsõda Euroopa-Ühendriikide kasuks.”²⁰ Millegipärast ei arvestanud ta võimalusega, et ka Euroopa Ühendriigid võiksid põhineda fašismil või kommunismil.

SISEASJAD

Riiklik korraldus. Veidi ebamäärasemaks muutus Itaalia mõiste, kui detsembris 1938 teatas “Postimees” Liibüa liitmisest Itaalia külge.²¹ Edaspidi seda halduslikku muudatust siiski meelde ei tuletatud. Seda ei pea oluliseks ka kasutatud kirjandus.

¹⁴ C. Levy.// Fascist Italy and Nazi Germany, 1996. P. 165.

¹⁵ M. Blinkhorn, 1984. P. v–vi.

¹⁶ Ibid. P. 35.

¹⁷ Tja (Jaan Taklaja). Vabadus korras ja kord vabaduses.// Pvl. 29. august 1936.

¹⁸ H(arald). T(ammer). Maailmavaadete võitlusest.// Pvl. 10. september 1936.

¹⁹ S. G. Payne, 1995. P. 188.

²⁰ Pierre-Etienne Flandin. Euroopa majanduslik ümberorganiseerimine.// Pvl. 19. mai 1937.

²¹ “Meie tahame Korsikat ja Tuneesiat”.// Pm. 2. detsember 1938.

Detsembris 1938 andis “Postimehe” Rooma kirjasaatja ülevaate Itaalia uuest põhiseadusest, öeldes kokkuvõtteks, et selles sisaldub rikkalikult oma maa traditsioone.²² Selgusetuks jäi aga, kas ta pidas silmas fašistlikke või pikemaajalisi traditsioone. Huvi välisriikide konstitutsioonide vastu võis suurendada asjaolu, et ka Eestis oli samal aastal jõustunud uus põhiseadus.

Aastal 1937 kirjutas “Päevaleht”, et Itaalias on riigi teine mees “politseiülem” Arturo Bocchini, kelle pildid küll kunagi ajalehtedes ei ilmu.²³ D. Mack Smithi hinnangul oli A. Bocchini riigis B. Mussolini ja parteisekretäri järel kolmas mees,²⁴ kuid “Päevalehe” arvamuse kasuks räägib see, et parteisekretärid sageli vahetusid, A. Bocchini püsis aga kauem paigal. Kirjutati, et ta on loonud ka “Ovra”²⁵, organisatsiooni, mis võitleb fašismivastase liikumise vastu”. A. Bocchini teeneks peeti terrorismile lõpu tegemist. Teiste diktatuuride kogemuste põhjal võib aga öelda, et terrorismi suhtes sama kaugele oleks jõutud ka ilma A. Bocchinita. Politseiülema ametikoha tähtsustamine näitab, kuivõrd vägivaldseks riigiks ajakirjanik Itaaliat pidas, kuid A. Bocchini tegevusest positiivsete külgede otsimine tähendab, et vägivalda ei peetud ühemõtteliselt halvaks. Tähelepanuväärseks tuleb pidada, et “Päevalehest” leiab väidetavalt riigi tähtsuselt teise mehe kohta vaid ühe põhjalikuma artikli, “Postimehest” ja “Vabast Maast” mitte ühtegi. See ei tähenda, et poleks olnud huvi oluliste küsimuste vastu, vaid et fašistid ei andnud piisavalt informatsiooni.

Jaanuaris 1938 kirjutas A. F. “Postimehes”, et fašistlik partei “koondab praegu 16 miljonit inimest”.²⁶ Selline arv võidi saada ainult kõikide fašistlike organisatsioonide liikmeskondade liitmisel, mitte partei liikmeskonda üksinda arvestades. Mais 1936 ütles ühe “Vaba Maa” artikli alapealkiri: “Itaalias kõik mehed 55 aastani miilitsaväkke”, kuid artiklis sellest juttu ei olnud.²⁷ Kaks viimatinimetatud kirjutist tekitasid aga mulje Itaalia ühiskonna täielikust mobiliseeritusest, igatahes Eesti oma ületavast.

Märtsis 1938 mainis “Päevaleht” lühidalt “impeeriumi esimese marssali” tiitli loomist ja selle andmist B. Mussolinile ja kuningale.²⁸ Ei pööratud tähelepanu ajalookirjanduses rõhutatud asjaolule, et sellega võrdsustati B. Mussolini seni relvajõudude kõrgeimaks juhiks olnud kuningaga. Sama artikli põhiosa oli aga pühendatud B. Mussolini kõnele, mida uue tiitliga ei seostatud. Kõnes ütles B. Mussolini, et Itaalia võib mobiliseerida juba 8 miljonit meest, rahvaarvu suurus on tähtis armee

²² Uus fashistlik õigus.// Pm. 19. detsember 1938.

²³ Mussolini kaitseingel – politseiülem Bocchini.// Pvl. 10. oktoober 1937.

²⁴ Д. Мэк Смит, 1995. С. 172.

²⁵ OVRA – fašistlik salapolitsei. Ei ole üksmeelt lühendi tähenduse suhtes, mõnede ekspertide arvates on see väljamõeldud. On arvatud ka, et see on lühend sõnadest *Opera Volontaria per la Repressione Antifascista*.

²⁶ A. F. Erakondade-riigi hävitamine Itaalias.// Pm. 17. jaanuar 1938.

²⁷ Rahvasteliidu rinne lõplikult segi.// VM. 20. mai 1936.

²⁸ Mussolini teostab Napoleoni ennustust.// Pvl. 31. märts 1938.

suuruse jaoks. B. Mussolini rõhumist rahvaarvu ja sõjaväe suurusele oleks võinud seletada muuhulgas G. Le Boni sõnadega, et rahva arv annab hulgale takistamatu võimu tunde²⁹ ja karistamatuse tunne on seda suurem, mida suurem on hulk,³⁰ või ka asjaoluga, et Itaalias ei tunnustatud, et sõda on saanud masinate sõjaks ja arvati, et otsustav on jalaväe arvuline ülekaal,³¹ kuid leht ei andnud omapoolseid kommentaare. Nii ei seatud kahtluse alla ka mobiliseerimisvõimet, kuid tegelikult mobiliseeris Itaalia sõja puhkemisel vähem kui poole lubatud 8 miljonist mehest.³² E. Wiskemanni väitel oli Itaalia bluff edukas ja ka Saksamaal ei saadud enne Itaalia Teise maailmasõtta astumist aru, kui halvasti oli ta sõjaks ette valmistatud.³³ Kuna Eestil Itaaliaga liidusuhted puudusid, olid võimalused arusaamiseks veelgi piiratumad. D. Mack Smithi arvates teadsid siiski nii Saksamaa kui ka teised riigid, et Itaalia kaheksa miljonit sõdurit on müüt.³⁴ Peab tõdema, et vähemalt Eesti päevalehed seda ei teadnud.

Midagi ei saanud lugejad teada loomulikult sellest, et märtsis 1940 kaalus Itaalia kuningas riigipööret.³⁵ Eesti päevalehtedes antud pildi järgi poleks võinud üldse arvata, et see oli võimalik. Kuid kuninga loobumisest võib järeldada, et ta ei tundnud end ka ise tegelikult piisavalt tugevana.

Juulis 1936 viitas E. Laaman "Vabas Maas" Itaaliat positiivselt esile toovale ajalehele "Uus Eesti", kus öeldi, et teda Hispaaniaga võrreldes saab selgeks "kui tähtis see iga rahva käekäiguks on, et riigis valitseks kindel kord ja plaanikindel juhtimine".³⁶ Itaalia näiteks valimise põhjuseks aga oli tõenäoliselt vaid Itaalia ja Hispaania geograafiline lähedus. E. Laaman märkis, et ka Hispaanias oli Itaaliast eeskujuga võetud ja veelgi kaugemale mindud. Sellega osutus "Vaba Maa" veel ühest Eesti lehest Itaalia fašismi suhtes kriitilisemaks.

Itaalia militarismist andis tunnistust Evald J. Voitki "Rahvalehes" avaldatud kirjeldus õhuhäirest, mille kohta alles järgmisel hommikul teada saadi, et tegelikult polnud tegemist tõelise hädaohuga.³⁷ Nõukogude okupatsiooni aegsete kogemuste põhjal võib aga oletada, et tegemist oli informatsiooni halva liikumisega, mitte inimeste teadliku hirmutamisega. E. Voitki kirjeldusest õhkub aga selget kriitikat fašismi militaristliku asjade korralduse vastu.

²⁹ *G. Le Bon*, 1936. Lk. 30.

³⁰ *Ibid.* Lk. 41.

³¹ *M. Knox*, 2000. P. 152.

³² *C. Hibbert*, 1997. Lk. 160.

³³ *E. Wiskemann*, 1949. P. 208.

³⁴ *Д. Мэк Смит*, 1995. С. 252.

³⁵ *M. Knox*, 2000. P. 100.

³⁶ *(Eduard) L(aaman)*. Primo de Rivera pärandus.// VM. 27. juuli 1936.

³⁷ *Evald J. Voitk*. Itaalia sõjaproovil.// RI. 22. aprill 1939.

Kaadripoliitika. Novembris 1939 kirjutas “Päevaleht” pikemalt järjekordsetest ümberkorraldustest Itaalia valitsuses ning partei ja sõjaväe juhtkonnas.³⁸ Kirjutati, nagu oleks lahkunud isikud ise selleks soovi avaldanud, mis ei tundu tõenäoline. Toodi ära hulk nimesid, millest kõik lugejale midagi ei öelnud. Itaalia juhtkond jagati “noorteks” ja “vanadeks”, kellest viimaste arvates Saksamaa liigne domineerimine ei vasta Itaalia huvidele. “Rahvaleht” seostas ametist lahkujaid veelgi tugevamalt saksameelsusega.³⁹ Edasi võis lugeja juba ise arvata, et erimeelsused olid tekkinud sõjaga ühinemise küsimuses, millest ettevaatlikum oli otse mitte kirjutada.

Selgust fašismi suhtumisest naisküsimumusse tõi septembris 1938 “Postimehes” avaldatud uudis, et riigi ja omavalitsuse teenistuses olla võivate naiste osakaalu ülempiiriks kehtestati kümme protsenti.⁴⁰ Teiselt poolt võiks aga märkida, et kui aastal 1914 oli Itaalia üliõpilastest naisi kõigest 6 protsenti, siis aastal 1928 oli neid juba 13 protsenti ja aastal 1938 koguni viiendik.⁴¹ Seda võib aga seletada fašismi poliitika asemel ka puhtalt maailma üldise arenguga, kuigi tõsiasjaks jääb, et naisüliõpilaste koguarvu suurenemist piirangutest hoolimata ei takistatud.

Majandus. Guglielmo Ferrero kirjutas, et kui maailm hakkab mõistma, et majandusliku õitsengu saavutamiseks vajatakse vabadust, ei või enam püsida diktatuurid.⁴² Eestlaste kogemus kinnitas tol ajal siiski vastupidist – diktatuuri kehtestamise järel tuldi majanduskriisist välja. G. Ferrero arvamus on küllaltki materialistlik, sest ta seab diktatuuride tuleviku sõltuvusse ainult ühest eluvaldkonnast, arvestamata, et majanduslik heaolu võidakse tuua millegi muu ohvriks.

Mais 1936 kirjutas D. “Vabas Maas”, et Itaalia eelarve on ainult paberi peal tasakaalus, kuna see tegelikult on tugevalt tasakaalust väljas.⁴³ Sel ajal oli ka suurendatud kulutusi sõjale. Üldsus hindas eelarve tasakaalu.

H. Tammer kirjutas novembris 1936 “Päevalehes”, et alati on ühed pooldanud vaba võitlust, teised aga rikkuste võrdset jaotumist, korporatism kuuluvat viimasele poolele.⁴⁴ “Postimehes” tõi Omen oktoobris 1936 ära fašist Edmondo Rossoni sõnad: “Korporatiivses majandussüsteemis ei või jätta üksiktootja otsustada seda, kuidas, kus ja kui palju tuleb toota”, järeldades sellest, et korporatiivne süsteem on plaanimajanduse süsteem.⁴⁵ A. De Grand iseloomustab fašistlikku

³⁸ Suuri muudatusi Itaalia valitsuses.// Pvl. 1. november 1939.

³⁹ Mussolini vahetas ministreid.// Rl. 1. november 1939.

⁴⁰ Juudid Itaalia kodakondsusest välja.// Pm. 2. september 1938.

⁴¹ A. J. De Grand, 1996. P. 61.

⁴² Guglielmo Ferrero. Majandusliku õitsengu poliitilisi tingimusi.// Pvl. 27. november 1936.

⁴³ D. Itaalia läheb üle “nep’ile”.// VM. 29. mai 1936.

⁴⁴ H(arald). T(ammer). Korporatiivsetest katsetustest.// Pvl. 30. november 1936.

⁴⁵ Omen. Demokraatia on töömeetod.// Pm. 7. oktoober 1936.

majandussüsteemi kui ettevõtte juhtkonnale töötajatest suuremat kasu andvat, eraomandit ja initsiatiivi mitte vaidlustavat, kuid turusüsteemi mitte täiuslikuks pidavat.⁴⁶ Vastuolu tekib eelkõige H. Tammeri väitega rikkuste võrdse jaotumise pooldamisest, kuid seda saaks pehmenendada, kui öelda, et fašism ei olnud täiuslikult korporatistlik. Jaanuaris 1937 kirjutas E. Laaman “Vabas Maas”, et fašistlik korporatism on kõige vähem korporatism, sest kutsealad moodustavad seal kõige vähem iseseisvat organismit, ainukeseks teguriks on riik.⁴⁷

Veebruaris 1938 kirjutas “Postimehe” kirjasaatja Roomast, et “esimese ettevalmistusena maailma tagasipöördumiseks” anti Itaalias hiljuti välja dekreet, millega välismaa kapitalile antakse suur tegevusvabadus.⁴⁸ Üldiselt siiski “maailma tagasipöördumist” ei tulnud, lähenes hoopis uus sõda, milles Itaalia vastandus senisest veelgi teravamalt välismaailmale. Kuna aga sõja algatajaks oli Saksamaa, siis vähemalt Itaalias seda veel otseselt ei teatud. Tegevusvabaduse nimetamine suureks on kirjasaatjapoolne hinnang, kes kujutas sellega fašismi endiselt suhteliselt liberaalsena.

Veebruaris 1938 kirjutas “Päevaleht”, et palju maksma läinud Etioopia vallutamine ei too suurt kasu ja Itaalia Panga kullatagavara on “õige väike”.⁴⁹ T. Coffey on kategoorilisem – ta väidab, et Etioopiale kulutatud tohutud summad ei toonud Itaaliale kunagi midagi tagasi.⁵⁰ Jaanuaris kirjutas H. F. “Postimehes”, et kasvavate maksude ja tõusvate hindade näol lepib Itaalia rahvas elustandardi langusega, kuid et ta sellega lepib, näitab, et fašistliku Itaalia patriotismis ei tohi kahelda.⁵¹ Tegelikult tuleks püstitada küsimus, kas nähti üldse alternatiivi, et leppimatus midagi parandanud oleks.

Jaanuaris 1938 kirjutas “Postimees”, et Itaalias on fašismi võimuletulekust saadik tuntud huvi rahvaarvu suurendamise vastu, kuid tõhusaid samme selleks hakati astuma alles aastal 1935 ja aasta 1937 algul tunnistas B. Mussolini esimese “rahvastikulahingu” kaotatuks.⁵² Ometi seadis K. Päts 1. jaanuaril 1935 avaldatud kõnes B. Mussolini eeskujuks rahvaarvu tõstmise püüetes.⁵³ Ei või muidugi teada, milline oleks olnud Itaalia demograafiline olukord ilma fašistide tegevuseta.

⁴⁶ A. J. De Grand, 1996. P. 40.

⁴⁷ (Eduard) L(aaman). Korporatiivne koda?// VM. 19. jaanuar 1937.

⁴⁸ Ajalugu algab alles nüüd.// Pm. 15. veebruar 1938.

⁴⁹ Itaalia vajab rahanduslikku abi.// Pvl 13. veebruar 1938.

⁵⁰ T. M. Coffey, 1974. P. 337.

⁵¹ H. F. Itaalia ahihõllase kand.// Pm. 4. jaanuar 1938.

⁵² Sotsiaalkindlustus Itaalias.// Pm. 9. jaanuar 1938.

⁵³ K. Päts. Eesti riik II. Tartu, 2001. Lk. 418.

A. Eckbaum nimetas aastal 1938 “Päevalehes” Itaalia maanteid Euroopa parimateks.⁵⁴ Kuna teid on vaja pidevalt korras hoida, võis sellest välja lugeda kiitust fašistlikule valitsusele, kelle ajal seda pidi tehtud olema. Kuid Itaalia teedel olid juba tuhandete aastate pikkused traditsioonid.

Etiopia. Jätkuv sõda Etiopias oli muutunud Itaalia impeeriumi siseasjaks. Mais 1936 kirjutas “Vaba Maa”, et Addis Abebas toimus “veresaun”, kus lasti maha mitusada inimest.⁵⁵ Millise ulatus hukkamised Etiopias tegelikult saavutasid, jäi Eesti lehelugejatele teadmata. Aimu sellest, et etiooplaste elud on ohus, andis oktoobris 1936 “Vabas Maas” ära toodud Etiopia esindaja Tazazi teade, et kui “Itaalia-Etiopia konfliktis” ei saavutata mingit kokkulepet, algab lähematel kuudel uus sõjategevus – Haile Selassie olevat valmis tooma suuri ohvreid muuhulgas inimeste päästmiseks.⁵⁶ Lugeja võis põhjendatult järeldada, et meeleheitliku vabastuskatse puudumise korral on inimestel veelgi suurem tõenäosus hukkuda. Üldiselt eeldanuks kolonisaatori Aafrikast lahkuma sundimine mõne Euroopa suurriigi sõjalist toetust, kuid ka Suurbritannia vägede lahkumist Etiopiast sõjalise võidu järel aastal 1868 on seletatud etiooplaste vihaga nende vastu.⁵⁷

Juulis 1936 kirjutati “Vabas Maas”, et Etiopias “üksikud suguharud on juba tõstnud mässu Itaalia sõjaväevalitsuse vastu.”⁵⁸ Ei saa olla kindel, kas mõeldi veel vallutamata alasid või uut vastuhakku juba vallutatud aladel. Sõna ‘juba’ näitab, et ajakirjanikku üllatas eelkõige toimunu kiirus.

Veebruaris teatati viimase “mässuliste” juhi ras Desta hukkamisest.⁵⁹ Toodi ära Suurbritannia endise peaministri, liberaal D. Lloyd George’i sõnad, kes nimetas oma maa eest võitleja hukkamist ennekuulmatuks ja avaldas imestust, et ükski juhtiv Rahvasteliidu maa selle vastu protesti ei avaldanud.⁶⁰ Kuigi vangi hukkamine oli tavatu, ei olnud see muidugi ennekuulmatu.

Mais 1938 kirjutas “Postimees”, et Rahvasteliidu Etiopia saadik Martini kinnitusel on suur osa riigist veel omamaalaste käes.⁶¹ Sõnumite võrdlemisel oli lugejal Etiopia kohta antava informatsiooni vähesuse tõttu kergem uskuda “Päevalehe” väidet järelsõja lõppemisest.⁶² Detsembris 1937 avaldas “Päevaleht” Winston Churchilli artikli, milles öeldi et Etiopias toimub lakkamatu mäss, mistõttu Itaalia peab tegema väga suuri kulutusi mitmesajatuhandelise armee seal

⁵⁴ A. Eckbaum. Ühistegevus osatähtsuse suurenemine põllumajanduses.// Pvl. 30. oktoober 1938.

⁵⁵ Veresaun Addis Abebas.// VM. 19. mai 1936.

⁵⁶ Abessiinia algab uuesti sõda.// VM. 1. oktoober 1936.

⁵⁷ H. Vallaste, T. Kaurits. Musta mandri 3000-aastane keiserriik: ajalugu ja tänapäev. Tartu, 1935. Lk. 24.

⁵⁸ GE. Abessiinia ja Genf.// VM. 1. juuli 1936.

⁵⁹ Ras Desta hukati.// Pvl. 26. veebruar 1937.

⁶⁰ Ras Desta tapmine on ennekuulmatu uuemas ajaloos.// Pvl. 27. märts 1937.

⁶¹ Võitlus Abessiinia iseseisvuse pärast Genfis.// Pm. 11. mai 1938.

⁶² Abessiinia viimased päevad.// Pvl. 6. jaanuar 1937.

hoidmiseks.⁶³ Lisanduvate suurte armeede Hispaaniasse ja Liibüasse saatmise ja diktatuuri ülalpidamiseks vajalike meestehulkade säilitamine koormavat itaallasi nii rängalt, et jäävat ainult imestada nende taluvust aina suureneva pingutuse all. Vähemalt Aafrikas olid kõige suuremad pingutused siiski juba seljataga. W. Churchilli raamatus viidatud A. Edeni andmetel läks küll itaallaste olukord Etioopias pidevalt hullemaks,⁶⁴ kuid enam ei olnud kellegagi pidada suuri lahinguid. W. Churchilli “Päevalehes” ilmunud artikkel ei olnud aga erandlik, sest hiljem on ta meenutanud, et sel aastal avaldas ta artikleid iga kahe nädala tagant,⁶⁵ aastatel 1931–1935 avaldas ta aga artikleid 18 riigi ajalehtedes.⁶⁶ Seega oli W. Churchilli ja maailma ajakirjanduse tunnustus vastastikune.

Kultuur. Juulis 1938 kirjutas Edgar Aavik Roomast “Postimehele” artikli organisatsioonist Dopolavoro.⁶⁷ Ta väitis, et “itaallase vaba aeg pea täiel määral on seotud selle organisatsiooni ja tema arvukate sektsioonidega” ja et sellega on vabatahtlikult liitunud ligi 90 % elanikkonnast. Internetis leiduvate andmete järgi oli Dopolavoro põhiorganisatsiooniga oktoobris 1939 liitunud küll vaid 3 832 248 inimest,⁶⁸ kuid see ei tähenda, et selle tegevusest mõjutatute arv poleks olnud suurem. E. Aavik ei nimetanud aga organisatsiooni fašistlikuks, kuigi demokraatlikus riigis oleks tema kirjeldatud ulatusega ühendus olnud raskesti kujutletav. Ilmselt ta poleks siiski vaielnud vastu seose olemasolule fašismiga, see aga tähendab, et vabatahtlikust liitumisest rääkimisega ta kaldus tunnustama fašismi vajaliku organisatsiooni loomise eest, sest ta ei kaevanud ka valikuvõimaluse puudumise üle. Järgmises artiklis ütles Edgar Aavik, et intensiivse spordi harrastamise tagajärjel on itaallaste noorem põlvkond muutunud pikemaks.⁶⁹ Kas ei tuleks seda seletada rohkem hoopis majanduslikust arengust tingitud parema toitumisega? Majandus arenes ehk edasi fašismist sõltumatult, kuid itaallaste sportimist seostati Eesti päevalehtedes otseselt fašismiga, seega võib lugeda jälle välja kiituse viimasele. Aprillis 1937 kirjutas laulja Olli Tallmeister reisikirjas “Vabas Maas” siiski, et Itaalias süüakse Eestiga võrreldes väga kehvalt, ütlemata küll, kas see on traditsiooniline või uuema aja nähe.⁷⁰ Külmemä kliima tõttu eestlased aga vajavadki rohkem toitu.

Jaanuaris 1937 ilmus “Vabas Maas” artikkel Itaalia haridussüsteemist.⁷¹ Eestil soovitati kaaluda sealt üle võtta põhimõtet, mille järgi võetakse kooli katsete, mitte eelmise õppeastme

⁶³ *Winston Churchill*. Hävingu ja suurmaettevalmistuse aasta.// Pvl. 24. detsember 1937.

⁶⁴ *W. S. Churchill*, 1995. Lk. 224.

⁶⁵ *Ibid.* Lk. 180.

⁶⁶ *Ibid.* Lk. 77.

⁶⁷ *Edgar Aavik*. Mis on Dopolavoro?// Pm. 5. juuli 1938.

⁶⁸ Ordineamento dello stato. <http://www.cronologia.it/storia/italia/italy102.htm>. 18. august 2004.

⁶⁹ Fašistliku Rooma pale.// Pm. 6. juuli 1938.

⁷⁰ *Olli Tallmeister*. Lauljatar Mussolini maal.// VM. 3. aprill 1937.

⁷¹ Itaalia koolisüsteem.// VM. 12. jaanuar 1937.

lõpetamise põhjal. Artikkel ei seostanud Itaalia haridusolusid otseselt fašismiga, küll aga kaudselt, tuletades meelde aastal 1923 läbi viidud koolireformi. Kajastamist leidis ka Itaalia kõrgharidussüsteem – “Päevalehes” kirjutati Itaalia ülikoolides loengutel käimise sunduslikkusest, üliõpilaste juures teostatavast fašistlikust kasvatuses, rõhu panemisest üliõpilaste füüsilisele arengule ja omaabi põhimõttest, mille kohaselt rikkamad üliõpilased sageli vaesemaid toetavad.⁷² Lojalseid kodanikke kasvatav Itaalia koolisüsteem võis tunduda eeskuju võtmist väärivana nii mõnelegi autoritaarse Eesti pooldajale.

Suuremad fašistide tülid kirikuga olid jäänud seljataha, mis oleks võinud taas olulisemana teadvusesse tuua Lateraani lepingud, samuti oli kirik olnud riigile tõhusaks toeks Etioopia sõjakäigu ajal. Septembris 1938 nimetas “Postimehe” Rooma kirjasaatja aga fašismi vanaks kiriku vastaseks.⁷³ Ajakirjaniku ülesandeks siiski ongi ka minevikku meenutada. Kuid uusi vastuolusid fašismi ja kiriku vahel tekitas ka Itaalia riigi võetud kurss rassismile.

Juulis 1936 tõstis minister O. Kask “Päevalehes” esile kerjamise kombe täielikku “hävitamist” Itaalias.⁷⁴ Seejuures ei küsinud ta, kas kerjamise vastu võideldes ei kasutatud liigset vägivalda või kas endised kerjused ei kaotanud sissetulekuallikat.

Aeg-ajalt kirjutati endiselt itaalia kunstist, seejuures üldiselt fašistlikku poliitikat puudutamata. Hanno Kompuse käest sai aga kiita Armando Baldinelli puulõige, kus väidetavalt meisterlikult oli paigutatud B. Mussolini pea vanade roomlaste taustale.⁷⁵ Selline kunstiteos on aga ideoloogilisem kui oleks riigijuhi kujutamine kaasaegsete keskel. Jaanuaris 1937 kirjutas Rasmus Kangro-Pool “Postimehes” ka, et Itaalia valitsusliikmete patronaaži all toimuv kunstinäitus kannab fašismile meelepärast maitset ja vaimsust.⁷⁶ Siiski sai väljapandu fašismile meelepäraseks kuulutada juba üksnes selle põhjal, et see oli näitusel esindatud ja selle vastu ei võideldud, ilma et seda oleks pidanud erilise fašistliku propagandaga soosima.

Maalikunstist enam peaks ideoloogiaga seotud olema kirjandus, mis ei pääse mööda ideede sõnalisest väljendamisest. Kuulsa itaalia kirjaniku, Nobeli preemia laureaat Luigi Pirandello surma puhul kirjutas “Postimees”, et ta “polnud innukas fashist mitte ainult oma poliitiliselt ja vaimselt maailmavaatelt, vaid samuti temperamendilt.”⁷⁷ Ilmselt on see mõttekäik Itaalia päritoluga,

⁷² Prof. L. Puusepa võidukäik Itaalias.// Pvl. 7. veebruar 1937.

⁷³ Torm Vatikani ümber.// Pm. 27. september 1938.

⁷⁴ Minister O. Kask oma Euroopa-reisi muljetest.// Pvl. 13. juuli 1938.

⁷⁵ Hanno Kompus. Itaalia graafika-näitus.// Pvl. 22. jaanuar 1937.

⁷⁶ R(asmus). K(angro)-P(ool). Itaalia kunstinäitus.// Pm. 29. jaanuar 1937.

⁷⁷ Luigi Pirandello teatrikirjanikuna.// Pm. 14. juuni 1937.

tõenäoliselt võetud ametlikust nekroloogist. L. Pirandello loomingus fašismi propageerimist siiski märgata ei ole.⁷⁸

Kajastamist leidis ka fašistliku kultuuripoliitika rahvalähedane külge. Laulja Elsa Maasik⁷⁹ rääkis aastal 1940 “Rahvalehele”, et tema kuulumist mööda Itaalias B. Mussolini korraldusel ka kõige paremad näitlejad ja lauljad peavad vähemalt kord aastas esinema odavamas teatris.⁸⁰ Siinjuures pakub huvi küsimus, milline on odavamate ja kallimate teatrite hulga ja nende piletihindade arvuline vahekord. Lihtnimeste eest hoolitsemisest rääkimist võib võtta kiitusena B. Mussolinile, lauljad ise aga ei pea sundesinemistega rahul olema.

Veebruaris 1938 tõi “Postimees” ära B. Mussolini sõnad, et Itaalia sõjaväes on seatud sisse uus paraadisamm, et väljendada militaristlikku vaimu.⁸¹ “Postimehe” järgi “meenutab” uus samm saksa sammu. B. Mussolini aga eitas, et see samm oleks üle võetud Saksamaalt.⁸² Arvestades Itaalia üldiseid suundumusi sel ajal, võib arvata, et B. Mussolini ei rääkinud tõtt. Asja pehmendaks, kui õnnestuks tõestada, et sakslased olid enda sammu omakorda Vana-Roomast tuletanud, sest Itaalias räägiti rooma sammust.

RASSISM

Eellugu. E. Nolte järgi olid peaaegu kõik fašistlikud liikumised loomult antisemiitlikud.⁸³ Just Itaalias ei olnud seda aga pikka aega märgata. Aastal 1933 said “Päevalehe” lugejad veel teada Itaalia lehe “Popolo d’Italia” ironiseerimisest sakslaste põhjarassi ülistamise üle, nimetades laplasi kõigi kultuuride loojateks.⁸⁴ E. Wiskemanni andmetel pärines sarnane ironia B. Mussolini enda sulest,⁸⁵ kuid “Päevaleht” ei osanud seda tema nimega seostada. Põhjatüübi vallutajatüübiks nimetamise peale ütles “Popolo d’Italia”, et kui kunagi on olnud olemas vallutajarahvas, siis olid need roomlased. Kuna militarism oli ka fašistlikus Itaalias au sees, võib viimases väites näha siiski juba oma rassi paremaks pidamist. Oleks võinud kirjutada aga ka selgemalt rassismivastastest avaldustest – B. Mussolini kirjutab, et rass on 95% emotsioon ja mitte reaalsus.⁸⁶ Ta saatis ka A.

⁷⁸ L. Pirandello. Vana Jumal. Tartu, Tallinn, 1938.

⁷⁹ Elsa Maasik (1908–1991) – eesti laulja ja näitleja, täiendas end aastal 1939 Itaalias.

⁸⁰ Elsa Maasik tuli Itaaliast.// RI. 4. jaanuar 1940.

⁸¹ Itaalia sõjaväe uus paraadisamm “Passo Romano”.// Pm. 2. veebruar 1938.

⁸² C. Hibbert, 1997. Lk. 111.

⁸³ E. Nolte, 1965. P. 19.

⁸⁴ Elagu Lapimaa – kõigi kultuuride looja.// Pvl. 10. november 1933.

⁸⁵ E. Wiskemann, 1949. P. 38.

⁸⁶ Ibid. P. 27.

Hitlerile telegrammi, milles ütles, et antisemiitlik poliitika on viga, mis diskrediteerib diktatuure.⁸⁷ Teiste arvamus on aga oluline eeskätt siis, kui endal on veel vähe jõudu.

Nagu eelmises peatükis näidatud, võis itaialialiku rassismi ilminguid leida esmalt Aafrikas. “Vaba Maa” tõi augustis 1936 välja konkreetseid asjaolusid Etioopia kohta – valgetele ja “mustadele” on eraldi bussid, palganormide vahe on enam kui kümnekordne.⁸⁸ Välja toodi ka asja nõrk koht – tööandja peab valima, keda tööle võtta. Siin võib aga kahtlustada, et leht eksis, sest tõenäoliselt oli tööandja kohustatud valget ka töölevõtul eelistama.

Antisemitismi teke. Juulis 1938 tõi “Päevaleht” ära fašismi seisukohad kindlaks määranud kümnepunktilise Itaalia rassimanifesti, mille autoriks oli rühm professoreid, kellel oli rahvakultuuri ministeeriumi heakskiit.⁸⁹ Manifesti järgi on rassi mõiste puhtbioloogiline, on olemas aarialaste hulka kuuluv itaalia rass ning “itaalia rahva füüsilist ja psühholoogilist iseloomu, mis on puhteuroopalik, ei tohi mingil viisil muuta või moonutada.” Leht ei märganud välja tuua viimase punkti vastuolu “uue inimese” loomise poliitikaga, millega taheti itaallaste iseloomu muuta.

Augustis 1938 arvas “Postimehe” Rooma kirjasaatja, et rassismi omaksvõtuga on B. Mussolini poliitika muutunud voluntaristlikust deterministlikuks, kuid autor pidas olukorda analüüsides võimalikuks Itaalia antisemitismi kadumist edaspidi.⁹⁰ Seda siiski ei juhtunud, sest fašistlik Itaalia jäi lõpuni Saksamaa mõju alla. Mäletati aga, et fašism on varem olnud teistsugune. Augustis väitis “Postimehe” Rooma kirjasaatja, et V. Gaydal ja teistel fašistidel pole õigus, kui nad ütlevad, et fašism on algusest peale tõupoliitikat ajanud.⁹¹ Fašism oli teeninud uue miinuspunkti oma ebaaususega. E. Wiskemanni arvates oleks võimatu uskuda, et B. Mussolini oleks saanud juudivastaseks seadusandjaks ilma teljeta.⁹² E. Nolte arvates aga ei olnud B. Mussolini tärganud antisemitism paljas Saksamaa jäljendamine, vaid sellega tuli mängu element, mis oli varem kombineeritud teistega ja seega suhteliselt varjatud.⁹³ Faktiks jääb siiski, et juutidevastaseid seaduseid pikka aega ei olnud.

Itaalia rassism ei leidnud Eesti ajakirjanduse heakskiitu. Euroopas leviv antisemitism ei suutnud oluliselt mõjutada eestlaste suhtumist juutidesse. Novembris 1938 tõi “Postimehe” Rooma kaastööline H. F. siiski erandkorras välja ühe antisemiitliku kampaania positiivse külje – pärast

⁸⁷ Ibid. P. 29.

⁸⁸ N. Abessiinia bilanss.// VM. 12. august 1936.

⁸⁹ Itaalia rassimanifest.// Pvl. 29. juuli 1938.

⁹⁰ “Telg” ja Inglis-Prantsuse liit.// Pm. 1. august 1938.

⁹¹ Itaalia tõuküsimuse sõiduvees.// Pm. 8. august 1938.

⁹² E. Wiskemann, 1949. P. 113.

⁹³ E. Nolte, 1965. P. 230.

teekaubanduse juutidelt ülevõtmist alandas I. Balbo Liibüas tee hinda.⁹⁴ Ka juutide suhtes ei olnud B. Mussolini plaanid täiesti ühetähenduslikud – ta kaalus osa Itaalia Somaalimaa juutidele andmist,⁹⁵ kuid sellest tol ajal ei teatud. Pealegi poleks Euroopa kliimaga harjunud juudid Somaalimaal ilmselt kuigi kiiresti kohanenud ja see maa polnud kuidagi seotud nende traditsioonidega.

VÄLISPOLIITIKA

Üldist. Augustis 1938 kirjutas “Postimehe” Rooma kirjasaatja, et fašistlikku riiki erinevalt rahvussotsialistlikust ja bolševistlikust iseloomustab kõige sõltumine välispoliitikast.⁹⁶ Ta oletas, et bioloog võib seda nimetada itaalia tõu omapäraks. Sellistele järeldustele võis teda viia see, et Itaalia alustas sõjategevust Saksamaast ja Nõukogude Liidust varem. On aga põhjendamatu iseloomustada rassi üksnes viimaste aastate sündmuste põhjal. Pealegi seletatakse välispoliitilist agressiivsust vahel vastupidi puht sisepoliitiliste põhjustega.

Mais 1938 kirjutas R. S. “Vabas Maas”, et B. Mussolini tahab muuta Vahemerd Itaalia sisemereks.⁹⁷ M. Knoxi arvates tahtis B. Mussolini tõepoolest teha Itaaliast impeeriumi, mis ulatuks Gibraltarist Pärsia laheni.⁹⁸ Keegi pole aga seletanud, kust ta oleks pidanud selleks ressursse leidma. Seega tekib küsimus, kas talle omistatakse vastavat unistust või poliitilist eesmärki.

Aprillis 1938 kirjutas “Postimehe” Rooma kirjasaatja, et B. Mussolini püüab saavutada Itaaliale suurriigi seisundit,⁹⁹ väites seega, et tal seda seisundit veel ei ole. Mais kirjutas aga ilmselt seesama kirjasaatja, et “Itaalia suurriigi seisund praegu on palju mõjuvam kui enne Abessiinia retke”,¹⁰⁰ mis näitab, et tema väljendustele ei saa väga suurt tähendust omistada. Üldiselt sünnivad päevalehtedes avaldatavad tekstid kiirustades, mis jätab vähe võimalusi sõnastuse läbimõtlemiseks. Juunis kirjutati Roomast B. Mussolini kohta, et “kõik mida ta tänapäeval ette võtab, suundub sellele, et kindlustada oma koloniaalset võitu rahvusvahelis-õiguslikult.”¹⁰¹ Selles valguses muutub veelgi kahtlasemaks Vahemere-impeeriumi loomise kava väidetav olemasolu, kui teisele autorile tundub, et põhienergia läheb juba kättevõidetud kindlustamisele. Kuid Vahemere sisemereks muutmine võis

⁹⁴ H. F. Antisemitism Itaalias.// Pm. 13. november 1938.

⁹⁵ C. Hibbert, 1997. Lk. 131.

⁹⁶ Itaalia tõuküsimuse sõiduvees.

⁹⁷ R. S. Vahemeri.// VM. 23. mai 1938.

⁹⁸ M. Knox, 2000. P. 145.

⁹⁹ Rooma kevadpühad.// Pm. 21. aprill 1938.

¹⁰⁰ Võidupeod.// Pm. 3. mai 1938.

¹⁰¹ F. Kes seisma jääb, on kaotanud.// Pm. 29. juuni 1938.

ajakirjaniku arvates tähendada ka üksnes seda, et seal oleks Itaalia laevu rohkem kui teiste riikide laevu. Hilisemaid ajaloolasi on ehk ebamäärane kõnekujund eksiteele viinud.

Juulis 1936 kirjutas “Päevalehes” itaallane Guglielmo Ferrero, et Itaalia “on loobunud oma suurriigi osast väikeriikide kaitsmisel”.¹⁰² Jääb veidi arusaamaduks, kelle eest olid autori arvates Itaalia või kõik suurriigid väikeriike varem kaitsnud.

Juulis 1936 oli põhjust teatada Itaalia välispoliitilisest võidust – Rahvasteliit kaotas temavastased sanktsioonid.¹⁰³ Harald Tammer “Päevalehes” avaldas ka arvamust, et Itaalia oli ise dikteerinud, milliseid sanktsioone võis tarvitada, sest nende kehtestamisega püüti jälgida piiri, mille ületamise korral Itaalia Suurbritanniale sõja oleks kuulutanud.¹⁰⁴ Väide näib sisemiselt ebaloogilisena, sest sõda ülekaaluka vastasega oleks sanktioone leevendanud alles Itaalia täieliku purustamise järel.

“Vaba Maa” kirjutas septembris 1936, et proua Tabois’ “Oeuvre’i” kirjutise järgi on Rahvasteliidus juriidilise võidu saavutanud Haile Selassie, sest Itaalia nõutud valik enda ja Etioopia vahel paneb Itaalia organisatsioonist lahkuma.¹⁰⁵ Kui aga eeldada, et Itaalia varasemate aastate ähvardused organisatsioonist lahkuda olid tõsiselt mõeldud, siis saaks ehk rääkida ka B. Mussolini võidust, sest nüüd oli ettekääne olemas. Siiski oli ka varem olemas võimalus lahkuda ilma mingit ettekäänet otsimata. Tegelikult jäi ka nüüd Itaalia lahkumiseni veel veidi aega.

Detsembris 1937 otsustas Itaalia lõpuks Rahvasteliidust välja astuda. “Postimees” kirjutas, et öeldakse, et Itaalia tegi seda selleks, et tihedamalt liituda Saksamaa ja Jaapaniga, ja et arvatakse, et nüüd hakatakse mõnele väiksemale riigile avaldama survet samuti Rahvasteliidust lahkumiseks.¹⁰⁶ Kuigi Rahvasteliidust astus enne organisatsiooni tegevuse lõppu välja ka enamus Ladina-Ameerika riike, ei tehtud seda nimetatud suurvõimude survele. Siiski oli põhjust tunda muret kollektiivse julgeolekusüsteemi jätkuva lagunemise pärast.

Septembris 1936 avaldas “Päevaleht” “Giornale d’Italia” direktori artikli, milles öeldi, et Itaalia on jõudnud lõplikule otsusele arendada kiiresti majanduslikku autarkiat ja tõugatud koostööle sanktsioone mitte rakendanud riikidega – Saksamaa, Austria ja Ungariga.¹⁰⁷ Majandusliku autarkia mõiste võttis B. Mussolini S. Payne järgi kasutusele märtsis 1936.¹⁰⁸ Kirjutis ei välista, et seda ongi mõeldud lõpliku otsuse tegemise ajana. Kuid sanktsioonide kaotamise järel sai Itaaliat sundida

¹⁰² *Guglielmo Ferrero*. Väikeriigid ohus!// Pvl. 3. juuli 1936.

¹⁰³ Sanktsioonid Itaalia vastu kaotati.// Pvl. 6. juuli 1936.

¹⁰⁴ *H(arald). T(ammer)*. Rahvasteliidu kurbmäng.// Pvl. 7. juuli 1936.

¹⁰⁵ Neevus võitis Mussolini.// VM. 24. september 1936.

¹⁰⁶ Itaalia lahkub Rahvasteliidust.// Pm. 10. detsember 1937.

¹⁰⁷ *Virginio Gayda*. Euroopa seisukord ja Itaalia.// Pvl. 7. september 1936.

¹⁰⁸ *S. G. Payne*, 1995. P. 237.

koostöös neist kõrvalejääjaid eelistama vaid solvumine või järgmise sõja planeerimisest tulenev ettevaatus.

Tšehhoslovakkia tükeldamiseni viinud Müncheni konverentsi puhul kirjutas “Rahvalehe” Rooma kirjasaatja H. F., et nüüd kiidavad endised vastased B. Mussolini nime, nii välismaal kui ka Itaalias “juubeldataks talle vaimustatult” ja loodetakse Itaalia leppimist lääneriikidega.¹⁰⁹ E. Wiskemanni järgi tuli aga initsiatiiv, mis viis otseselt Müncheni konverentsini, hoopis Suurbritannia konservatiivist peaminister N. Chamberlainilt.¹¹⁰ Igatahes suurendas B. Mussolini populaarsust juba ainuüksi tema asjas osalemine. Ka maailma ootused olid võrreldes 1934. aasta Austria kriisiga tunduvalt muutunud – tookord oli B. Mussolinit paremas valguses näidata aidanud samm, millega ta näis ilmutavat valmisolekut rakendada sõjalist jõudu, nüüd oli tegemist sõja iga hinna eest ärahoidmisega.

Faktid tegid peagi selgeks, et Itaalia pole rahuingel, vaid suurte nõudmiste esitaja. Jaanuaris 1939 kirjutati “Rahvalehes”, et algav aasta on “Mussolini-aasta”, mis toob Itaaliale “igatsuste täidemineku” nagu eelmine aasta Saksamaale.¹¹¹ Siin näib tegemist olevat eeldusega, et Saksamaa soovid olid juba täidetud (mida nad ei olnud), seega võidi ka Itaalia omi näha suhteliselt mõõdukatena. Itaalia oli esitanud nõudmised, tema tegelik nõrkus ei paistnud välja ja ta võis loota liitlase Saksamaa toetusele – selles valguses tundub ajakirjaniku mõte loogilisena. Tegelikult kuulus ka algav aasta rohkem A. Hitlerile kui B. Mussolinile.

Augustis 1939, kui lähenes Saksa-Poola kriisi kulminatsioon, kirjutas “Postimees”, et on kindel, et B. Mussolini “töötab iga minut Euroopa tervise jaluleseadmiseks.”¹¹² Tõepoolest käis B. Mussolini veel 31. augustil peale, et võetaks vastu tema idee konverentsist pingete lahendamiseks.¹¹³ Ta pakkus vahendust ka 2. septembril, päev pärast sõja algust.¹¹⁴ Jaanuarikuise “Rahvalehe” nägemuse ulatuslikumal määral tegelikkusega kooskõlas olemine eeldanuks aga, et B. Mussolini oli sõjaks valmis. Vaid sõda võis talle anda nõutud uusi alasid Prantsusmaa küljest.

Veebruaris 1940, kui Saksamaa oli formaalselt sõjas Poolat toetavate Suurbritannia ja Prantsusmaaga, kirjutas J. M. “Rahvalehes”: “Itaalia on kui ettenägelik kaupmees, kes on peitnud oma neutraliteedi kalevikanga leti alla ja ootab, milline “kunde” pakub paremat hinda.”¹¹⁵ Itaalias oli tõesti saksavaenulikke meeleolusid – G. Ciano kirjutas enne sõja puhkemist, et Poola-vastasest

¹⁰⁹ H. F. Uus ajastu.// Pm. 8. oktoober 1938.

¹¹⁰ E. Wiskemann, 1949. P. 127.

¹¹¹ -st. Hitleri aastale järgneb Mussolini aasta.// RI. 3. jaanuar 1939.

¹¹² Mussolini: Kogu Versailles' leping peab kaduma.// Pm. 31. august 1939.

¹¹³ C. Hibbert, 1997. Lk. 145.

¹¹⁴ E. Wiskemann, 1949. P. 172.

¹¹⁵ J. M. Itaalia välispoliitika sihtjooni.// RI. 29. veebruar 1940.

agressioonist teada saades tahavad itaallased tõenäoliselt sakslaste vastu sõtta astuda.¹¹⁶ Itaallaste sõdimissoov ei saanud aga üldse olla nii suur, kui ohutuma ja kättemaksusooaviga seotud Etioopia sõja puhul. Saksamaa edu järel läänerindel hakkas Itaalia rahvas C. Hibberti hinnangul tahtma olla võitja poolel ja sõtta astuda.¹¹⁷ Veel ei olnud teada, et tegemist on Esimesest maailmasõjast veelgi ohvriterohkema sõjaga. Itaaliale aga töigi uus maailmasõda lõpuks kaasa eelmisest vähem langenud sõdureid, kuigi seekord langes tema valitsus.

Saksamaa. Aprillis 1936 “Päevalehes” avaldatud reisikirjas Itaaliast öeldi, et keegi Itaalia kaupmees pidas A. Hitlerit ainukeseks Euroopa targaks meheks B. Mussolini kõrval; rühm noori oli aga veendunud uue sõja vajalikkuses, kus Itaalia ja Saksamaa oleksid liitlased.¹¹⁸ Fašismi propagandast mõjutatud lihtsatele itaallastele pidi olema kergesti märgatav Itaalia ja Saksamaa riigikorra sarnasus. Neile tekitasid valitsusest vähem probleeme erinevad huvid konkreetsetes küsimustes. Kuid küllap oleks reisikirja autor leidnud otsimise korral ka mõne Saksamaa suhtes skeptilisema itaallase.

Veebruaris 1936 oli “Vaba Maa” kirjutanud, et Saksamaa ja Itaalia lähenemine on saamas tõsiasjaks ning suhete paranemist võis märgata juba septembris 1935, kui Itaalia suursaadik Berliinis pidas volituste esitamisel erakordselt sõbraliku kõne.¹¹⁹ E. Wiskemanni andmetel oli Saksa press siiski vaenulik Itaalia Ida-Aafrika poliitika pärast.¹²⁰ Samas ütles A. Hitler, et kuigi B. Mussolini on Saksamaa suhtes vaenulik, oleks tema kaotus Etioopias õnnetus, sest tähendaks hoopiski nende ühisele ideoloogiale.¹²¹ Sarnasusi ideoloogias nägi A. Hitler aga juba ka varem. E. Wiskemann väidab, et kuigi B. Mussolini rääkis tagantjärele sügisest 1935 kui telje sünnist, oli õhkkond Itaalia Berliini saatkonna ümber sel ajal äärmiselt külm.¹²² Etioopia sõja päevil kuulutas Saksamaa embargo relvade ja veel mitmete teiste kaupade väljaveole sõdivatesse riikidesse.¹²³ Seega ei ole ehk põhjust eitada kahe riigi vahelisi lähenemiskatseid, kui ajakirjandus neid märganud oli ja liit hiljem teoks sai, kuid on vast veel vara rääkida sihikindlast lähenemisest.

“Vabas Maas” teatati, et “Daily Newsi” järgi on kahel diktaatoril valminud kava Euroopa täielikuks reorganiseerimiseks. Ei ole aga usutav, et kaks riiki oleksid selliseid plaane nii varakult üheskoos teinud. Aprillis 1937 kirjutati “Vabas Maas”, et Saksamaa ja Itaalia “Berliini-Rooma

¹¹⁶ C. Hibbert, 1997. Lk. 141.

¹¹⁷ Ibid. Lk. 156.

¹¹⁸ M. V. Itaallased ähvardavad paigutada neeguse loomaaeda.// Pvl. 5. aprill 1935.

¹¹⁹ Saksa-Itaalia lähenemine saamas tõsiasjaks.// VM. 20. veebruar 1936.

¹²⁰ E. Wiskemann, 1949. P. 47.

¹²¹ Ibid. P. 48.

¹²² Ibid. P. 50–51.

¹²³ Ibid. P. 51.

teljeks” nimetatav koostöö algas G. Ciano ja H. Göringi vastastikuste külaskäikudega detsembris ja jaanuaris.¹²⁴ E. Wiskemanni andmetel kasutas esimesena sõna ‘telg’ Rooma-Berliini kontekstis Ungari peaminister G. Gömbös, kes meenutas aastal 1934 oma aastal 1922 öeldud sõnu.¹²⁵ Üldiselt tuli aga telje mõiste kasutusele, kui G. Ciano Saksamaa-visitidi järel B. Mussolini 1. novembril kõnes ütles, et Berliini-Rooma joon ei ole diafragma, vaid pigem telg.¹²⁶ Sellised lööksõnad on päevalehtedele erakordselt meelepärased.

Saksa-Itaalia lähenemiskatsed ei tulnud vaatamata vahepealsetele jahedatele suhetele ajakirjandusle üllatuslikult, sest B. Mussolinit ja A. Hitlerit oli võrreldud juba enne viimase võimuletulekut. Diktatuurimaade lähenemine tähendas demokraatia väljavaadete nõrgenemist ka Eesti jaoks. See ei saanud aga vaadeldud päevalehtede jaoks olla rõõmustav.

Novembris 1936 avaldati “Päevalehes” V. Gayda artikkel, kus seoses G. Ciano külaskäiguga Saksamaale öeldi, et Itaalia-Saksa koostöö “ei moodusta blokki ega tähenda tahet töötada ükskõik millise teise riigi vastu”.¹²⁷ Artikkel ilmus koos toimetuse märkusega, et autori vaated on mitmes küsimuses vastuolus toimetuse seisukohtadega. Kõigi välisautorite kirjutisi sellise märkusega ei varustatud. “Postimees” aga kirjutas, et G. Ciano sõidu lõpul avaldatud ametliku teadaande ja B. Mussolini kõne järel ei saa enam kahelda Saksa-Itaalia koostöö ulatuses.¹²⁸ “Postimehe” arvates ei otsinud Saksamaa Itaalia sõprust, vaid Itaalia astus samme aastal 1934 katkenud sidemete taastamiseks. Eespool toodud viited lubavad siiski arvata, et oli olemas ka Saksamaa-poolne huvi.

Jaanuaris 1937 kirjutas “Päevaleht” väidetavalt Euroopas üldist tähelepanu äratanud hiilgavast vastuvõtust Itaaliasse mitteametliku visiidi teinud H. Göringile.¹²⁹ “Päevalehe” andmetel oli kõne all peamiselt Hispaania küsimus, milles lepiti kokku ühise joone hoidmine. “Päevalehe” järgi kuulus ühelt poolt, et see tähendab Hispaania mässuliste sõjaväelaste juhi F. Franco tõhusamat toetamist, Londoni allikatest aga, et heade suhete nimel Suurbritannia ja Prantsusmaaga soovis B. Mussolini Hispaania kodusõda lokaliseerida. Tegelikult oli Saksamaa ja Itaalia poliitika Hispaanias mõnevõrra erinev – Itaalia toetas vaid F. Francot, Saksamaalt said aga relvi mõlemad sõdivad pooled.¹³⁰ Sakslased olid E. Wiskemanni arvates rahul, et Hispaania kodusõda sidus Itaalia käsi.¹³¹ Diktaatorite poliitika varjatud tagamõtte kohta võisid ajakirjanikud aga jällegi vaid oletusi teha.

¹²⁴ -r. Berliini-Rooma telg.// VM. 12. aprill 1937.

¹²⁵ E. Wiskemann, 1949. P. ix.

¹²⁶ Ibid. P. 68.

¹²⁷ *Virginio Gayda*. Loov töö Itaalia-Saksa kokkusaamisel.// Pvl. 2. november 1936.

¹²⁸ Nüüd on selge.// Pm. 4. november 1936.

¹²⁹ Göring Roomas.// Pvl. 18. jaanuar 1937.

¹³⁰ C. Hibbert, 1997. Lk. 104.

¹³¹ E. Wiskemann, 1949. P. 57.

Aprillis 1937 kirjutas "Postimees", et eelmise aasta kokkulepe Itaalia ja Saksamaa vahel sõlmiti ristisõjaks kommunismi vastu, kommunismile teed tasandajaks peetakse aga ka Tšehhoslovakkia.¹³² Kirjutis oli ettenägelik selles suhtes, et Saksamaa koostöö Itaaliaga aitas tõepoolest kaasa Tšehhoslovakkia tükeldamisele. Siiski ei võetud seda tehes põhiettekkäandeks kommunismiohtu.

Jaanuaris 1937 kirjutas "Päevaleht", et H. Göring oma külaskäigu ajal kuuldavasti kutsus B. Mussolini Saksamaale, kuid kaheldakse, kas viimane nõustub tegema erandit reeglist mitte kunagi lahkuda Itaalia pinnalt.¹³³ Kui külaskäik oli juba otsustatud, kirjutas "Postimees" otse, et fašistliku valitsuse juht ei ole varem Itaalia pinnalt lahkunud.¹³⁴ Tegelikult oli B. Mussolini peaministriks olles külastanud ka Lausanne'i, Londonit ja Locarnot,¹³⁵ rääkimata tema välismaalviibimistest enne valitsuse juhiks saamist. Küll aga oli A. Hitleri külaskäik Itaaliasse juunis 1934 tema esimene välisvisiit riigijuhina.¹³⁶ Ajakirjandusel oli õigus selles, et B. Mussolini lahkus oma riigist teistest riigijuhtidest harvemini ja et tema varasemad välisvisiidid polnud erilist tähelepanu äratanud.

Mais 1937 kirjutas "Päevaleht", et välisminister G. Ciano ütles parlamendis, et Rooma ja Berliini poliitika jooksevad rööbiti, kuid seepeale väidab Prantsuse ajakirjandus, et Saksamaa ja Itaalia vahel on rohkem lahkuminevaid kui kokkulangevaid punkte.¹³⁷ Lahkumineked seisnevat selles, et raha ja toorainete puuduse tõttu ei saa Saksamaa anglosaksi maailmast lõplikult lahku lüüa, Itaaliale aga on Suurbritanniaga halvad suhted. Teiseks tundvat Itaalia huvi Austria, Doonau ja Balkani vastu. Tegelikult oli ka Itaaliale raha ja toorainet suhteliselt vähe. Itaaliale oli oma nõrkuse ja pika rannajoone ja kolooniate olemasolu tõttu rohkem põhjust hoida häid suhteid Suurbritanniaga kui Saksamaal, omavahelisi suhteid rikkus aga rohkem just Saksamaa liigne huvi Austria vastu. Võib öelda, et antud artikkel kuulus suhteliselt pealiskaudsemate hulka.

B. Mussolini tuntuim välisreis oli tema külaskäik Saksamaale aastal 1937. Seda kirjeldati alates tema Itaaliast teeasumisest.¹³⁸ "Päevalehe" teade, et B. Mussolini sõidab kuulikindlas rongis võis jätta mulje fašistide kartlikkusest, kuid seda tasakaalustas uudis, et ka tema läbisõitu ootav Austria võtab tarvitusele äärmisi ettevaatusabinõusid. Vähemalt ei olnud öeldud, et Austria ettevaatusabinõud oleksid Itaalia nõudmine, kuigi nad võisid seda olla. "Postimehes" kirjutanud N. arvas, et Lääne-Euroopa maade koostöövalmiduse tõttu ei otsustata kahe diktaatori kohtumisel sõja

¹³² Itaalia aktsioon Tšehhoslovakkia isoleerimiseks.// Pm. 26. aprill 1937.

¹³³ Mussolini külastab Hitlerit?// Pvl. 22. jaanuar 1937.

¹³⁴ N. Itaalia-Saksa sõpruse ajalooline aktus.// Pm. 29. september 1937.

¹³⁵ C. Hibbert, 1997. Lk. 90.

¹³⁶ E. Wiskemann, 1949. P. 36.

¹³⁷ Itaalia-Saksa poliitika.// Pvl. 19. mai 1937.

¹³⁸ Mussolini sõidab kuulikindlas rongis.// Pvl. 25. september 1937.

ja rahu küsimust.¹³⁹ Arvatavasti väljendas ta ennast halvasti, soovides öelda, et rahu jätkub. Toodi ära osa B. Mussolini Saksamaal rahvale peetud kõnest, kuid ei kirjutatud, et kõne oleks ebaõnnestunud.¹⁴⁰ C. Hibberti väitel oli aga kõnest algusest peale raske aru saada ja selle lõppu polnud üldse kuulda.¹⁴¹ Teiselt poolt võiks sündmust vaadelda ka B. Mussolini isikliku kordaminekuna, sest ta kõneles kuulajate emakeeles.

Seoses B. Mussolini Saksamaa-reisiga kirjutati “Vabas Maas”, et keegi ei usu, et teda oleks A. Hitleriga kokku viinud ainult “platooniline armastus ja tahe maailmale demonstreerida kahe rezhiimi ideelist ühtekuuluvust”.¹⁴² E. Wiskemanni hinnangul ei sõlmitud B. Mussolini külaskäigu ajal aga erilisi lepinguid.¹⁴³ Seevastu peab ta tõenäoliseks, et mulje, mis Saksamaa B. Mussolinile jättis, oli tema elu kõige tugevam mulje.¹⁴⁴ Tol ajal ei olnud riigijuhtide vastastikused külaskäigud veel kuigi sagedased, mistõttu igal üksikul reisirajal oli vähemalt suur emotsionaalne tähendus. Nii visiidi ettevalmistamiseks kui ka selle kajastamiseks ajakirjanduses jätkus küllaldaselt ressursse. Nüüd oli vastastikune ja teiste riikide tähelepanu diktaatorite suhtes tunduvalt suurem kui B. Mussolini varasemate välisreiside ajal.

Aprillis 1938 kirjutas “Postimehe” Rooma kirjasaatja, et Itaalia pöörab relvastumisele vähem tähelepanu kui Suurbritannia, Prantsusmaa ja Saksamaa ning et Austria kadumine ei anna talle põhjust Ida-Alpide piiri kindlustamiseks.¹⁴⁵ Ekslik peab olema C. Hibberti väide, et 80 aasta jooksul enne Teist maailmasõda moodustasid rohkem kui poole Itaalia kulutustest militaarvajadused.¹⁴⁶ Peale sõjaliste kulutuste piiratuse oli tegemist veel muude kulutuste suurusega. Ka näiteks fašistlik sotsiaalteenuste süsteem hõlmas tohutut hulka inimesi.¹⁴⁷

Austria Saksamaaga liitmise puhul tõi “Postimees” aprillis 1938 ära V. Gayda kirjutise, milles öeldi, et Itaalia ei ole kunagi tahtnud muuta Austria iseseisvust igaveseks ega võtta endale Austria kaitseks mingisuguseid kohustusi.¹⁴⁸ Tegelikult oli B. Mussolini näiteks öelnud juulis 1930 Starhembergile, et anšlussi Saksamaaga ei saa kunagi lubatama.¹⁴⁹ Siiski oli ta ka juba aastal 1927

¹³⁹ N. Mussolini-Hitleri kohtumine.// Pm. 22. september 1937.

¹⁴⁰ Itaalia-Saksa sõpruse ajalooline aktus.// Pm. 29. september 1937.

¹⁴¹ C. Hibbert, 1997. Lk. 110.

¹⁴² H. v. Hitleri-Mussolini kohtumine.// VM. 1. oktoober 1937.

¹⁴³ E. Wiskemann, 1949. P. 81.

¹⁴⁴ Ibid. P. 82.

¹⁴⁵ Itaalia osa relvastusvõitluses.// Pm. 3. aprill 1938.

¹⁴⁶ C. Hibbert, 1997. Lk. 159.

¹⁴⁷ P. Corner. Italian Fascism: Whatever Happened to Dictatorship?// Journal of Modern History, 2002. Vol. 74. Nr. 2. P. 340–341.

¹⁴⁸ Pettepildid konfliktidest Itaalia ja Saksamaa vahel.// Pm. 6. aprill 1938.

¹⁴⁹ E. Wiskemann, 1949. P. 30.

nimetanud anšlussi hinnana, mida Itaalia võiks maksta Saksamaa toetuse eest Lääne vastu.¹⁵⁰ Kuid väita, et midagi pole üldse olnud, tähendab, et vastupidine fakt pole küllalt hästi tuntud, mida kinnitab toimetusepoolse märkuse puudumine. V. Gayda võis aga artikli kirjutada ka mõeldes üksnes Itaalia lugejatele, kelle jaoks ei saanud oponendid tõepärasemaid vastuväiteid esitada.

Mais 1938 saabus külaskäigule Itaaliasse A. Hitler. “Päevaleht” kirjeldas Itaalia ettevalmistusi selleks pikemalt juba varem, nimetades neid määratuteks.¹⁵¹ Teadmata jäi lugejatele aga näiteks see, et paljud poodnikud keeldusid välja panemast A. Hitleri pilte.¹⁵² Ei märgatud isegi seda, et osa Rooma ehitatud uusi maju olid papist,¹⁵³ rääkimata sellest, et demonstreeritud soomusautodel olid puust kuulipildujad.¹⁵⁴ Kuulipilduja puhul on see seletatav sellega, et neid näidati vaid eemalt; A. Hitleri pildi puudumist poeaknalt võisid väliskorrespondendid pidada loomulikuks; kuid vastavate papist majade olemasolu korral oleks mõni välisriigi ajakirjanik võinud tõe märgata. E. Wiskemanni hinnangul võttis Rooma elanikkond A. Hitleri vastu ilma tõelise soojuseta.¹⁵⁵ Kirjutati, et Prantsusmaal arvatakse, et sõja ja rahu küsimus oleneb suurel määral külaskäigu ajal tehtavatest otsustest, aga paljude ringkondade hinnangul on Austria liitmine Saksamaaga Berliini-Rooma telge sügavalt vapustanud. Tegelikult võisid Itaalia juhid küll olla Austria liitmise pärast rahulolematud, kuid nüüd oli neil veelgi vähem põhjust Saksamaa mõjuvõimule vastu hakata, sest viimane muutus oluliselt tugevamaks. “Päevaleht” avaldas Saksa ja Itaalia ringkondade väite, et A. Hitleri ja B. Mussolini kõneluste tulemusel on telg tugevnenud, ning kuuldused, et Itaalia on lubanud diplomaatiliselt toetada Saksamaad Sudeedi küsimuses ja püüdnud mõjutada A. Hitlerit mitte jätma midagi tegemata sõja vältimiseks.¹⁵⁶ Viimane punkt on aga eelmistega pisut vastuolus. “Postimees” kirjutas “Popolo d’Italia” vastulöögist paavstile seoses viimase “kallaletungiga haakristile”.¹⁵⁷ Paavst oli kaevanud, et Roomas lehvib lipp ristiga, mis pole Kristuse rist.¹⁵⁸ Haakrist oli aga täiesti võrreldav Itaalia fašistide sümbolitega. Haakristi oleks võinud kaitsta ka Eesti leht, sest haakrist on tuntud ka eesti rahvakultuuris, ja maailmas vähemalt 12 000 aastat vana.¹⁵⁹ Kuid just kristluseeelsest ajast pärinemine andis paavstile põhjust pahameeleks, sõltumata tema üldisest suhtumisest rahvussotsialismi.

¹⁵⁰ M. Knox, 2000. P. 125.

¹⁵¹ Värske impeerium esineb Suur-Saksamaale.// Pvl. 1. mai 1938.

¹⁵² C. Hibbert, 1997. Lk. 118.

¹⁵³ L. Barzini, 1964. P. 81.

¹⁵⁴ Д. Мэк Смум, 1995. С. 252.

¹⁵⁵ E. Wiskemann, 1949. P. 108.

¹⁵⁶ Itaalia hoidub sõjaväelisest liidust.// Pvl. 9. mai 1938.

¹⁵⁷ Hitler Firenzes.// Pm. 10. mai 1938.

¹⁵⁸ E. Wiskemann, 1949. P. 107.

¹⁵⁹ U. Kuusik. Kolmas Riik. Põltsamaa, 1999. Lk. 15.

E. Laaman “Rahvalehes” kirjutas, et kui B. Mussolini külaskäigule Saksamaale järgnes Austria liitmine Saksamaaga, siis A. Hitleri külaskäigu järel Itaaliasse on oodata Tšehhoslovakkia liitmist.¹⁶⁰ Kuigi see üldjoontes nii läks, ei olnud see arvatavasti siiski külaskäigu põhjuseks, mida kinnitab asjaolu, et Tšehhoslovakkia küsimuse lahendamine võttis veel rohkem kui aasta aega. Huvi A. Hitleri külaskäigu vastu tundis ilmselgelt ka Itaalia. A. Hitler oli küll juba kord varem Veneetsias käinud, kuid need kaks visiiti ega nende kajastamine ei olnud võrreldavad seekordsete ettevalmistuste põhjalikkuse tõttu.

Juulis 1938 kirjutas Edgar Aavik “Postimehes”, et Itaalias toimunud rahvusvahelisel kongressil mängiti peale Itaalia hümni ka Saksamaa hümni, kuid mitte ülejäänud osavõtjate omi.¹⁶¹ Huvitav oleks lugeda, kas ka mõnel Saksamaal toimunud üritusel samaga vastati, kuid autoril ilmselt Saksamaa-kogemus puudus. Ta näib aga niigi rahulolematu olevat.

Veebruaris 1939 avaldati “Päevalehes” W. Churchilli artikkel, kus öeldi, et “kahe diktaatori ebavõrdses ühingus Hitler on võitnud kõik, Mussolini mitte midagi” ja Saksamaa sõjalise abi hinnaks võib olla itaallaste rippumatuse kadumine.¹⁶² Sellega nägi ta õieti ette Teise maailmasõja ajal juhtunut. Itaaliat oli varem Eesti päevalehtedes ilmunud artiklites näidatud tunduvalt edukamana.

Veebruaris 1938 kirjutas “Postimehe” Rooma kirjasaatja, et Saksa ja Itaalia rahvad ei olnud isegi keskajal nii tihedalt seotud kui praegu.¹⁶³ Selle väite hindamisel tuleb arvestada, et kommunikatsioon võis keskajal olla küll nõrgem, kuid tol ajal kuuluti veel ühisesse riiki. Mais 1939 kirjutas “Päevaleht”, et Saksamaa ja Itaalia telje muutmisele liiduks saab anda vaid demonstratsiooni tähenduse, sest see ei anna enam midagi juurde, kuna koostöö oli juba niigi kõigi võimaluste piirini tihe.¹⁶⁴ Ilmselt oli ajakirjaniku jaoks tegemist vaid sõnamänguga. Ka B. Mussolini oli A. Hitlerile tema külaskäigu ajal Rooma mõista andnud, et telje sõpruse juures on liit ülearune.¹⁶⁵ Liit siiski sõlmiti.

Novembris 1939 tegi H. F. “Postimehes” huvitava tähelepaneku – seni on fašistlik ajakirjandus hoiatanud Euroopa kahte blokki jagunemise eest, nüüd kõneldakse aga Itaalia ametlikus teadaandes

¹⁶⁰ (Eduard) L(aaman). “Teise saapa” ootel.// Rl. 13. mai 1938.

¹⁶¹ Edgar Aavik. Itaallased oskavad pidutseda.// Pm. 9. juuli 1938.

¹⁶² (Winston) Churchill. Mida kavatseb Mussolini?// Pvl. 2. veebruar 1939

¹⁶³ Mussolini ja Hitler.// Pm. 28. veebruar 1938.

¹⁶⁴ Saksa-Itaalia liit.// Pvl. 8. mai 1939.

¹⁶⁵ E. Wiskemann, 1949. P. 110.

esmakordselt Saksa-Itaalia blokkist.¹⁶⁶ Vastuolu võiks aga seletada sellega, et oldi endiselt teise bloki olemasolu vastu, kuid mitte enda oma.

Mais 1939 kirjutati alla Saksamaa ja Itaalia lepingule, mille puhul “Rahvaleht” tõi ära J. Ribbentropi sõnad, et Saksamaa ja Itaalia oma sõpradega moodustavad 300 miljoni inimeselise bloki.¹⁶⁷ See aga tähendab, et ta rääkis laiast sõpruskonnast, sest kaks riiki koos ei moodustanud pooltki nimetatud inimeste hulgast. Teatamat jäi, milliseid riike ta veel silmas pidas.

Juulis 1939 kirjutas “Päevalehes” endine Suurbritannia admiraliteedi esimene lord A. Duff-Cooper, et Itaalias ei võeta enne midagi ette, kui on saadud Berliinis paikneva “peakorteri” nõusolek.¹⁶⁸ See arvamus ei pea aga päriselt paika, sest veel Teise maailmasõja ajal kuni aastani 1943 astus Itaalia iseseisvaid samme. Augustis 1939 kirjutas “Rahvaleht” seoses Saksa-Itaalia kohtumisega, et kommünikee puudumine läbirääkimiste järel näitab eriarvamuste olemasolu.¹⁶⁹ Hiljem avanenud allikad kinnitavad hinnangu paikapidavust.

Ajakirjanikel oli põhjust sõja alates arvata, et sõjaga ühineb ka Itaalia – W. Churchilli järgi oli B. Mussolini sellest kõrvale jääda kavatsedes siiski ähvardanud Suurbritanniat Poola pärast sõdima hakkamisega.¹⁷⁰ Mai algul kirjutas H. Tammer “Päevalehes”, et Itaalia kõrvaltvaatajaks jäämine sõjas oli üllatav, kuid see on seletatav väsimusega kahest eelmisest sõjast (Etiopias ja Hispaanias).¹⁷¹ Vormiliselt oli Itaalia pealtvaatajaks jäämise otsuse tegijaks Saksamaa, sest B. Mussolini lubas osaleda, kui Saksamaa annab talle nõutud koguse relvi ja toorainet.¹⁷² Seda aga Eesti ajakirjanikud ei teadnud. Nõudmiste esitamine kinnitab osalt H. Tammeri olukorra analüüsi õigsust, kuid ta nähtavasti ülehindas veel Itaalia sõdade-eelset tugevust.

A. Hitleri ja B. Mussolini kohtumise puhul märtsis 1940 avaldas “Rahvaleht” “paljude lehtede” arvamus, et kohtumise eesmärgiks oli see, et A. Hitler saaks anda B. Mussolinile üle “lõplikud rahutingimused” Ameerika Ühendriikide riigisekretär Sumner Wellesile esitamiseks.¹⁷³ Seega olid ajakirjandusel teljeriikide suhtes endiselt illusioonid, sest edasine sündmuste käik näitas, et kõne all sai olla Itaalia sõtta kaasatõmbamine. Itaaliast oli oodatud küll esialgu suuremat sõjakust, kuid tema viivitamine jättis petliku mulje.

¹⁶⁶ H. F. Saksa-Itaalia blokk.// Pm. 20. november 1938.

¹⁶⁷ Saksa-Itaalia liiduleping alla kirjutatud.// Rl. 23. mai 1939.

¹⁶⁸ A. Duff-Cooper. Teine maailmasõda.// Pvl. 2. juuli 1939.

¹⁶⁹ Suletud uste tagant.// Rl. 18. august 1939.

¹⁷⁰ W. S. Churchill, 1995. Lk. 293.

¹⁷¹ H(arald). T(ammer). Itaalia hoiak.// Pvl. 3. mai. 1940.

¹⁷² E. Wiskemann, 1949. P. 167.

¹⁷³ Hitler ja Mussolini tegid suuri otsuseid.// Rl. 20. märts 1940.

Itaalias tunti aga ka hirmu rahva reaktsiooni pärast – A. Bocchini ütles, et kui tuleb demonstratsioone neutraalsuse poolt, siis politsei ja karabinjeerid ühinevad üldsusega.¹⁷⁴ H. Tammer oletas siiski, et B. Mussolini ja A. Hitleri kohtumisel võidi leppida kokku Itaalia sõttaastumises. E. Wiskemann kinnitab, et sel kohtumisel nõustus B. Mussolini A. Hitleri räägituga.¹⁷⁵ Sõttaastumise otsuse tegi Itaalia aga hiljem. E. Wiskemanni väitel uskusid ka Berliini inimesed vastupidiselt H. Tammerile, et B. Mussolini veenis J. Ribbentropi kompromissrahu vajalikkuses.¹⁷⁶ Lõppkokkuvõttes osutus H. Tammeri sõja laienemise oletus õigeks.

Mais kirjutas “Rahvalehe” kirjasaatja R. E. Singer Belgradist, et kuna Itaaliale on pettumust toonud suhted Saksamaa, Ungari ja Jugoslaaviaga, siis valib Itaalia arvatavasti “hiilgava üksinduse” ja hoidub sõjast.¹⁷⁷ Seda võib mõista nii, et ajakirjaniku arvates ei olnud Itaalia lõplikku otsust veel teinud. Arvestades B. Mussolini poliitika heitlikkust oli see täiesti realistlik oletus.

Hispaania. Kui Teise maailmasõtta astumise küsimust võib vaadata veel Itaalia-Saksa suhete osana, kirjutati ometi ka otsesemalt Itaalia suhetest teiste riikidega, eriti kodusõjas oleva Hispaania ning Suurbritannia ja Prantsusmaaga, kuid suhted nende riikidega olid samuti mõjutatud suhetest Saksamaaga, mida võib lugeda kõigi tolelaegsete Euroopa sündmuste keskpunktiks.

Hispaania kodusõda alustanud mässi tõstnud Aafrika armee Pürenee poolsaarele transportimiseks paluti abi Itaalialt ja Saksamaalt, millest mõlemad algul keeldusid, hiljem aga nõustusid.¹⁷⁸ Augustis kirjutas “Päevaleht”, et Itaalia keelas relvade väljaveo Hispaaniasse, pealkirja järgi võis aga arvata, et kõikidesse riikidesse.¹⁷⁹ Sellised tähenduste nihked võivad tulla küljenduslikest probleemidest. Juunis 1938 kirjutas “Postimehe” Rooma kirjasaatja, et ajast kui Hispaanias käib kodusõda, on B. Mussolini heisanud antibolševismi lipu.¹⁸⁰ Sellega justkui unustati tema juba varasem võitlus kommunistidega, kuigi nii ei pruukinud see mõeldud olla.

Novembris 1936 teatas “Päevaleht”, et Itaalia on teinud Saksamaaga täiesti ühesuguse otsuse tunnustada F. Franco valitsust.¹⁸¹ Suurbritannia ja Prantsusmaa tunnustasid F. Francot veebruari 1939 lõpuks.¹⁸² S. Payne järgi tegid B. Mussolini ja A. Hitler juba otsuse Hispaania kodusõtta sekkuda samaaegselt 25.–26. juulil, kuid teineteisest sõltumatult.¹⁸³ Üheagseid otsuseid võis

¹⁷⁴ E. Wiskemann, 1949. P. 171.

¹⁷⁵ Ibid. P. 201.

¹⁷⁶ Ibid. P. 203.

¹⁷⁷ R. E. Singer. Mida teeb Itaalia?// RI. 7. mai 1940

¹⁷⁸ S. Ellwood. Franco. Tallinn, 2001. Lk. 81.

¹⁷⁹ Itaalia pani maksma relvade väljaveokeelu.// Pvl. 29. august 1936.

¹⁸⁰ Rooma või Moskva?// Pm. 18. juuni 1938.

¹⁸¹ Itaalia ja Saksamaa tunnustasid Franco valitsust.// Pvl. 19. november 1936.

¹⁸² S. Ellwood, 2001. Lk. 109.

¹⁸³ S. G. Payne, 1995. P. 239.

põhjustada peale koostöösoovi ka konkurentsituunde. Lehe uudis jättis aga mulje, et tegutsetakse käsikäes, millega võis hinnang ühele valitsusele osaliselt teisele üle kanduda.

Jaanuaris 1937 kirjutas "Päevaleht", et Hispaania kodusõjas rahvuslaste rindejõududest kuni 50 protsenti on sakslased ja itaallased, et "relvastus ja moon" on peaaegu täielikult võõra päritoluga ja ilma välisabita hakkaks võit kalduma valitsusvägede poole.¹⁸⁴ S. Ellwoodi järgi ei tundnud F. Franco aga rõõmu suure hulga Itaalia sõdurite saatmise üle, osalt sellepärast, et B. Mussolini saatis neid kokkulepitust rohkem.¹⁸⁵ Itaalia üksused olid mõeldud kiireks sõjaks, F. Franco olevat aga soovinud sõda pikendada ja territooriumi põhjalikult puhastada. Võib ka arvata, et "Päevaleht" liialdas relvastuse võõramaise päritolu osakaaluga, sest võimalik oli kasutada Hispaania sõjaväe varusid. Laskemoonast ja muust ühekordsest varustusest võib kergemini puudus tekkida.

Jaanuaris kirjutas "Päevaleht", et F. Franco vägedes arvatakse võitlevat 20 000 itaallast, vastaspoolel on aga välismaalasi rohkem kui F. Franco poolel.¹⁸⁶ Selline arvamus vajaks põhjendamist, sest itaallasi oli võimalik saata käsukorras, teisel poolel võitlesid välismaalastest aga vabatahtlikud.

Aprillis 1937 kirjutas "Vaba Maa", et Itaalia soovib endale saada Baleaari saari, milleks ta juba endise diktaatori Primo de Riveraga läbirääkimisi pidas.¹⁸⁷ Lähtudes väidetest, mille järgi Itaalia soovis saada kogu Vahemere valitsejaks, võiks siinkohal imestust tunda tema nõudmiste tagasihoidlikkuse üle. Tegelikult Hispaanial abi eest mingeid alasid loovutada ei tulnud. D. Mack Smithi järgi B. Mussolini siiski planeeris alalist sõjalist baasi Prantsusmaa vastu Baleaaridele, mille tema väed okupeerinud olid,¹⁸⁸ kuid see ei tähenda tingimata annekteerimist Itaalia külge.

Juunis 1937 teatasid Saksamaa ja Itaalia Hispaania kontrollsüsteemist lahkumisest, mida "Postimehe" pealkiri nimetas lõplikuks.¹⁸⁹ Hinnang osutus õigeks, sest pärast kodusõja lõppu ei olnud süsteemi järele enam vajadust. "Vaba Maa" kirjutas, et "Reuteri kuulmist mööda" ei tähenda lahkumine loobumist mittevaheselegamise kokkuleppest.¹⁹⁰ Sel puhul ei hakatud mainima, et tegelikult vaheselegamine toimus. Mulje Saksamaa ja Itaalia erapooletusest võis jätta juulis "Postimehes" ilmunud teade, et nad tegid ettepaneku tunnustada Hispaanias mõlema poole sõjapidamise õigusi.¹⁹¹ W. Churchilli arvates oleks ka Suurbritannia valitsusel olnud mõistlik

¹⁸⁴ Hispaania kodusõja otsustav järk.// Pvl. 9. jaanuar 1937.

¹⁸⁵ S. Ellwood, 2001. Lk. 100.

¹⁸⁶ Itaalia ja Saksa arvestavad Franco võiduga.// Pvl. 19. jaanuar 1937.

¹⁸⁷ Hispaanlane ja võõrad sõjaväed.// VM. 12. aprill 1937.

¹⁸⁸ Д. Мэк Смум, 1995. С. 239.

¹⁸⁹ Saksa ja Itaalia lõplik tagasitõmbumine mere kontrollist.// Pm. 25. juuni 1937.

¹⁹⁰ Saksa ja Itaalia loobusid koostööst teiste riikidega.// VM. 25. juuni 1937.

¹⁹¹ Täieline kriis mittevaheselegamise töös.// Pvl. 3. juuli 1937.

tunnustada mõlemat sõdivat poolt.¹⁹² Sellist sammu oleks aga saanud tõlgendada ka põhjendamatu tunnustusena mässulistele. Ise poolrevolutsioonilisel teel võimule tulnud fašistide puhul eriti.

W. Churchilli arvates polnud mingit kahtlust, et kaubalaevu uputavad niinimetatud Hispaania allveelaevad olid tegelikult Itaalia omad.¹⁹³ Tema süüdistus, et Itaalia lennukid ja allveelaevad lasid põhja Briti laevu, ilmus aastal 1939 ka "Päevalehes".¹⁹⁴ Peale Itaalia oleks saanud süüdistada veel vaid Hispaania mässulisi endid ja Saksamaad. Fašismi maine sai uue pleki.

Itaaliat ja Saksamaad kujutati Hispaania sõjategevuse juhtijatena – "Päevaleht" kirjutas, et "Manchester Guardiani" andmetel on A. Hitler ja B. Mussolini leppinud kokku, et seal tuleb alustada "viimast suurt rünnakut".¹⁹⁵ Kuigi tegemist oli kahtlase allikaga, võis "Päevalehe" pealkirja järgi arvata, et tegemist on kindla informatsiooniga. Itaaliat näidati ka F. Franco ja teiste riikide vahelise informatsioonivahendajana – juunis 1938 kirjutas "Postimees", et G. Ciano on andnud Suurbritannia saadikule üle F. Franco lubadused "Briti laevasõidu soodustamiseks Hispaanias".¹⁹⁶ Pealkiri tõstis esile just vahetalitajaks olemist. Informatsiooni võib seletada sellega, et Itaalia ei saanud ametlikult tunnustada, et on ise laevu põhja lasknud, samuti sellega, et Hispaania välisesinduste võrk kuulus endiselt vanale valitsusele.

W. Churchill kirjutas aastal 1939 "Päevalehes", et Itaalia verd, raha ja laskemoona on kõige tõsisemalt kulutatud Hispaanias, mitte Etioopias ega Liibüas.¹⁹⁷ Tema arvamus põhines isiklikul hinnangul, sest polnud põhjust usaldada mingeid Itaalia väljastatavaid andmeid, niivõrd kui ta seda üldse tegi. Loogika näib põhinevat sellel, et Euroopa pinnal võis vastane osutada tugevamat vastupanu ja suurem sõda kestis kauem. Kuid Etioopias oli korraga võidelnud rohkem itaallasi. Oktoobris 1937 kirjutas "Postimees" "Manchester Guardianile" tuginedes, et Hispaanias on 110 000–120 000 Itaalia meest, keda vabatahtlikeks nimetati hanejalgades.¹⁹⁸ Seega oli olemas küllaltki kindel ettekujutus nii Itaalia väekontingendi suurusest kui ka värbamisviisist.

Mais 1938 kirjutas "Päevaleht" Itaalia lehtede Hispaaniasse relvade vedamise süüdistusega rünnakutest Prantsusmaa vastu.¹⁹⁹ Oleks võinud tekkida küsimus, et kui mõlemale poolele nõutakse sõdimisõigust, miks ei lubata mõlemat poolt varustada.

¹⁹² W. S. Churchill, 1995. Lk. 174.

¹⁹³ Ibid. Lk. 196.

¹⁹⁴ (Winston) Churchill. Mida kavatseb Mussolini?

¹⁹⁵ Hispaanias algab suurrünnak. // Pvl. 3. oktoober 1937.

¹⁹⁶ Itaalia vahetalitajaks Franco juures. // Pm. 30. juuni 1938.

¹⁹⁷ (Winston) Churchill. Mida kavatseb Mussolini?

¹⁹⁸ Hispaanias 120 000 Itaalia 'vabatahtlikku'. // Pm. 10. oktoober 1937.

¹⁹⁹ Itaalia-Prantsuse pinevus kasvab. // Pvl. 19. mai 1938.

Novembris 1937 kirjutas “Postimees”, et Itaalia on hakanud vägesid Hispaaniast välja viima.²⁰⁰ Veebruaris 1939 kirjutas “Päevaleht”, et Londoni “Daily Herald” Rooma kirjasatja andmetel on valminud kava, et Itaalia väed jäetakse Hispaaniasse “töölispataljoni” ülesehitustöödeks, millega oleks täidetud Suurbritannia-Itaalia lepingu tingimus, et Hispaaniasse ei jää Itaalia relvastatud väeosi, kuid säiliks võimalus mehi vajaduse korral uuesti lippude alla kutsuda.²⁰¹ Pealkiri rääkis plaanist kui otsustatud asjast. Ometi oleks võinud kahtlane tunduda võimalus, et väed jäetakse Hispaaniasse ilma relvadeta enesekaitsekski.

Suurbritannia. Alates aastast 1937 kinnitas B. Mussolini, et Itaalia agressioon Suurbritannia vastu on vältimatu.²⁰² Ajakirjandusse selline informatsioon esialgu aga ei jõudnud. Polnud põhjust kutsuda esile tugevama riigi ennetavaid samme.

Esines ka arvamus, et Itaalia jaoks olidki määravad suhted Suurbritanniaga, mitte Saksamaaga. G. Ferrero kirjutas “Päevalehes”, et Itaalia poliitikat juhib hirm Suurbritannia ees.²⁰³ Kui ei juhtu imet, pidavat vastastikune umbusaldus viima sõjani. Fašism ja monarhia polevat saanud püsima jääda, kui sõda Etioopias oleks kaotatud, kuid vallutatud Etioopias ei saavat ennast kindlalt tunda, kuni Suurbritannia püsib Vahemerel. Ka Suurbritannia tähtsustamine on loogiline, sest see oli Euroopa tugevaima mereväega riik, olles sõjaliselt potentsiaalilt oluline. Lisaks oli Suurbritannia suure rahvaarvuga võimas tööstusriik, mis oli seotud oma kolooniate ja dominioonidega üle kogu maailma. Abi Suurbritannia vastu võis Itaalia aga oodata eeskätt Saksamaalt.

Järgnevalt kirjutas G. Ferrero aga, et ta ei usu maailmavaadete sõda Euroopas, sest peale Moskva ei tugine ükski valitsus doktriinile, kuna fašism on lihtsalt müstifikatsioon, mis on loodud vastavat režiimi õigustama.²⁰⁴ Siiski mõõnis ta, et fašism toetab teisi endasarnaseid liikumisi, olles huvitatud demokraatiate langemisest nende suhteliselt õnnelikumast elujärjest tuleneva lõhkuva jõu tõttu. Kui aga fašismi eesmärk oleks tõesti olnud kõiki õnnetuks teha, siis vajanuks see eraldi selgitust.

Novembris 1937 kirjutas Harald Tammer “Päevalehes”, et Itaalia relvastumine on tingitud Suurbritannia relvastumisest ja Itaalia relvastumine omakorda kutsub esile Suurbritannia relvastumist.²⁰⁵ Itaalia tähtsust üle hinnates eitas ta, et Suurbritannia relvastumise taga seisaks eeskätt Saksamaa. (Tegelikult kardeti siis Suurbritannias juba ajaloo suurimat hädaohtu

²⁰⁰ Itaalia “vabatahtlikkude” evakueerimine Hispaaniast algab.// Pm. 9. november 1937.

²⁰¹ Itaalia leegionid jäävad Hispaaniasse.// Pvl. 16. veebruar 1939.

²⁰² M. Knox, 2000. P. 144.

²⁰³ Guglielmo Ferrero. Hirm.// Pvl. 16. september 1936.

²⁰⁴ Guglielmo Ferrero. Kas Euroopat ähvardab maailmavaadete sõda?// Pvl. 22. oktoober 1936.

²⁰⁵ Harald Tammer. Võitlus Püha Maa pärast.// Pvl. 26. november 1937.

Saksamaalt,²⁰⁶ Itaaliaga tahtis aga peaminister Chamberlain hästi läbi saada.²⁰⁷) “Vaba Maa” kirjutas, et Itaalia liitumine antikominterni paktiga on tingitud kokkuleppe Suurbritanniaga nurjumisest, kuid ei selgitanud, miks pidanuks kommunismivastane leping Suurbritanniat pahandama või kuidas pidanuks see Suurbritannia vastu aitama.²⁰⁸ Siiski võib lehel õigus olla, kui kommunismivastane võitlus oli kolmele riigile vaid ettekäändeks omavaheliste tihedamate sidemete loomiseks.

Veebruaris 1938 kuulutas “Vaba Maa” pealkiri, et Suurbritannia välisministri tagasiastumata jäämisel oleks puhkenud sõda Itaaliaga.²⁰⁹ Artikkel kinnitas, et tagasiastumise põhjuseks olid suhted Itaaliaga, kuid mitte pealkirjas toodut. Võimalik, et pealkirja pani keegi, kes polnud artiklit läbi lugenud ja oli kuulnud antud teemal vaid suulist informatsiooni. Teine võimalus, et sõjaohust oli artiklis küll algselt juttu olnud, kuid see oli lühendamisel maha tõmmatud.

Augur kirjutas märtsis 1938 “Päevalehes”, et kuigi on neid, kes loodavad Suurbritannia-Itaalia lepingu sõlmimata jäämisele, on selle sõlmimine kindel.²¹⁰ Järgmisel kuul saigi leht üksikasjaliselt ära tuua sõlmitud lepingu sisu, ühes märkusega, et sellest lepingust loodetakse uut rahuajastut Lääne-Euroopa suurriikide vahel.²¹¹ Sellega väideti, et seda rahuajastut veel ei ole, mida võis seletada eeskätt Hispaania kodusõja ja retooriliste pingetega. Austria liitmine Saksamaaga oli kulgenud üldiselt rahumeelsel teel.

Mais 1938 tõi “Postimees” Suurbritannia-Itaalia lepingu puhul ära nii N. Chamberlaini sõnad, kes lootis Itaaliaga sõprust, kui ka D. Lloyd George’i sõnad, kes kahtles sõjaohu vähenemises ja arvas, et lepingut hakatakse juba esimesel päeval rikkuma.²¹² Viimane võis endale lubada realistlikumat hinnangut, kuna polnud valitsusega seotud, kuid oli ilmselt ka muidu pessimistlikum.

Jaauaris 1939 kirjutas “Rahvaleht”, et Itaalia nõuab osavõttu Suessi kanali valitsemisest võrdselt inglastega.²¹³ Tõenäoliselt tähelepanematuses kirjutati, nagu oleks see üks Prantsusmaa vastu suunatud nõudmisi. Kuigi Prantsusmaa kanali valitsemisest kõrvalejätmist oleks saanud sellena käsitleda.

Jaauaris 1939 tegid Rooma visiidi N. Chamberlain ja erakonnakaaslasest välissekretär E. Halifax, mille puhul kirjutas “Postimehe” Pariisi kaastööline, et läbirääkimised ei saanudki lõppeda

²⁰⁶ *W. S. Churchill*, 1995. Lk. 185.

²⁰⁷ *Ibid.* Lk. 194.

²⁰⁸ Itaalia liitus Saksa-Jaapani blokiga.// VM. 6. november 1937.

²⁰⁹ Inglise-Itaalia sõda oli puhkemas – kui Eden oleks edasi jäänud Briti välisministriks.// VM. 22. veebruar 1938.

²¹⁰ *Augur*. Inglise-Itaalia läbirääkimised ja Chamberlaini positsioon.// Pvl. 31. märts 1938.

²¹¹ Briti-Itaalia kokkuleppe kirjutati alla.// Pvl. 20. aprill 1937.

²¹² Kas Inglis-Itaalia leping soodustab rahu?// Pm. 3. mai 1938.

²¹³ -st. Hitleri aastale järgneb Mussolini aasta.

mingi kokkuleppega, sest kummaltki poolt polnud esitatud selleks kavasad.²¹⁴ Ometi on võimalik kava välja töötada ka läbirääkimiste käigus. W. Churchilli järgi soovis Chamberlain Müncheni konverentsi järgsel ajal siiski Itaaliaga lähenemist saavutada.²¹⁵

Prantsusmaa. Itaalia tõmbas Teise maailmasõtta siiski eeskätt Prantsusmaa, mitte Suurbritannia pärandi jagamine. Augustis 1938 kirjutab "Postimehe" Rooma kirjasatja, et Itaalia näeb oma peamist vaenlast Prantsusmaas.²¹⁶ E. Wiskemanni andmetel uskusid koos B. Mussoliniga töötanud diplomaadid siiski, et ta igatses alati liidu järele Prantsusmaaga.²¹⁷ Ajakirjanikele olid aga paremini nähtavad tema reaalsed teod kui väidetavad igatsused. Kuna ajakirjanikud hankisid informatsiooni ka diplomaatidelt, tundub E. Wiskemanni sõnum liialdatud olevat.

Septembris 1938 kirjutab "Päevalehes" endine Prantsusmaa välisminister Yvon Delbos Itaalia rünnakutest Prantsusmaa vastu, pannes need täielikult Itaalia süüks, kuna Prantsusmaa tahab häid suhteid hoida.²¹⁸ Ta arvas, et kahe ühise kultuuritaustaga maa huvid on tegelikult ühised. Teoreetiliselt on ka võimalik, et häid suhteid soovivad mõlemad maad, kuid nad ei jõua üksmeelele tingimuste osas.

Detsembris 1938 kirjutati "Päevalehes", et välisminister G. Ciano on parlamendile peetud kõnes öelnud, et Itaalia kavatseb kaitsta rahvuskaaslaste huve Tuneesias, mille peale puhkesid meeleavaldused, kus nõuti Tuneesiat ja Korsikat.²¹⁹ Toodi ära Prantsuse lehtede arvamus, et Roomas ei saa toimuda ühtegi ette organiseerimata meeleavaldust. Prantsuse lehtedele viitamine osutab sellele, et ise ei oldud selles kindlad. Jaanuaris 1939 kirjutati "Päevalehes", et Itaalia välisministeeriumi väljaanne "Relazione Internazionale" kuulutas, et Itaalia nõudmiste täitmine tuleb saavutada kas läbirääkimiste teel või sõjalise jõuga, mille puhul loodeti Saksamaa abile.²²⁰ Veebruaris lisandusid "Päevalehe" järgi jõuga võtta ähvardatavate alade hulka ka Džibuuti ja Piemonte, kuigi viimane oli juba Itaalia osa.²²¹ Seejärel toodi ära Saksamaalt pärinev kuulendus, et B. Mussolini hakkab nõudma ka Edela-Prantsusmaa Kataloonia ala liitmist Hispaaniaga.²²² Territoriaalsete nõudmiste olemasolu korral ei saanud aga lehelugejale tulla suure üllatusena, kui Itaalia suvel 1940 siiski lõpuks Teise maailmasõtta astuda otsustas. Paratamatult kandsid uudised negatiivset sõnumit eestlaste jaoks, kellel sellest sõjast peale põnevuse midagi loota ei olnud.

²¹⁴ *Henry de Chambion*. Pärast Rooma kohtumist.// Pm. 21. jaanuar 1939.

²¹⁵ *W. S. Churchill*, 1995. Lk. 258.

²¹⁶ "Telg" ja Inglise-Prantsuse liit.

²¹⁷ *E. Wiskemann*, 1949. P. 41.

²¹⁸ *Yvon Delbos*. Prantsuse-Itaalia suhted.// Pvl. 18. september 1938.

²¹⁹ Itaalias nõutakse Tuneesiat ja Korsikat.// Pvl. 2. detsember 1938.

²²⁰ Chamberlaini küllasõit Mussolinile.// Pvl. 9. jaanuar 1939.

²²¹ Itaalia ähvardab võtta relvadega.// Pvl. 12. veebruar 1939.

²²² Itaalia leegionid jäävad Hispaaniasse.

Ajakirjandus ei pidanudki vajalikuks Itaalia käitumist õigustada, kuigi teoreetiliselt oleks seda teha saanud.

H. Tammer arvas, et iga hetk võivad olla võimalikud kokkupõrked Prantsuse Somaalimaal Itaalia ja Prantsuse vägede vahel, mis oleksid analoogilised Wal-Wali vahejuhtumiga.²²³ Kaks riiki poleks aga ühiselt Suessi kanalit kasutama hakanud, et sõdida üksnes Aafrikas. Pierre-Étienne Flandin avaldas “Päevalehes” toodud tekstis arvamust, et rahvaste rahutahe on vähemalt niisama suur kui nende juhtide vallutusihah.²²⁴ Kummaliseks teeb tema seisukoha see, et ta ka ise nimetatud juhtide hulka kuulus. Võibolla ei pidanud ta silmas oma riigi juhte. Pole ka põhjust arvata, et ta sellepärast prantsuse rahva rahutahet väiksemaks oleks pidanud.

Aasta 1938 kokkuvõttes tunnistas N. “Postimehes”, et aasta algul oleks Prantsuse-Itaalia vastasseisu ennustus tundunud kujutlematuna.²²⁵ See on märgiks ajakirjanduse vähesest ennustamisvõimest, kuid mitte päris täpne, arvestades veelgi varasemaid ennustusi. Jaanuaris 1939 aga arvas “Postimehe” Pariisi kirjasatja, et “otsekohest hädaohtu” rahule ei ole.²²⁶

Märtsis 1939 tõi “Rahvaleht” välja piirkondliku erinevuse suhtumises Prantsusmaasse – et Saksamaa uus piir on lähedal Aadria merele, siis “on arusaadav, et just Põhja-Itaalia lehtedes viimasel ajal toon Prantsusmaa suhtes on kõige mõõdukam.”²²⁷ Asja võib aga seletada ka Prantsusmaa lähedusega, sest Itaalia-Prantsusmaa sõja korral oli just Põhja-Itaalia oht muutuda lahingutegevuse piirkonnaks. Lugejad said vihje fašistliku Itaalia mitmekesisusest selle diktaatorlikkusest hoolimata.

Aprillis 1939 avaldas “Päevaleht” V. Gayda kirjutise, kus öeldi, et Prantsusmaale esitatud asumaadenõudmises tugineb Itaalia esimese maailmasõja aegsele Londoni lepingule, mida Prantsusmaa pole veel täitnud.²²⁸ Lehelugejad võisid aga mäletada, et jaanuaris 1935 see küsimus tegelikult lahendati.

6. juunil 1940 refereeriti “Päevalehes” Itaalia väljaande “Relazioni Internazionali” artiklit, milles lubati otseselt Prantsusmaa ja Suurbritannia vastu sõda alustada, et vallutada maid ja vabastada Euroopa hegemooniataotlustest.²²⁹ Ajakirjanik oleks võinud märkida, et peamiseks hegemooniataotlejaks oli saanud Saksamaa.

²²³ *H(arald). T(ammer)*. Rooma läbirääkimistest.// Pvl. 16. jaanuar 1939.

²²⁴ *Pierre-Etienne Flandin*. Totalitaarsed ja demokraatlikud riigid.// Pvl. 25. jaanuar 1939.

²²⁵ *N.* 1938 – draamatiliste sündmuste aasta.// Pm. 31. detsember 1938.

²²⁶ *Henry de Chambon*. Prantsuse-Itaalia konflikt.// Pm. 6. jaanuar 1939.

²²⁷ Itaalia nõudmised Prantsusmaa vastu.// Rl. 28. märts 1939.

²²⁸ *Virginio Gayda*. Euroopa praegune olukord ja Itaalia.// Pvl. 8. aprill 1939.

²²⁹ Itaalia poliitika kuus peamõtet.// Pvl. 9. juuni 1940.

Teised riigid. Mais 1936 kirjutas R. S. “Vabas Maas”, et Albaania on Itaaliast sõltuv, Jugoslaavia ei ole ammu enam vaba Itaalia otsustavast mõjust ning Austrias ja Ungaris ei sünni enam midagi B. Mussolini nõusoleku ja heakskiiduta.²³⁰ Kõige suuremal määral vastas see tõele Albaania puhul, teistel juhtudel oli tegemist suuresti ühiste huvidega.

Juunis 1936 kirjutas “Vaba Maa”, et tõenäoliselt on Saksamaa ja Itaalia vahel jõutud kokkuleppele Habsburgide restauratsiooni osas Austrias.²³¹ Tegelikult midagi sellist ei olnud, ja järgmise aasta veebruaris mõistis V. Gayda Saksamaaga solidaarsuse nimel Habsburgide restauratsiooni idee hukka.²³² Itaalia jaoks oleks Habsburgide tagasitulek võinud tähendada nõudmist Esimese maailmasõja tagajärjel omandatud alade tagastamiseks.

Mais 1937 avaldati “Postimehes” itaallase Achille Saita artikkel, kus öeldi, et Itaalia on ainuke suurriik, mis on püüdnud luua tingimusi, mis on vajalikud pinevuse vähendamiseks Kesk- ja Kagu-Euroopas, ulatades käe Austriale, Ungarile ja Jugoslaaviale.²³³ Kaarti tundval lugejal oli kerge aru saada, et Itaalia oli nimetatud piirkondadest teistest rohkem huvitatud sellepärast, et tegemist oli tema vahetu naabrusega. Jugoslaavia osas oli aga varem kirjutatud Itaalia-poolsest pinevusetekitamisest.

Novembris 1937 kirjutas “Postimees”, et “ka Itaalia sõlmib samasuguse kommunismivastase lepingu Jaapaniga, nagu see toimus aasta eest novembrikuul Saksamaa ja Jaapani vahel.”²³⁴ Tegelikult muutus leping Itaalia ühinemisega kolmepoolseks. Seda ei märgatud ehk sellepärast, et Itaalia ja Saksamaal oli omavahel raskem mingit kommunismivastast koostööd arendada kui Hiinas sõdiva Jaapaniga.

Juunis 1938 kirjutas Diplomaat “Postimehes”, et Itaalia ja Poola teevad koostööd, mis võib mõjuda kainestavalt Saksamaale, ja et ühe lehe arvates on Itaaliast Läänemereni ulatuv katoliiklike maade ahel tugevaks kaitsevalliks usuvastasuse vastu.²³⁵ Usuvastasus valitses tegelikult eeskätt nimetatud maadest idas. Refereeringust võib välja lugeda ka erinevate kristlike konfessioonide vastandamist.

Septembris 1938 tõi E. Laaman “Rahvalehes” välja Itaalia seisukoha muutlikkuse Tšehhoslovakkia küsimuses – paari nädala eest toetas ta Sudeedide jäämist Tšehhoslovakkia külge,

²³⁰ R. S. Vahemeri.

²³¹ Mussolini valmistub sõjale Euroopas.// VM. 5. juuni 1936.

²³² E. Wiskemann, 1949. P. 75.

²³³ Achille Saita. Itaalia ja Doonau probleem.// Pm. 20. mai 1937.

²³⁴ Seis kommunismile.// Pm. 7. november 1937.

²³⁵ Diplomaat. Euroopa tuleviku kindlustamine.// Pm. 4. juuni 1938.

seejärel kinnitas truudust teljele, edasi muutus B. Mussolini toon jälle rahulikumaks.²³⁶ B. Mussolini käitumist seletav ühendav loogika näib seisnevat selles, et ta tahtis säilitada Saksamaaga häid suhteid, kuid vältida sõda. Tšehhoslovakkia rahumeelse tükeldamise võimaluse leidmine täitis mõlemad eesmärgid.

Albaania ründamist ei suutnud Eesti päevalehed ette näha, kuigi Saksa Itaalia saadiku sõnul räägiti sellest kõigis Rooma kohvikutes.²³⁷ Jugoslaavia Rahvasteliidu saadik ennustas seevastu juba aastal 1935, et Etioopia järel võib Itaalia rünnata Albaaniat.²³⁸ Aprillis 1939 teatati, et Itaalia okupeeris Albaania.²³⁹ H. Tammer kirjutas "Päevalehes", et Itaalia pretensioonid Albaaniale ei pärine fašistlikult valitsuselt, vaid olid juba üheks Itaalia Esimesse maailmasõtta astumise tingimuseks.²⁴⁰ E. Wiskemann aga väidab, et sissetung Albaaniasse kavandati Austria anšlussi järel Saksamaa peatamiseks.²⁴¹ Prantsuse saadik Albaanias Marcel Ray kirjutas "Päevalehes", et Albaania vallutamine on "jõusüsteemi rakendamise algus kogu Vahemere basseinis."²⁴² Sellega ta hindas üle Itaalia jõudu. Kuid W. Churchilli järgi oli Itaalia plaaniks, millel oli ka A. Hitleri toetus, muuta Albaania platsdarmiks, mis valitseb kogu Balkani üle.²⁴³ Sellest andis tunnistust ka "Rahvalehe" teade, et vallutatud Albaanias organiseeriti meeleavaldus, kus nõuti Jugoslaavialt albaanlastega asustatud ala.²⁴⁴ "Rahvaleht" tõi ära Itaalia propagandalendlehe avalduse, kus öeldi, et Itaalia väed jäävad Albaaniasse vaid nii kauaks, kui on vajalik korra jaluleseadmiseks.²⁴⁵ On selge, et tegelikult ei kavatsenud nad sealt enam kunagi lahkuda.

C. Hibberti väitel ei jõudnud Itaalia ajakirjandus üksmeelele, kas Itaalia väed Albaanias võitlesid hästi või neid tervitati vabastajatena.²⁴⁶ "Rahvalehes" kirjutati, et Itaalia teadete järgi korraldavad Albaania elanikud vallutajate auks rongkäike, albaanlaste ja erapooletute agentuuride teatel aga avaldatakse kõikjal vastupanu.²⁴⁷ Ajalehtedest avaneva pildi põhjal toimus Albaania vallutamine siiski kiiresti, mis seab kahtluse alla E. Wiskemanni väite, et operatsioon näitas Itaalia sõjalist saamatust.²⁴⁸ Eestlased võisid loogiliselt järeldada, et kui iga suurema diktatuurimaa

²³⁶ (Eduard) L(aaman). Mussolini ausaks maakleriks.// RI. 30. september 1938.

²³⁷ E. Wiskemann, 1949. P. 139.

²³⁸ T. M. Coffey, 1974. P. 237.

²³⁹ Itaalia väed tungisid Albaaniasse.// Pvl. 8. aprill 1939.

²⁴⁰ H(arald). T(ammer). Kallaletung Albaaniale.// Pvl. 8. aprill 1939.

²⁴¹ E. Wiskemann, 1949. P. 121.

²⁴² Marcel Ray. Albaania vallutamine.// Pvl. 12. aprill 1939.

²⁴³ W. S. Churchill, 1995. Lk. 287.

²⁴⁴ Kuidas Albaania vallutati.// RI. 25. aprill 1939.

²⁴⁵ Itaalia alustas sõjategevust Albaania vastu.// RI. 12. aprill 1939.

²⁴⁶ C. Hibbert, 1997. Lk. 134.

²⁴⁷ -st. Rooma kotkaste lend.// RI. 12. aprill 1939.

²⁴⁸ E. Wiskemann, 1949. P. 141.

auküsimuseks on saanud okupeerida mõni naaberriik, peaks varsti kätte jõudma ka Eesti kord. Ajakirjandus ei saanud aga selliseid kahtlusi ühegi suurriigi kohta selgesõnaliselt väljendada, kui oli olemas kogemus “Vaba Maa” sulgemisega.

Aprillis 1939 teatas “Päevalehe” pealkiri, et B. Mussolinilt võetakse “islami kaitsja” tiitel, artiklis aga öeldi hoopis, et Londonis viibivad muhameedlaste juhid nõuavad, et B. Mussolini loobuks “islami kaitsja” tiitlist, mille ta võttis endale ise pärast Etioopia vallutamist.²⁴⁹ S. Payne järgi oli tal selline tiitel aga Liibüas.²⁵⁰ Arvatavasti oli mõeldud siiski islamiusulisi laiemalt, muidu oleks piisanud “Liibüa kaitsja” tiitlist.

Aprillis toodi “Päevalehes” ära B. Mussolini kõne, milles ta ütles, et kui Itaalia kavatses sõda alustada, siis poleks ta asunud valmistuma 1942. aasta maailmanäituseks.²⁵¹ C. Hibberti arvates B. Mussolini eriti selle näituse pärast tahtiski rahu säilitada.²⁵² Tegemist võib olla valejärelدusega samast kõnest. Sel juhul osutub ajakirjanduslik informatsioon antud juhul täpsemaks.

Kreeka endine välisminister G. J. Pezmantzoglou edastas “Päevalehes” Kreeka ametlike ringkondade seisukoha, mille järgi Itaalia aktsioon pidi samuti piirduma Albaaniaga.²⁵³ Tõenäoliselt Kreekas siiski arvestati sellega, et Albaania seedimise järel on Itaalia endisega võrreldes veelgi tugevnenud, omades nüüd tugipunkti ka mere teisel kaldal.

Veebruaris 1940 kirjutas “Rahvalehe” kirjasaatja Roomast, et Itaalia ainuke nõudmine Balkanil on Dalmaatsia ranniku tagasisaamine, kuid Itaalia on ka vastu sealsete riikide bloki moodustamisele, et neid oma mõju all hoida.²⁵⁴ Tõstatada oleks võinud küsimuse, kas ei oleks saavutatud veelgi suuremat mõju enda juhitava bloki moodustamisega. Nagu järgnevalt selgub, sellise bloki peale mõeldigi.

Jaanuaris 1940 kirjutas “Päevaleht”, et Ungaris räägitakse lähematel päevadel sõlmitavast Itaalia-Ungari sõjalisest liidust, Itaalia hästiinformeeritud ringkondades kaheldakse, et see võidaks otsustada kahepoolset Jugoslaaviat kõrvale jättes.²⁵⁵ Itaalia tahtvat luua blokki, kuhu kuuluksid Itaalia, Albaania, Jugoslaavia ja Ungari, võimaluse korral ka Rumeenia. Albaania kui iseseisva riigi liitumissoov ei saanud seejuures olla siiras. E. Wiskemanni järgi töötas Itaalia neutraalsete riikide ümbergrupeerimise nimel, püüdes suurendada oma mõju neutraalne olemise abil.²⁵⁶ Siiski on täpsem

²⁴⁹ Mussolinilt võetakse “islami kaitsja” tiitel.// Pvl. 12. aprill 1939.

²⁵⁰ S. G. Payne, 1995. P. 352.

²⁵¹ Mussolini esimene vastus Rooseveltile.// Pvl. 21. aprill 1939.

²⁵² C. Hibbert, 1997. Lk. 139.

²⁵³ G. J. Pezmantzoglou. Albaania annekteerimine ja Greeka.// Pvl. 22. aprill 1939.

²⁵⁴ R. E. S. Itaalia ja Balkani blokk.// Rl. 28. veebruar 1940.

²⁵⁵ Sõjaline liit Ungari ja Itaalia vahel.// Pvl. 10. jaanuar 1940.

²⁵⁶ E. Wiskemann, 1949. P. 178.

kasutada Itaalia enesemääratlust mittesõdiva riigina, selle asemel et rääkida tema neutraalsusest. Veelgi raskem oleks olnud Saksamaa liitlase Itaalia neutraalsusest juttu teha siis, kui sõda poleks veel käinud, sest sel juhul tema ajutine kõrvalejäämine poleks ka nii ilmne olnud.

LÕPETUSEKS

Selles peatükis vaadeldud perioodil kirjutati Eesti päevalehtedes võrreldes eelmisega vähem Itaalia sõjategevusest, riigi suhetest kirikuga ja majandusprobleemidest. Vähem oli ka Itaalias ja Eestis toimuva seostamist. Eelmisel perioodil mõningatel juhtudel märgatav toimetuste erinev suhtumine uudiste valikul Itaalia fašismi ja sellega seonduva kohta ei torika enam sedavõrd silma. Tähelepanuväärne on E. Laamani viide ajalehe "Uus Eesti" artiklile, kus toodi Itaalias valitsevat korda eeskujuks Hispaanias valitseva segaduse ees. Esiteks oleks võinud võrdluses kasutada Itaalia asemel ka Eestit, kui ei peetud Itaalia olukorda eeskujulikuks ka Eesti oma ees. Teiseks unustati, et Itaalia ühe sõdiva poole toetajana oli osalt ka ise Hispaania segaduste soosijaks. Nii kanti vägivald lihtsalt üle teise riigi territooriumile, nagu seda oli tehtud ka Etioopia puhul, kus peetud sõda võis tuua küll kaasa paljude itaallaste imperialistlike unistuste täitumise, kuid seda teisele riigile põhjustatud katastroofi hinnaga ja tehes ka peavalu Rahvasteliidu toetajatele kolmandates maades. Arvesse oleks võinud võtta ka seda, millist hinda oli tulnud maksta eriti 1920. aastatel, et see rahulik sisemine olukord valitsema saaks. Itaalia fašismi vähemalt ühele aspektile oli viidatud kirjutises antud täiesti positiivne hinnang, mis oli kooskõlas ametliku K. Pätsi kui Eesti sisemise olukorra rahustaja kiitmisega.

Seevastu tõid teravat kriitikat Itaalia fašismi aadressil Eesti päevalehtedesse W. Churchilli artiklid. Kuigi ta näitas, et peab Saksamaad Itaaliast olulisemaks vastaseks, jätkus tal rohkelt teravaid sõnu ka Itaalia aadressil. W. Churchillil oli pikaajaline poliitiline kogemus ja laialdased sidemed, lisaks hea analüüsivõime. Kuid tema kirjutisi on pärast Teist maailmasõda kergem hinnata kui selle eel, sest mitmed tema ennustused osutusid õigeteks. Selles võib aga suur osa olla juhusel. Diktatuurimaid kritiseerides ilmutas ka ise neile sarnast agressiivset suhtumist välisriikidesse. Teiste maade imperialistlikku poliitikat arvustades oli ta kodumaal samas Briti impeeriumi kooshoidjaks. Iseloomulik oli aga tema Eesti päevalehtedes ilmunud kirjutiste rõhk välispoliitilistel küsimustel.

Peatükis vaadeldud perioodil on jätkuvalt Itaalia fašismi poliitika kajastamisel rõhk rahvusvahelisel poliitikal, mis Eesti seisukohalt muutus veelgi olulisemaks kui eelmisel perioodil. Itaalia liitumine Saksamaaga madaldas fašismi mainet, sest A. Hitleri poliitikat oli alati vähem hinnatud kui B. Mussolini oma. Nagu aga juba peatüki alguses öeldud, muutus välisriikide

kritiseerimine samal ajal raskemaks kui see oli olnud varem. Jääb teadmata, kuidas oleks kirjutatud Itaalia fašismist, kui oleks valitsenud täielik ajakirjandusvabadus.

KOKKUVÕTE

Käesoleva töö uurimisteema on Itaalia fašism Eestis päevalehtedes aastatel 1919–1940, allikmaterjalina on kasutatud ajalehti “Päevaleht”, “Postimees” ja “Vaba Maa” (ning viimase välja vahetanud “Rahvaleht”). Enne fašismi teket oli selle päritolumaad Itaaliat nähtud Eestis eeskujuna. Fašistid püüdsid omandada ka Eestis lugupeetud G. Garibaldi aupaistet, kelle eeskujuga vahel ka Eestis päevalehed fašismi seostasid. Kuigi fašismi hinnatakse üldiselt vähem, hakati selle valitsemisajal Eestis ajakirjanduses vahel nägema edusamme võrreldes varasema Itaalia ajaloo – rahvas olevat muutunud distsiplineeritumaks, inimesed sportlikumaks ja kasvult pikemaks, Itaalia hääled maailmas rohkem kuuldavaks. Tehti üldistusi kogu Itaalia ajaloo osas, öeldes, et sel maal ei süninud kunagi midagi ilma liialdusteta. Fašismi Eestile ei soovitatud, kuid öeldi, et Eestis vajaks Itaalia fašistide juhti B. Mussolinit.

Eestis oli au sees rahvuslus, ja fašismi nähti Itaalia puhul rahvusluse sünonüümina. Eestis tuttavatest rahvusvaheliselt tuntud poliitilistest vooludest seostati fašismi vahel veel sotsialismiga, hiljem korporatismiga, millel leidis samuti Eestis mõjukaid ja vähemmõjukaid pooldajaid. Fašismi all mõisteti erinevates artiklites tuginedes oma või võõrale analüüsile aga ka sotsialistide või kommunistide vastu suunatud võitlusorganisatsiooni (eriti varasemal perioodil); demokraatiaga vaenujalal seisvat poliitilise elu voolu; Suur-Itaalia idee kandjat; midagi ainult Itaaliale omast; korra ja distsipliini loojat; vägivalda kaudu vabaduse ja individuaalse initsiatiivi otsijat; Vene kommunismi Itaalia võrdkuju; Preisimaaga sarnanevat riigivõimu jumaldamist; Napoleon III omaga sarnanevat välisele hiilgusele rajatud valitsemisviisi; Rooma riigi traditsioonide jätkajat ja omapärast demokraatia vormi.

Kui vabadussõjalaste häälekandja kohta on öeldud, et see kirjutas Itaalia fašistidest head, siis töös vaadeldud suuremad päevalehed kirjutasid nii head kui halba. Kuigi endiselt ei ole võimalik teada kogu tõde fašismi kohta, on pärast Teist maailmasõda muutunud kättesaadavaks hulgaliselt uut informatsiooni. Selle tulemusel on hinnang Itaalia fašismile muutunud negatiivsemaks kui see oli

sõjajärgses ajakirjanduses. Kuid vanades ajalehtedes leidub ka informatsiooni, mis täpsustavad fašismi üldkäsitlustes kirjeldatud – nii võib näiteks mõne B. Mussolini kõne teksti lugemine seada kirjanduses esitatud teise valgusesse. Nii sattus töö käigus kahtluse alla väide, et B. Mussolini tahtis Teist maailmasõda vältida Rooma maailmanäituse korraldamiseks. Samuti väide, et tee Teisele maailmasõjale avas Itaalia-Etioopia sõda. Ignoreerida ei saa ka tõendeid Itaalia-Saksamaa lähenemise alguse ega Itaalia rassistlikuks muutumise dateerimiseks.

Itaalia fašismi kohta ajakirjanduses esitatud põhifaktid olid tõepärased, kuid detailides esines rohkelt eksimusi. Fašistliku liikumise päris algperioodil ei kirjutatud sellest midagi; 1920. aastatel oli kirjutiste rõhk põhjendatult fašismi mõiste tutvustamisel ja Itaalia sisepoliitikal; 1930. aastate esimesel poolel pöörati tähelepanu kolmele kriisile – majanduskriisile, riigi ja kiriku tülile ning eriti Etioopia sõjale; 1930. aastate lõpul muutus keskseks Itaalia-Saksa suhete käsitlemine, tähelepanu tuli pöörata ka Itaalia osalusele Hispaania kodusõjas. Suurt tähelepanu pöörati B. Mussolini isikule, samal ajal kui teistest itaallastest oli suhteliselt vähe juttu. B. Mussolini osa fašistlikus liikumises ja Itaalia ajaloos ületähtsustati, tema isiklike omadusi näidati enamasti heas ja ka tegelikust paremas valguses. Nii valitsuse kui ka fašistide juhina peeti teda mõnikord asendamatuks. Tema elulugu näidati tegelikust kangelaslikumana. Edastati fašismi soodsas valguses paista laskvaid ebatõeseid fakte, näiteks peeti fašistlikku liikumist võimuletuleku ajal tegelikust suuremaks. G. Matteotti tapmise järel peeti osades kirjutistes juhtunut vaid isikliku kättemaksu aktiks. Liiga vara teatati katoliku kiriku *de jure* tunnustusest fašistlikule valitsusele. Etioopia-vastase sõja ajal väideti ekslikult, et keemiarelva kasutamine on rahvusvaheliselt lubatud, relva käikulaskmisest teatati aga liiga vara. Teatati sõja lõppemisest Etioopias, kui osa maad oli veel vallutamata ja vaenutegevus vaikemas ulatuses jätkus. Bibliografeeritud artiklitest ei ole peaaegu üldse märgata veriseid sündmusi Liibüas. B. Mussolini tähelepanuväärse Saksamaa visiidi puhul väideti ekslikult, et ta pole varem välisriike külastanud. Fašistide sõjalist võimsust kujutati üldiselt tegelikust suuremana. Pealkirjad olid sageli ebatäpsed, liialdatud ja näitasid kindlatena artikli enda järgi ainult tõenäolisi asju. Tunti neid teemasid, mida fašistid ise tutvustasid – näitused, meelevaldused, kampaaniad isevarustamise, rahvaarvu kasvu ja maaparandamise nimel; teiseks enese loogikast tulenevaid võrdlusi Itaalia ja muu maailma vahel – küsimuses, kas tuleks eelistada diktatuuri või demokraatiat. Ei teatud aga samas kindlalt midagi kinniste uste taga toimuvast – välispoliitiliste aktsioonide kavandamisest ja sellest, kelle vastu oli plaanis sõda pidada, kelle vastu mitte. Suhteliselt vähe oli juttu repressioonidest. Ei teatud ka Itaalia kuninga väidetavast riigipöörde kavast. Informatsiooni ja

hinnangute ebatäpsust põhjustas Itaalias valitsev tsensuur, samuti päevalehe ajakirjaniku pidev ajapuudus.

Fašismi tuleviku suhtes tehti ennustusi, millest osad läksid täide, teised mitte. “Marsi Rooma” puhul ennustati relvavõitlust, mis jäi tulemata. Pärast B. Mussolini peaministriks nimetamist ennustati õieti, et võimukriis on pikemaks ajaks lahendatud. Kahtlused fašistide võimu püsimise osas tekkisid pärast Itaalia sotsialistide juhi G. Matteotti tapmist juunis 1924 sellele järgnenud kriisi ajal. Seoses pöördeliste sündmustega jaanuaris 1925, kui B. Mussolini andis järele äärmuslikele parteikaaslastele ja võttis enda peale vastutuse fašismi kuritegudes, samal ajal võimu tugevdades, hakati fašismi võimule jäämise lootusi jälle paremaks hindama. Kahtlusi tunti fašistide võimu püsimise väljavaadete osas B. Mussolini langemise korral, mis vähemalt Teise maailmasõja tõttu põhjendatuks osutusid. Suudeti ette aimata fašistliku Itaalia Rahvasteliidust lahkumist ja sõjateele asumist.

Ajakirjandusest jääb fašismi suhtes küllaltki sõbralik mulje ka ajakirjandusega mitteseotud eestlastest – vahetati aumärke ja kingitusi, otsiti võimalusi itaalia keele õppimiseks. Itaalia fašismi juudivastasuse eest kiitvale lugeja kirjale viidates pidi E. Laaman aga ütleva, et lugejal on vale ettekujutus. Erinevate päevalehtede vahel ei olnud Itaalia fašismi küsimuses erilisi järjekindlaid erinevusi, kuigi kriiside ajajärgul 1930. aastate esimesel poolel võib märgata “Postimehe” veidi teravamad tooni uudistematerjali valikul ja lahkuminekuid lehtede arusaamises korporatismist üldiselt. Infoallikatena tuli liiga palju kasutada fašistide endi omi, kuid vahel sai kasutada ka nende oponentide omi, rohkem küll 1920. aastatel ja rahvusvahelise elu sündmuste puhul.

Enamus ilmunud artiklitest olid anonüümsed. H. Runneli bibliograafia 850 huvipakkuvast kirjest on autorinimeta 542 ehk 64%. Tegelikult oli signeerimata kirjutiste arvuline osakaal suurem. Signeeritud artiklite autoritest on silmapaistev “Päevalehe” peatoimetaja Harald Tammeri osa, mis kinnitab teema tähtsustamist. Oluline on ka “Vaba Maa” ja “Rahvalehe” peatoimetaja Eduard Laamani osa, kuid “Postimehel” puudus samaväärne autor, kuigi ka “Postimehe” juht Jaan Tõnisson ütles sõna sekka. Kriitilise pilguga vaatas Itaalia fašismile moraalsest küljest A. Jürgenstein “Postimehes”. Eesti diplomaatidest kirjutas Itaalias toimuvast K. E. Soans “Päevalehes”, intervjuu kaudu said lugejad tutvuda saadik H. Hellati mõtetega. Samuti Itaalia ametliku esindaja P. Brenna omadega, kes rääkis fašistlikust liikumisest enne selle võimuletulekut mõningase uhkusega. Itaalia opositsioonitegelastest edastati endise peaministri F. Nitti intervjuu. Hulk artikleid ilmus fašismi suhtes kriitiliselt itaalia ajaloolaselt G. Ferrerolt. Fašistidest edastati B. Mussolini enda ja Itaalia juhtiva ajakirjaniku V. Gayda tekste. Ülivõrdes kiitvalt kirjutas B. Mussolinist “Päevalehe”

eestlasest kaastööline Itaalias W. Tamm, kelle artiklist toimetus kergelt distantseerus. Avaldati ebatäpsusi sisaldav Itaalias elanud E. Eini ettekanne Itaalia fašismi kohta. Professionaalina kommenteeris Itaalia-Etioopia sõda kindralmajor J. Tõrvand, kes pidas sõja alustamis otsust hästi läbimõelduks. Kriitilised ja suhteliselt hästi informeeritud olid W. Churchilli Eesti lehtedes avaldatud artiklid. Korporatismi kaitsjatest avaldati Juhan Vilmsi kirjutisi. Kirjasaatjatest oli kõige viljakam "Postimehele" aastatel 1937–1938 Roomast kaastööd teinud H. Fr.

Sageli edastati ilma omapoolse analüüsita uudisteagentuuridelt tulevaid materjale. Kommentaare kirjutasid peamiselt ajalehetoimetuste liikmed. Reisikirjade autorid lähtusid suuresti informatsioonist, mida nad said inimestelt, kellega nad ise Itaalias vestelnud olid. Küllaltki palju ilmus Itaalia kohta aga reisikirju, kus poliitilistest küsimustest täielikult mööda mindi. Itaalia fašismi kohta puudus ajalehtedel täiesti ühene hinnang ja oma arvamust väga agressiivselt peale ei surutud. Fašistlikku Itaaliat käsitleti siiski sõbraliku riigina, kus aga palju asju tehakse valesti. Võib öelda, et kui eesmärgiks oli oma riigis demokraatia säilitamine, näidati Itaalia fašismi liiga soodsas valguses. Soodsaid hinnanguid põhjustasid võitlus kommunismiga, suuremate saavutuste rahvale eeskujuks toomine, heade suhete taotlemine suure riigiga ja seal loodud stabiilsuse hindamine. Samas kui tuli kõne alla konkreetselt korporatismi omaksvõtt Eestis, kolm vaadeldud päevalehte Itaalia eeskujuga peamiselt kritiseerisid. Ka demokraatiat peeti diktatuurist paremaks. Uuritud lehtede põhjal saab aimu ka sotsialistide häälekandjate kriitilisemast ja Põllumeestekogude lehe soosivamast suhtumisest fašismi. Võib siiski öelda, et Itaalia fašism suutis oma varjukülgi välismaailma eest paljuski varjata, kuid mitte muuta arvestatavat osa eestlastest fašistideks.

ITALIAN FASCISM IN THE DAILY NEWSPAPERS OF ESTONIA IN THE YEARS 1919–1940

The topic of this paper is Italian Fascism as reflected in the daily newspapers of Estonia in the years 1919–1940. The material has been taken from the newspapers: “*Päevaleht*” (“Daily Newspaper”), “*Postimees*” (“Postman”), and “*Vaba Maa*” (“Free Land”); also from “*Rahvaleht*” (“People’s Paper”) of the period when it served as a substitute for “*Vaba Maa*”. Before the birth of Fascism in Italy, the country of its birth was looked upon as an example in Estonia. The Fascists tried to acquire the glory of G. Garibaldi, who had been honoured in Estonia, too. The daily newspapers of Estonia also sometimes associated Fascism with his example. Although Fascism is usually less estimated, during the rule of Fascism in Italy Estonian newspapers sometimes began to look at life in Italy as making progress in comparison to the earlier history of Italy – Italian people were seen as becoming more disciplined, more sporting, and taller; the voice of Italy better heard in the world. Generalizations about the whole history of Italy were made, they claimed that nothing happened there without exaggerations. Fascism was not recommended for Estonia, but it was written that Estonia needed B. Mussolini, the leader of the Italian Fascists.

In Estonia Nationalism was honoured and in connection with Italy Fascism was looked upon as a synonym of Nationalism. Of the internationally well-known political currents Fascism was also viewed in connection with socialism, later with corporatism, which had more or less influential supporters in Estonia. In different articles based on their own or foreign analysis, under the term ‘Fascism’ was also meant an organisation fighting against communism or socialism (especially in the earlier period), a current in political life being at enmity with democracy, the carrier of the idea of Greater Italy, something peculiar only to Italy, a creator of order and discipline, a searcher for freedom and individual initiative through violence, the equivalent of Russian Communism or Prussian etatism in Italy, a style of rule similar to that of Napoleon III based on external splendor, continuation of the traditions of ancient Rome, and a peculiar form of democracy.

When it has been said that the main newspaper of the veterans league wrote positively about Italian Fascism, the newspapers studied in this paper included both positive and also negative attitudes. Although it is still not possible to know everything about Italian Fascism, much new information about it has become available after World War II. As a result of that the evaluation of Fascism has become more negative than it was in the pre-war press. But from there one can also find information, which makes the picture opening in the general dissertations of Fascism more exact. Thus the reading of some of B. Mussolini's speeches for example may put things into different light. During the research the idea, that B. Mussolini wanted to avoid World War II because of the Rome's international exhibition began to seem dubious. And so did the idea that the road to World War II was opened by the Italo-Ethiopian war. The evidence for dating the beginning of Italo-German rapprochement or Italy turning racist also cannot be ignored.

The main facts about Italian Fascism presented in the press were correct, but, as for details, there were many mistakes. At the very beginning of the Fascist movement, nothing was written about it. In the 1920s the main attention was rightly focused on the introduction of the term of Fascism, and on the domestic policy of Italy. In the first half of the 1930s attention was concentrated on three crises – the Great Depression, the conflict between the Italian state and the Catholic Church, and especially the Ethiopian War. In the late 1930s the theme of Italo-German relations became central, Italian participation in the Spanish Civil War also needed attention. Great attention was paid to the person of B. Mussolini, at the same time there was relative silence around other Italians. The role of B. Mussolini in the Fascist movement and the history of Italy were overestimated. His personal qualities were shown mainly in a groundlessly good light. As the head of the government and as the leader of Fascists he was sometimes regarded as irreplaceable. The story of his life was shown as something untruly heroic. Untrue facts showing Italian Fascism in a good light were published. For example, the number of the members of the Fascist movement at the moment of coming to power was overestimated. The murder of G. Matteotti was shown only as an act of personal revenge. The *de jure* recognition of the Fascist government by the Catholic Church was announced too early. During the Ethiopian War, it was wrongly claimed, that the use of chemical weapons was legal, but the information of its usage came earlier than it really happened. It was claimed that the war was over before the whole country was conquered and the hostilities quietly went on. In the bibliographed articles almost no information can be found about the bloodshed in Libya. In case of the famous Germany-trip of B. Mussolini it was erroneously declared that he had never before visited foreign countries. In general, the military power of the Fascists was

shown unrealistically big. The headings were often inaccurate, exaggerated and reflected as real, while they were only probable. The newspapers were better familiar with those subjects, which were introduced by the Fascists themselves – exhibitions, demonstrations, campaigns for autarchy, increase in population, and soil improvement; also with logical comparisons between Italy and the rest of the world – discussing whether democracy or dictatorship is better. But at the same time nothing certain was known about developments behind the closed doors – about the planning of military actions against foreign powers. Relatively little was said about the repressions. Neither did they know anything about the predictable plan of the King of Italy for a *coup d'état*. The inexactnesses in the information and evaluations were caused by the censorship in Italy, also by the speed needed in a journalist's work in daily newspapers.

Predictions were made about the future of Fascism, of which some became true, others not. In connection with the “March on Rome” armed clashes were expected, which did not come. After B. Mussolini's nomination as the Prime Minister it was rightly expected that the crisis of power would stop for a longer period. Doubts about the perspectives of Fascists' rule arose after the murder of G. Matteotti in June 1924 and the crisis following that. In connection with the revolutionary events in January 1925, when B. Mussolini gave in to the extreme Fascists, and took responsibility for the crimes of Fascists, at the same time strengthening his power, the perspectives of the Fascist government were estimated to be better again. There were doubts about the perspectives of Fascism in case of the fall of B. Mussolini, which proved to be grounded, at least in connection with World War II. The newspapers could predict the withdrawal of Italy from the League of Nations, and the turn to the road of war.

One gets the impression that Estonians outside the press were also rather friendly towards Italian Fascism – marks of distinction and presents were exchanged, the possibilities of studying Italian were sought. But E. Laaman had to answer a reader praising Italian Fascism for antisemitism that his conception was not correct. There were no persistent differences among different daily newspapers under investigation, although during the era of crisis in the first half of the 1930s, “Postimees” seemed to choose a bit more critical material for its news and there were some differences in views about corporatism in general. For the sources of information the newspapers had to use excessively those of the Fascists but now and then their opponents' sources could also be used, although mainly in the 1920s and in connection with the international events.

Most of the published articles were anonymous. In the bibliography of H. Runnel there are 850 interesting subjects and out of those 542 (64%) are without the author's name. Actually, the per cent

of anonymous writings was even bigger. The part of the chief editor of "*Päevaleht*", H. Tammer was important, which shows the significance of the topic for his newspaper. The part of E. Laaman, the chief editor of "*Vaba Maa*" and "*Rahvaleht*", was also important, but "*Postimees*" had no such kind of author, although its leader J. Tõnisson also took part in the discussion about Italian Fascism. From the moral point of view, one of the more critical articles was written by A. Jürgenstein in "*Postimees*" from the moral point of view. The readers could become acquainted with the viewpoints of the Estonian diplomats K. Soans and H. Hellat, and those of P. Brenna, the official representative of Italy, who spoke with some pride about the Fascist movement before its coming to power. Newspapers published an interview with F. Nitti, one of the Italian opposition leaders. Many critical articles against Fascism were published by an Italian historian G. Ferrero. Of the Fascist authors texts by B. Mussolini himself and the leading journalist of Italy V. Gayda were published. A letter sent by an Estonian W. Tamm from Italy spoke about B. Mussolini in the superlative, but the editorial board distanced themselves from his views. A speech including inaccuracies by E. Ein, who had lived in Italy, was published. As for the opinion of professionals, Major General J. Tõrvand commented on the Italo-Ethiopian War. His opinion was that the decision to start the war was well grounded. W. Churchill's writings, published in Estonian newspapers, were critical and relatively well-informed. Of the defenders of corporatism writings by Juhan Vilms were published. The most productive correspondent in Italy was H. Fr. with his articles in "*Postimees*" in 1937–1938.

Materials from the news agencies were often presented by newspapers without their own analyses. Comments were written mainly by the members of editorial boards. The authors of the travel reports based their news largely on the information they got from the people with whom they had spoken in Italy. Travel reports, which did not mention the political matters at all, were quite numerous. The newspapers had no unique view about Italian Fascism and they were not very aggressive when presenting their views. Fascist Italy was treated as a friendly country, where many things were wrongly done. It can be said that if the aim was to preserve the democracy of Estonia, Italian Fascism was shown in a too positive light. The positive evaluations were caused by the struggle against Communism, the wish to make the greater achievements of Fascists an example for the people, the wish to preserve good relations with a great nation, and positive evaluation of stability created there. At the same time, when the corporatist example for Estonia were discussed, the three newspapers were mainly critical, they also considered democracy better than dictatorship. The researched newspapers give evidence of a more critical attitude in socialist newspapers and of more positive appraisals in the newspaper of the Farmers Party. But it can be said that Italian

Fascism could hide much of his darker sides from the foreign world, but it could not convert considerable number of Estonians into fascists.

KASUTATUD MATERJALID JA KIRJANDUS

Allikmaterjalid:

Postimees. 1919–1940.

Päevaleht. 1919–1940.

Rahvaleht. 1938–1940.

Vaba Maa. 1939–1938.

Kirjandus:

Arnone, Karen. Roberto Rossellini and his Italian Cinema: The Search for Realism. <http://ccat.sas.upenn.edu/italians/Amiciprize/1996>. 6. mai 1997.

Baradat, Leon P. Political Ideologies: their origins and impact. Englewood Cliffs, 1984.

Barzini, Luigi. The Italians: A full-length portrait featuring their manners and morals. New York, 1964.

Benito Mussolini = БЕНИТО МУССОЛИНИ. Москва, 1999.

Blinkhorn, Martin. Mussolini and Fascist Italy. London, New York, 1984.

Camp, Richard. Vincenzo G. Pacifici. *Angelo Annaratone (1844–1922): La condizione dei Prefetti nell'Italia liberale.*// The American Historical Review, 1992. Vol. 97. Nr. 5.

Cassels, Alan. Fascist Italy. Northbrook, 1968.

Cassels, Alan. Fascist Italy. Arlington Heights, 1985.

Churchill, Winston S. Tormihoiatus. "Varrak", 1995.

Coffey, Thomas M. Lion by the Tail: The Story of the Italian-Ethiopian War. New York, 1974.

Communism, Fascism and Democracy: The Theoretical Foundations. Edited by *Carl Cohen*. New York, 1966.

Corner, Paul. Italian Fascism: Whatever Happened to Dictatorship?// The Journal of Modern History, 2002. Vol. 74. Nr. 2.

Coudenhove-Kalergi, Richard Nikolaus. Totaalne riik – totaalne inimene. Tallinn, 1988.

Davis, Belinda. Experience, Identity, and Memory: The Legacy of World War I.// The Journal of Modern History, 2003. Vol. 75. Nr. 1.

- De Felice, Renzo.* Interpretations of Fascism. Cambridge, London, 1977.
- De Grand, Alexander.* The Italian Left in the Twentieth Century: A History of the Socialist and Communist Parties. Bloomington, Indianapolis, 1989. P. 52.
- De Grand, Alexander J.* Fascist Italy and Nazi Germany: The 'fascist' style of rule. London, New York, 1996.
- Delzell, Charles F.* Cinzia Rognoni Vercelli. *Mario Alberto Rollier: Un valdese federalista.*// The American Historical Review, 1992. Vol. 97. Nr. 5.
- Eco, Umberto.* Igikestev fašism.// Vikerkaar, 1995. Nr. 9–10.
- Ellwood, Sheelagh.* Franco. Tallinn, 2001.
- Faschismus als soziale Bewegung: Deutschland und Italien im Vergleich. Hrsg. von *Wolfgang Schieder.* Göttingen, 1983.
- Fascism. Edited by *Roger Griffin.* Oxford, New York, 1995.
- Fascist Italy and Nazi Germany: Comparisons and contrasts. Edited by *Richard Bessel.* Cambridge, 1996.
- Fält, Olavi K.* Fascism, Militarism or Japanism? The interpretation of the crisis years of 1930–1941 in the Japanese English-language press. Rovaniemi, 1985.
- Glazier, Ira A.* Dino Cinel. *The National Integration of Italian Return Migration, 1870–1929.*// The American Historical Review, 1993. Vol. 98. Nr. 1.
- Hagopian, Mark N.* Režiimid, liikumised, ideoloogiad: Võrdlev sissejuhatus poliitikateadusse. Tallinn, 1993.
- Heiden, Konrad.* One man against Europe. Harmondsworth, 1939.
- Heywood, Andrew.* Political Ideologies: An Introduction. New York, 1992.
- Hibbert, Christopher.* Benito Mussolini elulugu. Tallinn, 1997.
- Hvostov, Andrei.* Fašismikriitika kriitikat.// Vikerkaar, 1996. Nr. 3.
- Istoriija Itali = История Италии: в трех томах. Том 3. Под редакцией *С. И. Дорофеева.* Москва, 1971.
- Italian Socialism: Between Politics and History. Edited by *Spencer M. Di Scala.* Amherst, 1996.
- Italiija i Evropa = Италия и Европа (сборник статей). Москва, 1990.
- Jansen, Ea.* C. R. Jakobsoni "Sakala". Tallinn, 1971.
- Kaplinski, Jaan.* Fašismist meil ja mujal.// Vikerkaar, 1988. Nr. 7.
- Kasekamp, Andres.* Vabadussõjalaste liikumine.// Looming, 1991. Nr. 8.
- Kelikian, Alice A.* The Hunchback's Tailor: Giovanni Giolitti and Liberal Italy from the Challenge of Mass Politics to the Rise of Fascism, 1822–1922. By Alexander De Grand. Italian and Italian American Studies. Edited by Spencer M. Di Scala.// The Journal of Modern History, 2002. Vol. 74. Nr. 4.

Kent, Peter C. Liliana Ferrari. *Una storia dell’Azione cattolica: Gli ordinamenti statutari da Pio XI a Pio XII.*// The American Historical Review, 1992. Vol. 97. Nr. 1.

Knox, MacGregor. Common Destiny: Dictatorship, Foreign Policy, and War in Fascist Italy and Nazi Germany. Cambridge, 2000.

Kuuli, Olaf. Vapsidest Isamaaliiduni: Fašismi ja fašismivastase võitluse ajaloost kodanlikus Eestis. Tallinn, 1976.

Kuuli, Olaf. Vapsidest, K. Pätsist ja fašismist.// Aja Pulss, 1988. Nr. 14.

Kuusik, Urmas. Kolmas Riik. Põltsamaa, 1999.

Laaman, Eduard. Erakonnad Eestis. Tartu, 1934.

Laaman, Eduard. Kuivõrd on fašism eksportkaup?// Akadeemia, 1937. Nr. 6.

Lauk, Epp. Ajakirjanduse ajaloo periodiseerimisest. Eesti ajakirjanduse arenguetapid (kuni 1944).// Keel ja Kirjandus, 1996. Nr. 11.

Le Bon, Gustave. Hulkade psühholoogia. Tartu, 1936.

Lee, Stephen J. Euroopa diktatuurid 1918–1945. “Kunst”, 2002.

Liidja, Marja. Evald Tammlaan publitsistina. Diplomitöö. Tartu, 1959.

Lumiste, Leho. Eesti ajakirjanduse ajalugu. Stockholm, 1977.

Mack Smith, Denis = Мэк Смит, Денис. Муссолини. Минск, Москва, Нью-Йорк, Смоленск, Калининград, Берлин, 1995.

Marcus, Harold G. Haile Selassie vs. Mussolini.
<http://www.webstories.co.nz/focus/etiopia/musso.html>. 4. märts 1998.

Medijainen, Eero. Saadiku saatus: välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940. Tallinn, 1997.

Medijainen, Eero. Maailm prowintsonu peeglis: rahvusvahelised suhted ja Eesti välispoliitika karikatuuridel 1918–1940. Tartu, 1998.

Mosse, George L. Fascist Aesthetics and Society: Some Considerations.// Journal of Contemporary History, 1996. Vol. 31. Nr. 4.

Mussolini, Benito. Minu elulugu. Tartu, Tallinn, 1939.

Nolte, Ernst. Three Faces of Fascism: Action Française, Italian Fascism, National Socialism. London, 1965.

Nolte, Ernst. Die faschistischen Bewegungen: Die Krise des liberalen Systems und die Entwicklung der Faschismen. München, 1979.

O’Connor, Timothy E. J. Calvitt Clarke III. *Russia and Italy against Hitler: The Bolshevik-Fascist Rapprochement of the 1930s.*// The American Historical Review, 1992. Vol. 97. Nr. 1.

Ordinamento dello stato. <http://www.cronologia.it/storia/italia/italy102.htm>. 18. august 2004.

Ortega y Gasset, José. Masside mäss. “Vagabund”, 2002.

Palgi, A(rved). Mussolini. Rakvere, 1935.

- Palgi, A(rved)s.* Mussolini. II osa. Rakvere, 1936.
- Palk, Paavo.* Baltikumi lähiajalugu Briti ajakirjanduse andmetel.// Ajalooline Ajakiri, 1998. Nr. 4.
- Payne, Stanley G.* Fascism: Comparison and Definition. Madison, 1987.
- Payne, Stanley G.* A History of Fascism, 1914–1945. Madison, 1995.
- Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1940. Koostanud *Epp Lauk*. Tartu, 2000.
- Pirandello, Luigi.* Vana Jumal. Tartu, Tallinn, 1938.
- Pullerits, Priit.* Ajakirjanduse põhižanrid: uudis, olemuslugu, juhtkiri. Tartu, 1997.
- Päts, Konstantin.* Minu elu: mälestusi ja kilde eluloost. Tartu, 1999.
- Päts, Konstantin.* Eesti riik II. Tartu, 2001.
- Radzinski, Edvard.* Stalin. “Varrak”, 2000.
- Ridley, Jasper = Ридли, Джаспер.* Муссолини. Москва, 1999.
- Runnel, Simo.* Itaalia fašismi aineistik 1920. aastate Eesti päevalehtedes. Peaseminaritöö. Tartu, 2000.
- Sabine, George H.; Thorson, Thomas L.* A History of Political Theory. Fort Worth, Philadelphia, San Diego, New York, Orlando, Austin, San Antonio, Montreal, London, Sydney, Tokyo, 1965.
- Sbacchi, Alberto.* Alberto Aquarone. *Dopo Adua: Politica e amministrazione coloniale.*// The American Historical Review, 1992. Vol. 97. Nr. 3.
- Schnapp, Jeffrey T.* Fascinating Fascism.// Journal of Contemporary History, 1996. Vol. 31. Nr. 4.
- Schwarz, Angela.* British Visitors to National Socialist Germany: In a Familiar or in a Foreign Country?// Journal of Contemporary History, 1993. Vol. 28. Nr. 3.
- Suits, Gustav.* Kogutud luuletused. Uppsala, 1963.
- Zinovyjev, Aleksandr.* Gorbatšovism. Tallinn, 1990.
- Theorien über den Faschismus. Herausgegeben von *Ernst Nolte*. Köln, 1972.
- Thurlow, Richard.* Fascism. Cambridge, 2000.
- Tiisväli, Aare.* Pahlbärgi “Ringhääling” 1931–1933. Kursusetöö. Tartu, 1960.
- Toomla, Rein.* Eesti erakonnad. Tallinn, 1999.
- Urgo, Louis Anthony.* British Newspaper Reaction to the Rise of Mussolini: August 1922–August 1923. Georgetown, 1967.
- Ustrjalov, N(ikolai).* = *Устрялов, Н(иколай).* Итальянский фашизм. Москва, 1999.
- Uuk, Elmar.* Fašismivastane satiir eesti kodanlikus ajakirjanduses. Diplomitöö. Tartu, 1959.
- Valdés Vivó, Raul.* Ethiopia’s Revolution. New York, 1978.
- Vallaste, H. Kaurits, T.* Musta mandri 3000-aastane keiserriik: ajalugu ja tänapäev. Tartu, 1935.

Vilms, Juhan. Korporatiivne ühiskond: fašism ja demokraatia: kutseesindusliku korra uuestisünd. Tartu, 1936.

Wiskemann, Elizabeth. The Rome-Berlin Axis: A History of the Relations between Hitler and Mussolini. New York, London, 1949.

Teatmeteosed:

Antik, Richard. Eesti ajakirjandus 1766–1930: bibliograafia ühes toimetajate ja väljaandjate loeteluga. Tartu, 1932.

Cook, Chris; Stevenson, John. Euroopa ajalugu 1763–1991: käsiraamat. Tallinn, 1994.

Eesti avalikud tegelased: eluloolisi andmeid. Tartu, 1932.

Eesti Entsüklopeedia. Tartu, 1932–37.

Eesti (Nõukogude) Entsüklopeedia. Tallinn, 1985–...

Eesti Nõukogude Entsüklopeedia. Tallinn, 1968–78.

Eesti keele sõnaraamat. Tallinn, 1999.

Eesti Vabadusristi kavalerid. Tallinn, 1935.

Encyclopædia Britannica. <http://www.britannica.com>.

Palmowski, Jan. Dictionary of Twentieth Century World History. Oxford, 1998.

Weltgeschichte. Leipzig, 1971.

LISA

Järgnevotes tabelites on näidatud, kui palju on umbkaudu kantud erinevate autorite Itaalia fašismi teemaga seotud artikleid H. Runneli bibliograafiasse. Arvesse on võetud ka mõnesid artikleid, kus Itaalia fašismi kohta otseselt midagi öeldud ei ole või on öeldud vähe, kuigi artikli teema järgi võiks oodata midagi rohkemat. Need artiklid pakuvadki huvi informatsiooni puudumise poolest (reisikirjad fašistide võimu all olevast Itaaliast, uudised Itaaliast B. Mussolini valitsuse ajal, ülevaated rahvusvahelisest elust, mis puudutavad fašistliku Itaalia välispoliitikat). Tabelisse on kantud artiklite autorid nii, nagu nad esinevad bibliograafias, see tähendab, et mõni nimi on võetud artikli seest, mitte selle alt. Seevastu joonealustes märkustes on järgitud vaid artiklite allkirju.

Tabel 1

“Päevalehe” Itaalia fašismi bibliograafia aastani 1929 (kirjete arv)

Aasta/ autor nimeta	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	KOKKU
-e-	1	1	-	1	1	3	5	7	9	5	33
-e-	-	-	2	1	-	-	1	-	1	-	5
G. E. Luiga	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	3
K. Soans	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	2
Kr.	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	2
Victor Poom	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	2
H. Rebane	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
K. S.	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
A. Hellat	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Spektator	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Erich Dombrowski	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
-a-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
R. K.-k	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1

Horoskoop	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Eugen Madisson	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
KOKKU	1	2	4	4	6	4	9	10	10	6	56

Lühend -e- tähistab tõenäoliselt Hans Rebast, K. S. Karl Soansit, -a- Georg-Eduard Luigat, R. K.-k on Kirjandusmuuseumi bibliograafia järgi R. Kaasik. Kolmes lehes autorinimeta ilmunud kirjutised pärinesid sageli uudisteagentuuridelt või olid need toimetuse artiklid. Nagu näha kasutati ka välismaiste üksikautorite tekste, mis tõi eestlaste teadvusse uut informatsiooni ja välismaist vaatenurka fašismile, kuid ei võimaldanud toimuvat Eestiga suhestada.

Tabel 2

“Postimehe” Itaalia fašismi bibliograafia aastani 1929 (kirjete arv)

	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	KOKKU
nimeta	3	2	3	6	8	5	3	2	32
René S.	-	-	-	-	-	-	3	1	4
A. J.	-	1	-	-	2	-	-	-	3
L. N.	-	-	3	-	-	-	-	-	3
Augur	-	-	-	-	-	2	1	-	3
Lnn.	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Elen	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Aug. G.	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Ks	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Tagore	-	-	-	-	1	-	-	-	1
A. R.	-	-	-	-	1	-	-	-	1
MacDonald	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Have	-	-	-	-	-	-	-	1	1
KOKKU	3	4	7	7	13	8	7	4	53

René S. oli R. Seydoux' nime lühend, A. J. Anton Jürgensteini, L. N. ja Lnn. Leonhard Neumani, Aug G. nime all ilmusid August Gailiti reisikirjad, Have nime all ilmusid tuntud karikaturist Helmut Valtmanikarikatuurid.

Tabel 3

“Vaba Maa” Itaalia fašismi bibliograafia aastani 1929 (kirjete arv)

	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	KOKKU
nimeta	1	1	3	6	7	8	5	4	3	2	40
ArA	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3
Helmuth v. Gerlach	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
A. A.	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
D. N.	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Eldor Fählmann	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Luigi Ricci	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
S. F.	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
-n.	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Volpi di Minerata	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Philip Snowden	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Gori	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Lady Troubridge	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
K. Bögholm	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Francesco Nitti	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Prof. K. Konik	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
KOKKU	1	2	6	6	9	8	8	6	4	8	58

Initsiaalide A. A. taga oli toimetuse liige Ado Anderkopp, ArA oli Artur Adson, -n arvatavasti peatoimetaja Eduard Laaman, kuulsaid karikatuure avaldanud Gori kodanikunimi oli Vello Agori.

Tabel 4

“Päevalehe” Itaalia fašismi bibliograafia aastast 1930 maini 1936 (kirjete arv)

	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	KOKKU
nimeta	6	2	4	5	2	53	3	75
H. T.	2	-	1	2	1	6	-	12
J. Tõrvand	-	-	-	-	-	7	-	7
George Popoff	3	-	1	1	-	-	-	5
Benito Mussolini	2	-	-	1	-	-	-	3
N. Kaasik	-	-	-	-	-	3	-	3
Lg.	2	-	-	-	-	-	-	2
Ilmar Tõnisson	-	1	-	1	-	-	-	2
Juhan Vilms	-	-	-	1	1	-	-	2
Augur	-	-	-	-	-	2	-	2
S.-S.	-	1	-	-	-	-	-	1
R. Rägo	-	-	-	1	-	-	-	1
O. Krusten	-	-	-	1	-	-	-	1
G. M.	-	-	-	-	1	-	-	1
Tja.	-	-	-	-	1	-	-	1
Hoia Ronk	-	-	-	-	1	-	-	1
J.	-	-	-	-	1	-	-	1
Nikolaus Basseches	-	-	-	-	-	1	-	1
H. A.	-	-	-	-	-	1	-	1
Eo Ipso	-	-	-	-	-	1	-	1
Aino Kallas	-	-	-	-	-	1	-	1
KOKKU	15	4	6	13	8	75	3	124

H. T. oli peatoimetaja Harald Tammer.

Tabel 5

“Postimehe” Itaalia fašismi bibliograafia aastast 1930 maini 1936 (kirjete arv)

	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	KOKKU
nimeta	3	4	5	3	1	75	5	96
J. J-k	-	-	-	8	-	-	-	8
K.								
Konik	-	-	-	-	1	2	-	3
E. Oissar	-	-	-	1	1	-	-	2
Augur	1	-	-	-	-	-	-	1
René								
Seydoux	1	-	-	-	-	-	-	1
E. Ein	-	1	-	-	-	-	-	1
R. J.	-	-	-	1	-	-	-	1
Eevald								
Mänd	-	-	-	-	1	-	-	1
W.								
Adams	-	-	-	-	1	-	-	1
A.								
Kerenski	-	-	-	-	1	-	-	1
John								
Frauser	-	-	-	-	1	-	-	1
Jaan								
Tõnisson	-	-	-	-	-	1	-	1
E.								
Benesh	-	-	-	-	-	1	-	1
Ilmar								
Tõnisson	-	-	-	-	-	1	-	1
Jaan								
Lattik	-	-	-	-	-	1	-	1
M. K.-O.	-	-	-	-	-	1	-	1
A.								
Kümmel	-	-	-	-	-	1	-	1

KOKKU	5	5	5	13	7	83	5	123
-------	---	---	---	----	---	----	---	-----

J. J-k. avaldas peamiselt reisikirju, ilmselt oli tegemist Juhan Jaigiga, kes töötas “Postimehe” toimetuses. M. K.-O. oli ilmselt sotsialist Minni Kurs-Olesk.

Tabel 6

“Vaba Maa” Itaalia fašismi bibliograafia aastast 1930 maini 1936 (kirjete arv)

	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	KOKKU
nimeta	4	2	1	4	11	56	24	102
L.	-	1	1	2	1	3	2	10
W. Säkk	-	-	4	-	-	-	-	4
J. Lutsar	-	-	-	-	-	3	-	3
Helmuth von Gerlach	2	-	-	-	-	-	-	2
M. J.	1	-	-	1	-	-	-	2
-g.	-	-	1	1	-	-	-	2
R. S.	-	-	1	-	1	-	-	2
Kodanik	1	-	-	-	-	-	-	1
K. Konik	-	1	-	-	-	-	-	1
J. Lattik	-	1	-	-	-	-	-	1
Pödder	-	1	-	-	-	-	-	1
Sr.	-	-	-	1	-	-	-	1
J.	-	-	-	-	1	-	-	1
Arn. Susi	-	-	-	-	1	-	-	1
Juhan Vilms	-	-	-	-	-	1	-	1
-us	-	-	-	-	-	1	-	1
Agro	-	-	-	-	-	1	-	1
A. Piip	-	-	-	-	-	1	-	1
E. V.	-	-	-	-	-	-	1	1
G. E.	-	-	-	-	-	-	1	1
KOKKU	8	6	8	9	15	66	28	140

L. oli peatoimetaja Eduard Laaman. R. S. võis sel perioodil olla Rudolf Sirge.

Tabel 7

“Päevalehe” Itaalia fašismi bibliograafia maist 1936 juunini 1940 (kirjete arv)

	1936	1937	1938	1939	1940	KOKKU
nimeta	9	13	17	21	6	66
Guglielmo Ferrero	7	1	3	-	-	11
H. T.	3	-	2	3	2	10
Augur	2	1	1	1	-	5
Winston Churchill	-	1	1	2	-	4
Virginio Gayda	2	-	-	1	-	3
Hanno Kompus	-	1	1	-	-	2
Pierre-Etienne Flandin	-	1	-	1	-	2
Yvon Delbos	-	-	2	-	-	2
C. R. Attlee	1	-	-	-	-	1
Austen Chamberlain	1	-	-	-	-	1
lord Cecil	1	-	-	-	-	1
Thomas Mann	1	-	-	-	-	1
José Ortega y Gasset	-	1	-	-	-	1
Rasmus Kangro-Pool	-	1	-	-	-	1
N. Kann	-	-	1	-	-	1
-n-	-	-	1	-	-	1
A. Eckbaum	-	-	1	-	-	1

W. Mettus	-	-	-	1	-	1
Marcel Ray	-	-	-	1	-	1
G. J. Pezmantzoglou	-	-	-	1	-	1
C. V. Usborne	-	-	-	1	-	1
von Reinhaben	-	-	-	1	-	1
A. Duff- Cooper	-	-	-	1	-	1
O. Mänd	-	-	-	1	-	1
KOKKU	27	20	30	36	8	121

Tabel 8

“Postimehe” Itaalia fašismi bibliograafia maist 1936 juunini 1940 (kirjete arv)

	1936	1937	1938	1939	KOKKU
nimeta	2	20	29	1	52
kirjasaatja Roomast (H. Fr.)	-	1	19	-	20
N.	-	2	2	-	4
Edgar Aavik	-	-	4	-	4
Henry de Chambion	-	-	-	2	2
Omen	1	-	-	-	1
R. K-P	-	1	-	-	1
Achille Saita	-	1	-	-	1
H. J.	-	1	-	-	1
Paul Schwalbe	-	1	-	-	1
Hans Zbinden	-	1	-	-	1
Indro Montarelli	-	-	1	-	1
Alfred Vaga	-	-	1	-	1
MacDonald	-	-	1	-	1
Diplomaat	-	-	1	-	1

O. Kask	-	-	1	-	1
Angelika Balabanova	-	-	1	-	1
-sepp	-	-	1	-	1
Bkn	-	-	1	-	1
KOKKU	3	28	62	3	96

R. K-P oli ka "Päevalehes" kirjutanud Rasmus Kangro-Pool.

Tabel 9

"Vaba Maa" ja seda asendava "Rahvalehe" Itaalia fašismi bibliograafia maist 1936 juunini 1940 (kirjete arv)

	1936	1937	1938	1939	1940	KOKKU
nimeta	14	8	5	16	3	46
L.	1	3	3	-	-	7
R. S.	3	1	-	-	-	4
R. E. Singer	-	-	-	-	4	4
Evald J. Voitk	-	-	-	3	-	3
-r.	-	2	-	-	-	2
-st	-	-	-	2	-	2
J. M.	-	-	-	1	1	2
D.	1	-	-	-	-	1
GE	1	-	-	-	-	1
N.	1	-	-	-	-	1
Juhan Vilms	-	1	-	-	-	1
Olli Tallmeister	-	1	-	-	-	1
I. P.	-	1	-	-	-	1
-i. e.	-	1	-	-	-	1
H. v.	-	1	-	-	-	1
K. Hinter	-	-	1	-	-	1
KOKKU	21	19	9	22	8	79